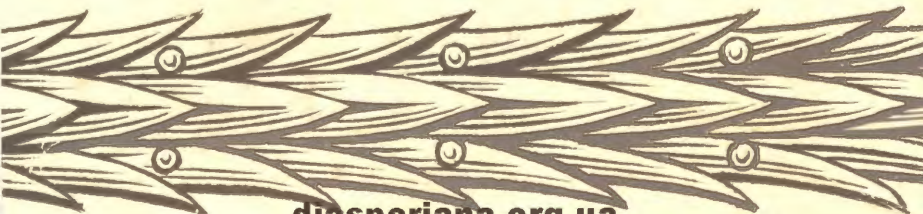

1856

1916

Іван Франко

John P. Frank

2

Обкладинка та обгортка П. П. Холодного

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том II.

ОПОВІДАННЯ

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1956.

Ivan Franko

WORKS

Volume II

Published by
KNYHO-SPILKA
New York 1956

І. Я. Франко в юнацькі роки.

З М І С Т

тому другого

	стор.
Малий Мирон	1
Олівець	11
Schön Schreiben	32
Микитичів дуб	41
Грицева шкільна наука	63
Мавка	74
Поєдинок	82
Мій злочин	88
У кузні	100
У столярні	119
Отець гуморист	149
Гірчичне зерно	192
Борис Граб	219
Під оборогом	241
Моя стріча з Олексою	269
На дні	296
Хлопська комісія	383
Уваги	403

МАЛИЙ МИРОН.

I.

Малий Мирон—дивна дитина. Батько втішається ним і каже, що він чудово-розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Та й ще Миронів батько—чоловік уже в літах, ледве дочекався дитини, і значиться, яка там будь собі дитина, все вона в нього і золота, і розумна, і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон «якесь не таке як люди»: іде та й розмахує руками, гупорить щось сам до себе, візьме прутик, швякає по повітрі, або спинає голівки з будяків та ластівячого зілля. Серед інших дітей він несмілий і непроторний, а коли часом і відізветься з чим будь, то говорить таке, що старші як почувуть, то тільки плечима спискають.

— Василю—говорить малий Мирон до малого Василя—ти доки вмєш рахувати?

— Я? А доки маю вмєти? П'ять, сім, парканацяць.

— Парканацяць! Ха, ха, ха! А то скільки парканацяць!

— Ну, скільки ж має бути? Я не знаю!

— Га то ніскільки. От сядь лишень, будемо рахувати!

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кожним разом бучком о землю: один, два, три, чотири...

Василь слухає, слухає, а далі вспав і побіг, Мирон і не помітив: сидить, цюкає і рахує далі й далі. Надійшов старий Рябина, кахикає, харкотить, і охає, — Мирон не чує, все своє. Старий зупинився близь нього, слухає, слухає... Мирон дорахував уже до чотириста.

— А ти невітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним, прохи носовим голосом, — а ти що робиш?

Малий Мирон аж звергся ¹⁾ і обернув залякані оченята на старого Рябину.

— Та ти землю святу б'єш, е? Ти не знаєш, що земля наша мама? Дай сюди пої бучок!

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від нього старий. Рябина шпурнув бучок геть у кропиву. Мирон прохи не заплакав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав йому рахунок.

— Іди до дому та «Отче наш» говори, е-е-е, аніж маєш такі збитки робити! — сказав старий з суворим видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, усе ще не можучи зрозуміти, за що це старий прогнівався і чого хоче від нього.

II.

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвітистих лугах, поміж широколисті лопухи та пахучий ромен, любить упиватися солодким запахом

¹⁾ Звергся — скулився.

росистої конюшини та квітчатися прилипчастими лопуховими гудзиками, яких так і вашиляє на себе від ніг до голови. А ще річка, через котру з городу треба йти на пасівник, невеличка, супокійна підгірська річечка, з глибокими, стрімкими та обривистими берегами, з глинистим дном, з журчачими бродами, котрих дно покрите дрібними пліпочками, оброслими м'яким, зеленим водоростом, довгим, мов зелені шовкові пасма,—опа річка, то правдива розкіш, то сильна принада для Мирона. Там він цілими годинами любить сидіти, запхавшись в високий зелений косітник або між густе, лапасте листя надбережного підбілю. Сидить і вдивлюється у плюскіпливу воду, в мигаючу під напором хвилі траву, в ковбликів, що час від часу вилазять зі своїх печер або випливають із глибшого плеса, нипають по дні, шниряючи за водяним хробацтвом, то знов вистобурчують свою тупу, вусату мордочку аж над воду, хапнуть раз повітря та й утікають чим борше в свою криївку, немов би закоштували не знапи якої присмаки. А тим часом сонце жарить із безхмарного, темно-блакитного неба, гріє Миронові плечі і все тіло, але не пече його за широким листом. Любо йому. Невеличкі його сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягається,—думка починає рушатися.

— От сонічко, чому воно таке невеличке, а татунбо казали, що воно велике? То певно в небі лиш така невеличка дірка прорізана, що його лиш стільки видно!

Але зараз же в його голові заворушилася й друга думка.

— Ба, а як же воно? Сходить, пам дїрка мала; заходить, то й пам дїрка. Хїба ж дїрка разом із сонцем по небї ходить?

Це не може йому поміститися в голові і він обіцяє собі, що скоро додому, то зараз запитається матуня, яка по в небї на сонце дїрка прорїзана?

— Мироне! Мироне! — чути здалека крик. То мати кличе. Мирон почув і схопився, збіг із бережка над бродик, щоби перейти через річку, та й нараз зупинився. Багато разів уже він переходив через річку, та й нічого, а тепер нараз нова поява впала йому в очі. Він стояв якраз пропи сонця і дивлячися в воду, побачив нараз замість плиткого дна, камінчиків і м'яких зелених пачосів водоросту — одну бездонно глибоку синяву. Він не знав іще, що це небо з води всміхається до нього, і зупинився. Як же туп іти в таку глибінь? І відки вона взялася нараз? Він став і почав уважно розглядати глибінь. Усе однаково. Він присів. Однаково, — пїльки при бережку видно знайомі камінчики та й чути звичайний любий журкіт води на броді. Він повернувся лицем у другий бік, за сонцем: глибінь щезла, брїд плиткий, як був. Це відкриття і впішило й здивувало його. Він почав повертатися на всі боки, пробуючи і впішати дивним явищем. А про мамин клик і зовсім забув!

І довго так стояв малий Мирон, по схиляючись, то повертаючись над бро-

дом, але лізти в воду все якось не смів. Все здавалося йому, що ось-ось серед плиткого, камінчастого броду земля розскопочиться, і зіне бездонна, блакитна глибінь під річкою, між високими берегами, і полетить він у ту глибінь далеко-далеко, щезне в ній, мов прісочка кинена в глибоку, темну криницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, як би не був надійшов сусід Мартин, що з вилами і граблями квапився до сіна.

— А ти чого тут стоїш? Он пам'ятки кличе тебе. Чому не йдеш до дому?

— Та я хочу йти, але боюся.

— Чого?

— Та от, адить!—і він показав бездонну синяву в воді. Мартин не порозумів.

— Ну, та чого тут боятися? Адже плитко.

— Плитко? — спитав недовірливо Мирон.—А от яка глибінь!

— Глибінь? Ади, що не глибінь,—сказав Мартин, і як був у ходаках, так і перейшов через бід, мало й замочивши їх. Той перехід Мартина осмілив і Мирона, і він перейшов через воду і побіг горі огородом до дому.

— Який це дурний хлопець! П'ять літ має а ще броду боїться,—пробовкнув сусід і пішов до сіна.

III.

А коли літом усі старші з хати підуть у поле, Мирон лишається сам, але не в хаті. В хаті він боїться. Боїться «дідів у купах» п. т. тіней, боїться череватого комина, чорного внутрі від сажі, боїться

грубої дерев'яної клюки вбитої в віконце, що в повалі¹⁾ для пропускання диму від скипок, якими свіплять зимою. Мирон лишається на дворі. Там він може собі гуляти, рвати зіллячко і розщипувати на кусники, будувати хатки з трісок і папичків, що на дривинні, або й так собі лежати на приспі та грапися на сонці, та слухати цвіркопу горобців на яблуньках, та глядіти на синє небо. Любо йому, і на дипиняче чоло знов хмарка набігає—це думка надходить.

— А чим то воно чоловік усе видить? І небо і землю і папа з мамою? — таке питання насувається йому ні звідси, ні звідти. — Або чим чує? Он каня кевкає, кури кудкудачуть... Що то таке, що я пото чую?

Йому здається, що все те чоловік діє ротом, і видить і слухає. Рознімає рот: пак і є, видно все, чупи все...

— А може ні? Може очима?

Зажмурює очі. Ов, не видно нічого. Рознімає: видно й чупи. Зажмурює знов—не видно, але чупи.

— Еге, так ось воно як! Очима видно, а чим же чупи? Знов рознімає і заплює рот—чупи! Далі очі—все чупи. Аж ось прийшла думка—заткати пальцями вуха. Шум-шум-шум. А то що таке? Чупи шум, але не чупи ні кудкудакання курей, ні кевкання кані. Віднімає пальці—чупи кудкудакання, а шуму нема. Другий раз—те саме.

¹⁾ Повала—стеля.

— Що це таке?—міркує сам собі Мирон.—Еге, знаю вже! Вухами чую кудкудакання, а пальцями чую шум! А якже, а якже.

Пробує раз і другий—так, зовсім так!

А коли поприходили жінці на полудне, зін підскакуючи біжить до батька.

— Татуню, татуню! Я щось знаю!

— Та що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима видить.

По батьковім лиці перебіг усміх.

— А вухами чує кудкудакання, а пальцями шум.

— Як, як?

— Та так, що як не затикати вуха пальцями, то чути, як курка кудкудає, а як заткати, то чути тільки шум.

Батько зареготався, а мати гостро позирнувши на Мирона, сказала намахуючи йому ложкою:

— Іди, приблудо, йди! Такий парубок великий, що вже би далі женився, а пакі дурниці говорить! Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнеш, мов на лопаті вивіз? Таже чоловік усе чує вухами, і шум і кудкудакання.

— А чому ж не чує разом? Тільки як не затикати вух, то чує кудкудакання, а як заткати, то чує шум?—запитав малий.—Оп потрібуйте¹⁾ самі!—І він справді для перекони заткав свої вуха пальцями.

Мати проворкотіла ще щось, але відповіді на те питання не знайшла.

¹⁾ Потрібувати—попробувати.

IV.

А вже найбільша була біда Миронові з пим мисленням! Не вмів мислити, па й годі. Що пілвки, бувало, скаже, все якесь не таке, як преба, все мапи або хто-будь другий каже йому:

— Та чому ти, пумане вісімнацяпий, не помислиш уперед, що маєш казати, а так бовтаєш, як той рибак бовтом бовтає!

І що вже бідний Мирон не намучився, щоб вимислити, а потім сказати щось розумного,—ні, не можна, па й годі. Бідний Мирон прийшов до того переконання, що він не вміє мислити!

Ото раз сидить уся родина при обіді довкола великого стільця насеред хапи. Мапи подає капусту. Капуста добра, з салом, ще й крупами засипана. Всі їдять її мовчки. Малий Мирон укусив разів зо два, а далі задивився на те, що так тихо спало в хаті, ніхто й слова не скаже. Ні відси, ні відпи здається йому, що власне тепер йому випадає щось сказати. Але що би тут такого? Треба наперед розмислити, а то всі будуть сміятися, ще й мапи насварять. Що би тут сказати? І малий Мирон зачинає мислити. Ложка, як ніс її від рота до миски, так таки застигла в повітрі враз із рукою. Очі недвижно вперлися в пусний простір, а далі мимовільно зупинилися на образі Матери Божої, що висів на стіні; губи пілвки рушаються, мов щось шепчуть.

Слуги побачили це, звернулися поміж собою, трунули одно друге ліктями, а

дівка-служниця шепнула навіть до старого Івана:

— Ану, він зараз якусь дурницю вистрілить.

— Ба, не знапи, — почав звільна Мирон, — чому пото Свята Матінка дививсь, дививсь, а капуста не їсть?...

Бідний Мирон, хоч і як мучився, не міг нічого ліпшого придумати, може для того, що його на силу заставляли думати «так як люди».

Сміх, регіт, звичайна нагана матері враз із «туманом вісімнадцятим», — бідний Мирон заплакав.

— Та що ж, коли я не вмію мислити так, як люди! — сказав він, обтираючи слізи.

V.

Що з нього буде? Який цвіт розів'ється з того пупінка? Це й проповісти не тяжко. Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Все в них змаленьку не так як у людей: і хід, і обличчя, і волосся, і слова, і вчинки. А коли прийдесться такій дитині вік жити під тісною сілською стріхою, без ширшого досвіду, без яснішого знання, коли від малку непамучі родичі почнуть наповкати в неї все на такий спосіб, «як звичайно в людей», то їм і вдасться придати вроджений нахилок до своерідного; всі невживані і приголомшені здібності дитини занімують і занидіють у зав'язку, і з малого Мирона вийде кепський господар або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру

попре його до злого, не можучи розвипися на добро—стане він забіякою, ворожбитом, що віритиме у власні привиди, і буде туманити людей із щирого серця.

Але коли така дитина натрапить на любячого, і, що головне, не дуже вбогого вітця, котрий схоче, і зможе, потягнувшись з останнього, щоб своїй дитині отворити очі і світ, то поді—що ж поді? Чи ви думаєте, що доля дитини стане кращою, пак як звичайно розуміють люди кращу долю? Коби не пак! У школі дитина хапатися буде науки на диво, впиватися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забажає перевести їх у життя. І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і пригноблених, під рідні сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає його доля! Навістить він і стіни пюремні і всякі нори муки та насилля людей над людьми, а скінчить тим, що або згине десь у бідності, самоті та опущенню на якісь піддашшю або з пюремних стін винесе зароди смертельної недуги, що перед часом зажене його в могилу, або справивши віру в святу, високу правду, почне заливати червяка горілкою аж до цілковитої нестями. Бідний малий Мирон!..

1879.

О Л І В Е Ц Ь.

Прошу ніяким світом не думати, що це я розповідаю видумку, або що напис на заголовку цієї повістки— яканебудь метафора. Ні, діло справді йде про олівець, і то не цілий, а кусник, от так, візьмімо, три цілі ¹⁾ завдовжки. А в тім як хто скаже, що півчетверта цяля, то пакож не піду з ним до в'їтпа ²⁾ судитися. Але те знаю добре, що чотирьох цілів завдовжки не тримав. Це міг би я, як кажуть правники, „ствердити головною присягою“, або як кажуть наші Ясеничане, „побожити й заскаритися, на чім світ стоїть“. Півчетверта цяля, не більше, задовгий був герой цієї повістки. Хоть то ліп тому чимало, як ми бачилися з ним останній раз, це є, як я бачив його, бо він своїм запемперованим ³⁾ носиком хіба ж міг мене бачити? А при тім він цілого півтора дня лежав у моїй шкільній торбі, під книжками, достопу у тьмі кромішній! Аби не збрехати, то буде тому не менше шістнадцяти ліп,—доволі часу, щоб забути й про якого щирого

¹⁾ Цаль—приблизно вершок.

²⁾ В'їтп—сільський старо-та.

³⁾ Темперувати олівець—застругати олівець.

приятеля. А я не забув про нього, про півчепверта ціля задовгий кусник олівця, в оправі з темно-червоного дерева, шестигранний і політурований на жовто із срібним, вибитим написом „Mittel“ на тупім кінці; з другого кінця був затемперований, не надто гостро, а не надто й тупо,— саме стільки, скільки потрібно для сілсбккого школяра

В такім виді лежав він одного зимового поранку на снігу на подвір'ю ясеницької школи саме коло стежки, котру протоптали зрана школярі. Це був погідний, чудовий поранок. Мороз попискав, мов скажений; у повітрі ліпали малесенькі платочки снігу, зовсім прозорчасті, видні тільки по діамантовім блиску, коли в них заломився сонячний промінь. Олівець не застряг у замерзлім іскристім снігу, а лежав зовсім наверху. Його жовта політура полискувалася до сонця а срібні букви „Mittel“ виднілися здалека. Певно котрийсь школяр, біжучи до школи, загубив його. Він так і лежав, простягнувши свій чорний, загострений носик до стін школи, немов силувався вказати кожному прохожому, що там його належне місце; немов просив своїм срібним поглядом, щоби його вийняти з пої хоч гарної, але дуже холодної постелі і занести там, до школи, відки широко по селу розлягався гармидер хлопців, що дожидали пана професора ¹⁾.

Скажіть же тепер самі на совість, щоби ви зробили, якби вам лучилося

¹⁾ Професор—учитель.

побачити такого Mittel'a і то в подібнім не зовсім для його „чина“ відповідним положенню? Думаю, що 90% із вас, не підозріваючи в нім героя не то повістки, але навіть газетярської новинки або мізерного анонса, підняли б його і сховали попросту до кишені. Інші 10% запевно навіть не схилились би по нього.

Я, признатися щиро, належав до тих 90%, ц. зн. не підозріваючи нічого злого в олівці, схилився по нього і не маючи ніде при тілі кишені, вложив його до шкіряної школярської торби, в котрій були мої книжки. Але що при тім було не зовсім звичайного, так це те, що я вельми втішився своєю знахідкою. Я був бідний сілський хлопець і ніколи ще на своїм віці не мав олівця, все мусів писати тим проклятушим гусячим пером, котре так страшно капало, бризало і порскало під натиском моєї руки. А тепер нараз—я знайшов олівець! Та й ще який гарний! Правда, я бачив його лише мельком, ще як лежав на снігу, бо відтак, ухопивши його в руку, я швидко шусьнув його до торби, немов боячися, щоб сонце, котре так ясно світило, не викрало його з моєї руки. А ще друга цікава штука при цій операції була та, що мені й через голову не перейшло, щоби котрий школяр міг був його згубити,—чуєте,—ані через голову мені не перейшло. Де, де, де! Котрий тупі у нас школяр губить олівці! То мусів Бог зна якийсь незнайомий пан приїздити до професора,—ну, певно то він якимось

дивним способом загубив той олівець. А може то був той гандляр, котрому професор торік продав корову; може бути, що цей олівець лежав туп іще від торік і ніхто його бідного не видів. А може він упав уночі з неба враз зі снігом? Аджеж бабуня казали, що не раз жаби падають із неба; чому ж би й олівці не мали падати? Так міркував я, йдучи через подвір'я до школи. Що ж, хіба шестилітньому хлопцеві не вільно так міркувати? А впрочім—ні! Мені дуже сподобався той олівець. Я держав руку в порбі, а він був у моїй руці, я обертав його гранками сюди й туди, спарався вгадати його грубість, відновити перед своїми очима його статть, одним словом, моя фанпазія, мов мотилъ коло квітки, невпинно крутилася й шибала коло олівця. Вона насилу відганяла всяку думку, що олівець міг належати до котрого школяря, і що, значить, мені прийдесться віддати його назад власникелеві.

В клясі повно вже було школярів. Деякі сиділи в лавках і бубоніли завдану лекцію, хвиля від хвилі боязко позираючи на двері, чи не йде професор. Інші, сміліші ходили по клясі, билися, пручалися поміж лавками, мазали ріжні дива крейдою на шаблиці і спирали їх відтак швидко намоченою шматою, що служила замість губки. За олівцем ніхто не питав. Це мене дуже врадувало, і я швиденько, немов крадькома, шусьнув у другу лавку і сів на своє звичайне місце. Виймаючи книжку, попрібно для слідуючої години, я почув у порбі брязк олівця о шкіру і

весь застремтів—не знаю, чи з радості, чи з якоїсь неясної тривоги.

Ось і професор пришов, почалася наука. Нічого! Ось і година минула, професор вийшов, крик і гомін почався по давньому, про олівець ніхто й слова не каже. Я сиджу, оглядаюся довкола і тремчу, мов злодій над краденим добром, боячись, що ось-ось надійде хтось і зажадає від мене олівця.

Але ніхто не жадає олівця. Школярі ходять і вчаться, сваволять і повчуться по-давньому.

Степан Лесбків, мій добрий знайомий, наближується до мене.

— Ов, ти видно нині рахунків не вмієш; по-то будеш у шкіру брати! А ще як мені скаже професор бити, ну майся гаразд, небоже!

Що за збиточник той Степан! Він знає, що рахунки—моя слаба споруна, і любить нераз подрочитися зо мною. Але я знаю добре, що він таки жартом говорить; при тім нині я не боюся професора, бо я рахунків (писати цифри до 100) навчився. О, ще й як навчився! А хто вчора цілий день писав пальцем цифри по шибях вікон, покритих густою росою.

— Ну, ну, не дуже ти журися моїми рахунками,—відповів я Степанові.—Уважай лиш, щоби ти сам не дістав у шкіру!

Диво дивне, бігме ¹⁾ що диво! Я хотів відповісти Степанові також жартом, з усміхом, ласкаво,—а відповів якось так злісно, гризко, таким понурим голосом,

¹⁾ Бігме—ей-богу.

що аж самому стало погано. Ба, я чув навіть, як ціле мое лице налилося кров'ю. Степан стояв хвилю переді мною і не кажучи нічого більше, дивився на мене зачудованим поглядом, а далі відійшов, видимо засмучений тим, що вразив мене своїм жартом. Він так мене любив, той лагідний, тихий, услужливий і добрий хлопчаина! За що я так гризко відповів йому? За що засмутив його? Він же ж говорив до мене жартом, і я не мав ніякої причини гніватися на нього!

Такі мислі шибли мені через голову, коли Степан пішов і мовчки сів у свою лавку. То був невеличкий, русявий хлопчаина, осьмілток. Його батько, бідний селянин, був сусід мого вуйка¹⁾, в копірого я жив, по ж і оба ми, хлопці, поваришували раз-у-раз із собою. Степанів батько давніше, кажуть, був багатий чоловік, але великий огонь та всіякі інші нещасля зруйнували його господарство. Він був високий мужчина, з понурим лицем, раз-у-раз схиленим у землю, і говорив грубим, різким голосом. Я мимовільно якомсь боявся його і вважав жорстоким чоловіком. Зате малий Степан весь вдався в матір, пиху, лагідну жінку з ладним²⁾ іще, добродушним лицем і ясними сивавими очима. Тому по не раз стоячи за плотом³⁾ на паспівнику, підстерігав я, поки старий Лесків вийде з хапи, щоби бодай на хвилю забігти до Степана, побавитися з ним. Правда, ми

1) Вуйко—дядько.

2) Ладний—гарний.

3) Пліт—тин.

нераз і сварилися, як звичайно діти, але ніколи не надовго. Я, гарячіший до сварки, а то й до бійки, звичайно перший був і до перепросин—а Степан, усе однаковий, усміхався так любо, немов хотів сказати:

— А видиш, я то давно знав, що ти не видержиш без мене!

Але тепер, пощо я тепер розгнівався на Степана? Та ні, я чув добре, що я зовсім навіть не розгнівався на нього! Навпаки, його жалібний, сумний погляд болів мене якось, вертів у моїй дитинячій груді. Я спідався чогось, сам не знаючи чого, і забув про олівець. Аж коли вражіння остигли і проминули і перед собою побачив я порбу, в котрій мої нерви немов чули здалека допик олівця, поді знов моя фантазія вернула назад до того предмету і за хвилю про Степана й його сумний погляд я забув зовсім.

Знов увійшов професор, почалася година наукова і повіді проминула; про олівець ніщо ні пари з уст.

Третя година мали бути рахунки. Тота¹⁾ висока і спрашна наука відбувалася таким способом, що професор викликавав одного до таблиці, казав йому там писати крейдою цифри, а всі інші хлопці мусіли ті самі цифри писати на своїх зошитах. Професор раз-у-раз ходив коло лавок, заглядаючи то тут, то там до зошитів, чи всі пишуть і чи так пишуть, як належитьсья.

Перед рахунковою годиною почув я в останній лавці, де сидів Степан, якийсь

¹⁾ Тота—тая.

гамір, якісь тривожні, уривані питання й відповіді, але за загальним гамором не міг розібрати, що це таке. Та все таки мене щось твобкнуло, якийсь несупокій заворушився в мені. Я подумав собі: не буду тепер виймати олівця, буду писати, як звичайно, пером, хоть і як воно мені обридло.

Ось і професор увійшов. Відітхнувши хвилину при столі, він устав і викликав мене до таблиці. Я вийшов заляканий, премпяти, бо взагалі писання чи то цифер чи букв було для мене твердим горіхом: усякі знаки з-під моїх рук виходили криві, гачкуваті, розлізлі, так що звичайно подобали на старий пліт, у яким кожний кіл спремить в інший бік, а хворостини півперечні спремять самі по собі, не можучи здибатися з колами. Але що було робити: викликав професор, треба йти. Я став коло таблиці і взяв у праву руку шмату, а в ліву крейду.

— 35!—крикнув професор і озирнувся на мене.—Ах, ти, тумане, а ти як крейду держиш? Лівкутом будеш писати, га?

Я перемінив нещасливі зняряддя премудрости в обох руках, відтак підвів праву, як міг, догори і ледве дістав до половини таблиці. Завдання, написати на таблиці цифру 35, було дуже трудне, бо приходилося писати самі «скрупні» цифри. Вчора, вправляючися пальцем на шибих у писанню цифер, я довго думав, як би то воно написати оту прокляту трійку, щоб її зладити таку кругленьку і з таким зубчиком на середині? Запитати не було кого, от я й надумав писати її з сере-

дини від зубчика, потягнути відси насамперед горішній, а відпак долішній каблучок. Так я й навчився писати дома, так само взявся й тепер дряжачою рукою мазгуляти на таблиці. А шуп іще, як на нещастя, рука дриголигь, сила, якої й так не було много, десь мов замерзла, так що хоч і як мучуся, писнучи крейду до таблиці, то проклятушці штрихи все виходять такі худі та понкі, що ледве їх видно. З тяжкою бідою я намалював прійку.

— А що, вже?—кричить професор і обертається до мене.

— Ще... ще ні,—відповідаю я і обливаючись холодним потом беруся писати 5, розуміється, знов після власної методи, все зачинаючи з долини.

— Що, що, що?—скрикнув професор і прибіг ближче до мене,—як ти пишеш, як?

Я мовчав. Дряжача рука дотягала штриха на таблиці. П'ятка подобала радше на г, ніж на круглочереве, гребенясте 5.

— Ах ти, пороссяча почеревино! (Звичайний пипул, яким професор іменував школярів). То ти не знаєш, як пишеться 5?

І не жаючи відповіді на це питання, професор одною рукою захопив зі столика широку лінію, а другою мою руку, з якої вилетіла крейда, і голосний ляск залунав по класі. Долоня моя налилася кров'ю і стала якась ніби грубша, а попід шкірою немов мурашки забігали. Я змалу твердий на біль, не заплакав, тільки скривився.

— То ти не знаєш, як писати 5? Не видів, як я писав? А диви, як пишеться 5, оп так!—і пан професор хопив крейду і з розмахом написав насамперед на таблиці величезну п'ятку, а відтак на моїм лиці таку ж саму (може не таку правильну й виразну) величезну п'ятку.

— Пиши далі,—крикнув до мене,—48!

Я взяв крейду і почав писати. Професор дивився ще хвилю. Чвірка вдоволила його і він пішов знов між лавки.

— Чому не пишете?—крикнув він грізно до хлопців, що напів з усміхом, а напів з ляком дивилися на те, що діялося при таблиці. На крик професора всі голови нахилилися додолу, мов жито від вітру похилиє додолу приспигаюче, важке колосся.

— А ти, старосто, як написав 3?— питає професор одного.

Замість відповіді, замість пояснення ляск лінією по лапі¹⁾).

— А то що на верху, над 5? — питає другого.

— Капнуло з пера.

Знов ляск лінією по лапі.

— А ти, свату, чому не пишеш? — питає третього.

— Та я.., про... прошу пана професора — чути крізь сліози голос Степана Леськового.

— Що?—кричить професор гнівно.

— Я десь олівець загубив.

В тій хвилі з моєї руки, не знати чому, випала крейда. Кажу ще раз: не знапи

¹⁾ Лапа—долоня.

чому, бо я був певний, що олівець, який лежав пепер супокійно в моїй торбі, не був Степанів. Ніяким світом! А все таки при тих його словах я так заупдився, рука моя так затремтіла, що крейда, мов слиж, виковзла з моїх рук. Щастя моє, що завдана цифра була вже написана, пепер я не зміг би був написати її.

— Так — крикнув професор, — загубив? Постій но ти, навчу я тебе!

Чого власливо хотів професор навчити Степана, хто його знає. Ми, школярі, знали лиш тільки, що професор два дні тому дуже сварився зі Степановим батьком і, видимо, лишень шукав притоки, щоби за вітця помститися на хлопцеві; а крім того ми бачили, що сьогодні професор трохи п'яний, і що, значить, без бійки не обійдеться.

— Марш на середину! — крикнув він до Степана. Бідний хлопець видко знав, що його жде, і нешвидко рушався; професор ухопив його за довге, біляве волосся і виволік на середину.

— Тут стій! А ти — обертаючись до мене — написав уже?

— Написав.

— Сідай! А ти йди до таблиці!

При тих словах професор штуркнув Степана. Я легше якось відітхнув, раз тому, що сам сидів на безпечнім місці, а по-друге тому, бо думав собі, що чень ¹⁾ уже Степанові не буде нічого за олівець, коли його професор післав до таблиці, —

¹⁾ Чень — може.

бо ще знав я, що Степан писати вміє. Тільки чуючи, яким гнівним голосом диктував професор Степанові цифри, як люпився видячи, що Степан пише добре, я чогось боявся. Мені було так тяжко, немов щось шептало мені внутрі, що коли буде що злого Степанові за оловець, то в тім буде й моя вина. Яким способом такі дивні гадки сплелися в моїй голові, не знаю, але те тільки певно, що я премтів, мов прелеповий лист.

Степан пише цифри та й пише, вже записав цілу таблицю, професор раз-у-раз дивиться на нього, щоби зловити його на чім будь, але годі.

— Досить! — кричить він, — а тепер лягай!

— Та за що, прошу пана професора? — обзивається Степан.

— Що? За що? Ти ще питаєш? Зараз лягай!

Мене щось мов за горло списло, коли я почув ті слова. Професор шукає різки в останній лавці, а бідний Степан, блідий, дрожачи стоїть при таблиці і мне шмапу в руках.

— Та за що мене пан професор хочуть биши? — спитав ще раз Степан крізь слюзи, видячи професора, що наближався з різкою в руці.

— Лягай! — крикнув той, і не ждучи далі вхопив Степана за волосся, перевернув його на крісло і почав щосили швякати різкою. Степан закричав з болю, але крик, бачившись, тільки дужче дразнив оп'янілого професора.

— Щоби ти знав на другий раз, як олівці губити! — кричав він задиханим, уриваним голосом, і різка ще сильніше засвистала, оперізуючи тіло бідного Степана.

Що діялося зі мною в тій довгій, страшно важкій хвилі? Перша думка, яка миготливо шибнула мені через голову, була — встати і сказати, що я всьому винен, що Степанів олівець в мене, що я знайшов його і не віддав Степанові. Але страх перед свистом різки насилу придавив мене до місця, сплутав мій язик, списнув горло мов залізними кліщами. Крик Степана прошибав мені груди. Холодний піт обіляв мене цілого; я виразно чув біль, гострий біль від різки, чув його на цілій тілі і так живо, що всі мої мускули мимоволі корчилися і премтіли, а в горлі щось захлипало голосно, на цілу клясу. Але тривога обдала всіх такою мертвотою, що не вважаючи на гробову тишу ніхто в клясі не чув мого хлипання.

А професор ще не переставав бити! Вже бідний Степан охрип, лице його посиніло з напугу, пальці судорожно впилися в професорові коліна, ноги кидалися в повітрі, але різка не переставала свистіти в повітрі, а кожний її свист, кожний ляск на грубу полопняну сорочку Степана спрясав і здавлював тридцять дитинячих серць у клясі, випискав новий крик болю і розпуки з груди Степана. Я не пам'яю вже — ох, і пригадувати не хочу! — що діялося в мені під час цих страшних хвиль, які чуття переліпали

по моїм пілі, який біль проникав мої су-
спави, які мислі шибали по голові. Та ні,
— мислей не було ніяких! Я сидів хо-
лодний, задубілий, мов камінь! І теперіще,
по шістнадцятьох ліпах, коли нагадую ту
хвилю, бачи́вся мені, що вона на довгий
час оголомшила мене, мов удар каменем
по тім'ю, і що будь таких хви́ль багато в
моїм дитинстві, з мене вийшов би такий
самий туман як ті, що їх бачимо сонні
в кожній нижчій школі нашого краю, як
ті нещасливі, забиті фізично й духово
діти, що їх нерви від маленьку припу-
пили спрашні, огидні сцени, а голову від
шістбох ліп задурила професорська ди-
ципліна.

Вкінці стих свист різки. Професор ви-
пустив Степана, а той, безсилний, зму-
чений, без духу покопився на поміст.
Професор, червоний мов буряк, кинув
різку і сів на крісло, з которого іншо
скопився Степан. Хвилю віддихав, не ка-
жучи й слова. В цілій класі було тихо,
мертво, сумно. Чути було лишень, як
хрипів бідний хлопець, судорожно хли-
паючи.

— Не встанеш ти?—прошепотів про-
фесор, копаючи його ногою в бік.

Степан по хвилі ледве-ледве підвівся
на ноги і став, держачися рукою лавки.

— Марш на місце! А знай, як на другий
раз олівці губити!

Степан пішов на місце. В класі знов
спало тихо. Професор, видимо, пропве-
резився прохи і почув, що лихо зробив,
збивши так хлопця. Він знав, що з Лесь-
ковим зачіпапися недобре. Думка про

це ще гірше дразнила його і він схопився і почав мовчки бігати по клясі, важко сапаючи.

— А, драби, розбійники! — крикнув у ході, не знаючи, чи до нас, дітей, чи до неприсутніх ясеницьких громадян.

Знов довгу хвилю бігає професор по клясі, знов сапає і воркоче щось під носом, а далі обертається до нас і кричить:

— Додому!

Але й це, звичайно дуже чудодійне слово, що звіщало нам бодай на день увільнення від ваготи шкільної премудрости, тепер немов до глухих було сказане. Тривога й непевність приголомшили всіх школярів і відібрали їм чуття. Треба було аж другого, голоснішого викрику професора, щоб усі встали до молитви.

Коли по молитві школярі рушилися з лавок і почали виходити з кляси, то діялося це без звичайного шуму й повкіпні; всі йшли звільна, боязко позираючи на професора, що стояв при столику, поки всі хлопці не вийшли. Кожний чув себе якось немов придавлений. Степан ішов хлипаючи, а коли вже коло дверей позирнув на професора, той погрозив йому кулаком. Я йшов майже самий останній, ледве переступаючи ногами. Я боявся і стидався чогось так страшно, що радби був у тій хвилі застисися під землю. Не знаю, хіба розбійник по словненім убійстві чує таку ваготу на серці, яку я чув поді. Особливо на Степана був би я в тій хвилі не поглянув за жадні гроші. Я так живо уявляв собі його біль, — ні, я терпів не менш його, — а тут іще

той проклятий вн, прішній голос раз-у-раз шептав мені, що він через мене перпів, що олівець його! Так, тепер уже виразно щось говорило мені, що то його олівець я знайшов! І що би, бачиться, на такий спосіб природніше, як піти тепер до нього і віддати йому згубу! Чи не ще! Так ні! Природно воно видаєтьсся, але мені поді, доразу прибитому страхом, жалем і спидом, було зовсім неможливо це зробити. І не те, щоб тепер ще я бажав заховати той олівець для себе,—де там! Він тепер ваготів мов камінв у моїй торбі, пік мою руку здалеку,—я тепер ніяким світом не був би діткнувся його, не був би поглянув на нього! Ще якби хто був силою вирвав у мене торбу і випряс із неї все, так щоб і олівець випав, а Степан відтак міг його взяти,—ах, якби я був радувався такому випадкові! Але так не сталося,—та й не до того було школярам.

Скоро лиш із кляси та з професорського подвір'я, всі обступили ще хлипаючого Степана і почали його розписувати, як і де загубив він олівець, який то був олівець; деякі голосно відказували на професора, інші жалували Степана і говорили йому, щоби конче пожалувався патуневі.

— Або я-а знаю, де я за-агубив,—хлипав Степан.—Але що мені тепер та-апуньо скажуть! Інощо мені поза-авчора купили в місті, а я-а загубив. Ой-ой-ой! — заплакав бідний хлопець, що боявся віпця не менше, як професора.

— Та не плач, дурний, не бійся,—потішали хлопці, хоть певно ні один із них не рад би був бути в Степановій шкірі.

— Ага, не пла-ач!—відповів сумно Степан.—Та вони мене за-аб'ють за олівець! Шість кре-ейцарів, кажуть, заплатили за нього в місті... А як мені, кажуть, де загубиш, то шкіра не твоя, чуєш!.. Ой, ой, ой!...

Я не міг слухати тої бесіди. Кожне Степанове слово кололо мене, мов будяки. Я побіг швидко додому, весь дрозачи, блідий і задиханий.

— О, ти вже певно десь бився з хлопчиськами!—крикнула при моім вході на мене тітка,—що такий приходиш задиханий, як той пес гінчий! Ах, ти драбе якийсь, непопрібе, нездаро, нуждо якась несосвітенна!

Тітка була ще дівчина двадцяти кількох ліп віку. Вона була «дуже добра»,—бодай це можна було сказати про її язик, який не любив ніколи «дармо хліб їсти» і якому ніколи не хибло слів.

Я повісив торбу з книжками на кульці і сів їсти, не кажучи їй слова. Попоївши, я сів коло спола і взяв книжку, не по те, щоб учипися, що там на завтра було завдано,—де мені було до вчення! Я сидів над книжкою, мов пень, і сопий раз прочитував усе одні й ті самі слова, не плялячи, що чипаю і до чого це йде. Я силувався не думати про Степана, про професора, про старого Леськового, але їх лица раз-у-раз сунулися мені на думку, проймали мене холодом, гризли і шурбували, мов грішника згадки про давні про-

ступки. Я так бажав, щоби раз настав вечір, але вечір, мов заклипий, не приходив. Я боявся поглянути на порбу з олівцем, немов це була не порба, а спрашна нора, і не олівець, а гадина.

Як я перемучився, поки настав вечір, не буду розказувати. Які страшні сни снилися мені вночі, як я кричав, утікав ніби, ховався, як за мною бігали та літали ящірки згострою мордою і з великим написом «Mittel» на хребті, як мене кололо терня з жовтою блискучою корою і шестигранними кільцями, затемперованими при кінці, — це також нехай тоне в криниці забуться. Досить того, що вставши рано, я був мов збитий або зварений у поливанні, а тітка в додатку насварила на мене, що я всю ніч метався та верещав, не даючи їй спати.

Рано, заким іще я пішов до школи, вуйко приходив із села і скинувши грубі, суконні рукавиці з рук, зачинає розповідати про різні сільські новини.

— А за що то вчора професор так Леськового Степана збив?— питає вуйко нараз мене. Те питання спрашно перепудило мене, немов би хто обіляв мене окропом.

— Та... та... та..., каже, що десь за... за... за...

— Що ти, говорити не вмієш, чи що?— крикнула збоку тітка.— Ну, та що там такого сталося із Степаном?— запитала вуйка.

— Та так вам його вчора професор збив за якийсь олівець, що ледве живий приліз до дому.

— Та який олівець?

— А во ¹⁾, купив йому отець у понеділок оловець, а він учора загубив. Професор п'яний, та й ну ж хлопця бити, ніби він тому що винен. Чуєте, ледве бідний хлопчисько до дому доліз. А тут іще прийшов та й повідає, а старий медвідь сказився та бий дитину! За волосся, та під ноги, та обцасами ²⁾!... Господи! Стара в плач та в крик, хлопець умлів, ледве водою віділляли, тепер, кажуть, лежить, рушитися не може! Що то, так дитину скатувати! ..

Ще вуйко не скінчив, коли я розплався вголос і перервав його бесіду.

— А тобі що?—спитав вуйко зачудований.

— Чи ти вдурів, хлопче, чи що?—крикнула тітка.

— Я... я... я... — пролепотів я плачучи але хлипання не дало мені докінчити бесіди.

— Ну що, що, кажи!—промовив вуйко ласкаво.

— Я... знайшов... Степанів олівець!

— Знайшов? Де? Коли?

— Вчора, перед школою на снігу,— проговорив я вже сміліше.

— Ну, і чому ж ти не віддав Степанові?

— Я не знав, що то його, а він не допипувався.

— А потім, по школі?

— Я... я боявся.

¹⁾ Во—осб.

²⁾ Обцас—підбор.

— Боявся? Та якого дідька лабатового!) ?
—спитала тітка, але я не відповів нічого на те питання.

— Ну, і де ж той олівець?

— Та в торбі.

Вуйко позирнув до торби і вийняв нещасливий олівець. Я не смів позирнути на нього.

— Ну, дивіться, люди добрі, та й за таку дурницю так хлопця збили! Поцезали би один з другим!

Вуйко сплюнув і вийшов, узявши олівець із собою. Мене тітка випхнула до школи. Я ще хлипав по дорозі, а слези текли мені без моєї волі по лиці, хоч на душі стало далеко легше.

Того дня і цілий слідуючий тиждень Степан не приходив до школи, лежав слабий. Ба, на другий тиждень заслаб щось напруго ²⁾ й професор: вуйко догадувався, що певно його старий Лесбків мусів добре «обломити». Чи воно так було, чи ні, того я докладно не дізнався, —досить того, що Степана я після того не бачив цілі дві неділі. Ах, як я тепер боявся з ним здибатись! Як часто я бачив у неспокійних снах його добре, тихе лице, синє ще від побоїв, зболіле й марне, —яким важким докором гляділи на мене його сиві, добродушні очі! Але коли я побачився з ним, коли почув його голос, по всі муки, весь неспокій перебутих днів немов віджили одним разом у моїй душі, —але тільки на хвилю Степан тепер буз

1) Лабатий (лаба—нога)—клишоногий.

2) Напруго—нагло.

уже здоров і веселий по-давньому, загсворив до мене добродушно, мов нічого не було між нами; про олівець ані споминки. Чи він не знав про те, що то мав його олівець у себе і стався причиною його болю? Не відаю. Досить того, що ніколи потім про олівець між нами не було бесіди.

Львів, 1879.

SCHÖN SCHREIBEN 1).

У просторій другій класі нормальної школи отців Василіян²⁾ у Дрогобичі пієхо, хоч мак сій. Наближається година «красного писання», страшна для всіх не так самим предметом, як радше особою вчителя. В Василіянській школі на всі предмети вчителі—самі отцове, а тільки для науки писання вони наняли собі світського чоловіка, якогось бывшего економа чи наставника, пана Валька. Пану Валькові ще й досі здається, що він економ: хоч із нагайкою ходити тепер не випадає, але все таки він не помітується³⁾ хоч тростівки і ніколи не занедабує робити з неї відповідного вжитку. Очевидна річ, що діти, піддані хоч би тільки на годину власті такого вчителя, дрожать наперед, і «красне писання» є для них найібільшою мукою.

1) Schön schreiben—краснопис, каліграфія.

2) Орден монахів Василіянців.

3) Помітуватися—гордувати, цуратись.

Малий Мирон один сидить спокійний, майже веселий, у лавці. Він дивується, чому це нараз так тихо стало в класі, коли один смільчак, висланий на коридор на звідини¹⁾ вбіг до класу і крикнув: «Валько прийшов!» В тій самій хвилі тихо стало в класі. Малий Мирон не знає ще пана Валька. Він іншою прийшов із сільської школи, батько записав його до другої нормальної класу в отців Василіян, і нині перша година красного писання. І хоч на селі він у писанню був дуже слабкий, не вмів ні пера відповідно взяти в руку, ні вивести гладко па рівно одного штриха,—по все таки він дитина, не йому журитися наперед тим, чого ще не знає. Він здивувався, чому це нараз так тихо стало, але про причину не смів допитуватися нікого зі своїх сусідів—він же з ними досі дуже мало знайомий. Та й зрештою його це й небагато обходило. Серед тої, для інших страшної й тривожної пиші, він тим вигідніше віддався найлюбішому заняттю—думкам про свою рідну сторону. Не можна сказати, щоби він пужив за нею: він знав, що щопонеділка побачив і батька і матір. Він тільки думав собі, як то гарно буде, як келить, літом, приїде додому, буде міг знов свобідно бігати по пастівниках, сидіти над річкою або бродити по ній за ковблями²⁾; це були думки радше веселі, ясні, блискучі, а не тужні, жалібні. Малий Мирон розкішно ниряв у

1) Звідини—розвідка.

2) Ковблі—рід риби.

тій красоті природи, що розцвітала в його уяві серед сірих, холодних стін Василіянської школи, і не думав про погрозу, що наближалася над класу.

— Ба, а ти собі чому не прилагодиш скриптури¹⁾ до писання?—запитав стиха один сусід Мирона, стусаючи його під бік.

— Га?—відповів Мирон, немилу збуджений зі свого золотого сну.

— Скриптури приладь до писання!—повторив товариш і показав Миронові, як покласти скриптури, як каламар і перо після приписів пана Валька.

— Іде вже, йде вже!—пронісся шепіт по клясі, мов при наближенню якого грізного царя, коли на коридорі залунали кроки вчителя «красного писання». Швидко потім отворилися двері кляси і Валько ввійшов. Мирон позирнув на нього. Учителів своєю подобою зовсім не пригадував ніякого царя. Це був середнього росту чоловік, з коротко обстриженим волоссям на круглій баранячій голові, з рудими короткими вусами і рудою гішпацькою борідкою. Його широке лице і широкі, міцно розвинені вилиці враз із великими, на боки повідгинаними ушима надавали йому вираз тупої упертості й м'ясоїдності. Невеличкі жаб'ячі очі сиділи глибоко в ямках і блимали відтам якось злобно та неприязно.

— Ано—крикнув він грізно, зачинивши за собою двері кляси і помахуючи простиною, вигинчастою паличкою. І від

¹⁾ Скриптура—зошит.

того крику, немов від вітру хмарної літньої днини хилється разом колосся життя, так само похилилися додолу голови вісімдесяти п'яти школярів над писемними, синьо та червоно полінійованими скриптурами. В руці у кожного школяра тремтіло перо. Один тільки малий Мирон, що ще не знав Валькової вдачі, сидів обернений лицем до кляси і вдивлювався в нового вчителя.

— А ти що? — крикнув визвірившись на нього Валько і просто направив кроки до нього.

Малий Мирон так і остовпів з наглого переполоху. Він якимось несвідомим поривом обернувся і зложив своє тіло в таке положення, в якому уже з мінуту препенцали його товариші.

Валько взяв в руки крейду, приступив до таблиці, розмахнувся і почав писати. Зразу писав тільки букви, малі й великі, самоголосні й суголосні, без ніякого впрочім значіння. Але далі-далі дійшов і до слів, а вкінці й до цілих речень, як наприклад: «Бог сотворив світ», «Чоловік має дві руки», «Земля мати наша». Вичерпавши таким способом свою мудрість, показавши вповні своє знання красного писання в численних викрутасах та довгих як світ, і рівних як ковбаси хвостиках, Валько положив крейду, відступився, зирнув ще раз з уподобом на записану таблицю і відтак обернувшись до препечучої кляси, крикнув грізно:

— Писати!

Його наукова діяльність в тій хвилі щасливо скінчилася, — тепер починалася його

економська діяльність. Щоб показати це наглядно, він сильно стріпнув пальцями, щоби стрясти з них учений крейдяний порошок, і замість нього взяв у руки свою простину. І немов орел слідить з гори за добучею, так і він озираючись по клясі, зійшов із підвищеного градусу¹⁾ і почав свій обхід.

Перший, на котрого навинула його зла доля, був якийсь маленький, слабенький і дуже заляканий школярик. Він увесь у поті, нагнувшись над скриптурою, працював зі всієї сили, щоби вдержати перо в дрижачих пальцях і що хвиля позирав на таблицю, спараючись виводити на папері такі самі крючки, гачки та ковбаси, які вивела вправна економська рука на таблиці. Та ба, рука його дрижала, крючки, гачки та ковбаси виходили ламані, нерівні,—навіть перо непослушне що хвилі крутилося в пальцях, скрипіло, порскало, немов гнівалося чогось і бажало якнайшвидше з них видобутися.

Валько став над ним, мов кап над душею, і злобно всміхаючись, не кажучи й слова почав приглядатися його роботі. Бідний хлопець прочув лихо і до решти спратив усяку власть над своєю рукою і над непослушним пером.

— То ти так пишеш?— процідив звільна Валько, але пим швидше свиснула в повітрі його простина і оперезала змією плечі бідного хлопця.

¹⁾ Градус—це підвищення в школі, де спляв стіл, за яким сидів вчитель. Повести на градус, це значить положивши на вчителеве крісло учня—бити учня.

— Ой-йой-йой!—заверещав він, але зараз же й утих, спіривши грізний, гадючий погляд учителя.

— Ти не вмієш ліпше писати?—питав Валько.

— Вмію, вмію!—лепотів хлопець, сам не знаючи, що лепоче.

Учителё-економ може й справді вірив, що хлопець уміє ліпше писати і що тільки на збитки йому¹⁾ силується писати погано чи може з великої любови до його простинки.

— Ну, то вважай же!—і Валько пішов далі, не переконавшись, які спасенні плоди принесла його докладна наука. Впрочім йому й байдуже було до тих плодів,—він тепер був тільки економом і більше нічим. Очі його вже звернулися в другий бік і в другім купі кляси вигляділи іншу жертву. Там сидів жидок, що по старинній привичці свого роду писав узадгузб²⁾, силуючися виводити Валькові викрутаси від правої до лівої руки, від кінця стрічки до початку. Одну стрічку він уже совершив таким способом і саме розпочав другу від слів «сop Бог а з k сир». Написана, готова вже стрічка виглядала яко тако, але нова, неготова ще, зачата від кінця, вколола Валька в очі.

— А ти як пишеш, Мойше?—закричав він, прискакуючи до жидка.

1) На збитки йому—пустуючи.

2) Ззаду наперед, цебто справа наліво

Валько всіх жидків у клясі кликав «Мойше», — хіба що це були сини багатих міських «тузів», перед якими він мав великий респект¹⁾ Жидок, на прізвище Йонас Турпельтавб, почувши той викрик і побачивши надскакуючого ворога, знітився і скулився, як слимак у своїй халабудці, і перестав писати.

— Ха, ха, ха!—реготався Валько, призираючися жидковому писанню.

— Пане професор...—зачав жидок і зап'явся.

— Ходи сюди!

І не чекаючи, аж Йойна вийде з лавки, взяв його за вухо і потяг на середину.

На вид бідного Йонки, скуленого, прем'ячого і заслиненого зо страху, вся кляса голосно зареготалася, хоч усякий і собі премпів і кулився.. Але така вже сила тиранського притиску, що досить тиранові всміхнутися, а всі, що стоять під його гнітом, будуть реготатися без огляду на те, що регочуться власне самі над своєю недолею.

— Ходи до паблиці! Ану, пиши!

Валько змазав власною рукою часть свого письма і вписнув Жидкові крейду в руку. Жидок почав писати своїм звичаєм, узадгузб. Наново зареготалася кляса, всміхнувся Валько, але зараз же заворсилося його лице, він обернувся до останньої лавки, де сиділи самі найбільші і найдужчі хлопці і крикнув:

— Ану, дайте но йому!

Жидок запремпів цілим тілом і залобонів щось, але швидко прискочили до

¹⁾ Респект—повага, шана.

нього два повариші-посіпаки, і повели на градус. Тихо спало в клясі. Замість сміху блідість виступила на всіх лицах,—тільки болючий вереск Йонки лунав посеред мурованих стін Василіянського монастиря.

— Досить із нього!—сказав Валько, і Йонка хлипаючи пішов на своє місце.

Сповнивши це високо педагогічне діло, Валько почав знов свій обхід по клясі і знов посипалися удари його простинки по плечах та по руках бідних хлопців.

Яке вражіння зробила ціла ота наука на Мирона, цього сказати годі. Він раз-у-раз дрижав, мов у лихоманці; йому шуміло в ухах і крупилося в очах, мов серед бурі. Йому шпак і мерещилося, що й його не мине ота буря, що кожний удар страшного вчителя паде на нього. Написані слова і спрїчки скакали перед його очима, надувалися і переплутувалися, виглядали ще поганіше, ніж були на правду. Він і сам не знав, коли перестав писати,—сіра паволока стояла перед його очима.

— То ти так пишеш?—гукнув Валько над його головою.

Мирон спрепенувся, вхопив за перо, палапнув ним у чорнило і поволік по папері мов тура за роги.

— Чи ти не знаєш, як держати перо?

— Не знаю!—прошепотїв Мирон.

— Що?—ревнув Валько.—Я тобі не показував уже десять раз, не раз?

Мирон зачудовані очі вспромив у розлучене Валькове лице. Але замість відповіді Валько стиснув кулаком уда-

рив хлопця в лице. Малий Мирон, мов косою підпятий, повалився на лавку, а з лавки на підлогу. Кров обіляла його лице.

— Підійміть його! — крикнув Валько. З задньої лавки прискочили два, пі самі, що перед хвилею парили Йонку, і підняли зомлілого Мирона. Його голова не держалася на в'язах і хилилася додолу, мов у мерця.

— Біжіть по воду! — командував далі Валько і ще раз поглянув на Мирона.

— То що за хлопець? — спитав він.

— Мирон — відповів «цензор», найстарший віком і найдужчий силою в класі, копрого опцове настановили наспавником над товаришами.

— Що за один? — питав далі Валько.

— Одного хлопа син з Н...

— Хлопський син! Тьфу, якого біса тим хлопам пхатися сюди! — проворкотів Валько. В нього відлягло від серця. Він зачав був трохи побоюватися свого вчинку, але хлопський син, — значить можна його бити і з'обіжати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впінеється.

Валько не помилився в своїй рахубі. Ніхто не впінувся за хлопським сином. Нелюдський поступок учителя-економа уйшов йому гладко, так як і многі його нелюдські поступки. Тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а стався першим насінням обурення, погорди і вічної ворожнечі пропив усякого неволення та тиранства.

1879.

МИКИТИЧІВ ДУБ.

Давно це було. Не тільки часи ті, але й спомини про них замеркли вже в душі. Часом тільки, мов блискавка крізь пільму, проблиснуть ті давні хвилі і навіють невимовну тугу на серце. Вони міняються, мерехтять, радість, страх, сміх і слізи переплітаються в них, а пам'ять ледве може з тих поуриваних, безладних спогадок зложити живу, правдиву картину.

Я бачу себе маленьким, п'ятилітнім хлопчиною посеред цілої юрми таких самих крикливих, веселих, як і я, сільських хлоп'ят. Літо. Надворі тепло, сонце сипле огнем із погідного неба, але ми заняті забавою під шолопою, в холодку, не чуємо спеки. Далі всі ми побігли на обору, поперелазили через перелаз (деякі навіть, мов миші, попересувалися крізь діри в плоті) до сусіднього, Микитичевого саду. Тут дерев багато, холодно, і зілля всякого мов на пасівнику, і побігати є куди. Як ми любили бігати та бавитися в тім саду! Але одно було

в нім найцікавіше для нас і найпринадніше, це величезний, з насаженб у промірі грубий, високий і дуже конаристий 1) дуб, що немов зелена, кругла баня віднівся здалеку над нашим маленьким селом. Він стояв коло самої дороги, припірав до плоца, і там у купі, немов діти сховані за віпцем, росли довкола його величезного пня широколисті лопухи, кропива та подорожник. Але з переднього боку, від стежки, місце було гладко випоппане, — туп ми найліпше любили ховатися перед дощем, мов під безпечну спіріху, туп були супокійні, бо місце було якраз насеред саду, одалік від хат, так що ніхто на нас не сварив за крик або занадто охочу біганину.

А предметів до забави і місця до бігання було туп багато.

— Ану, хлопці, ланцюги плести!— кликне один, і зараз уся юрба розбігається по саду і рве подорожники, відриває квіти, а з м'яких рурковатих спірілок робимо довгі-довгі ланцюги, все досилоючи більше і більше огнив, поки долішні не розірвуться від тягару всієї маси. Обвішаємося тими ланцюгами від ніг до голови, поспупуємося ними до купи в колесо і в ряд, і біжимо-біжимо доріжкою вниз садом, аж високі головки бур'яну та широке листя лопухів шевелиться за нами.

— Гей, гудзиків давайте! Що то, ми не жовняри²⁾— кричить один, і всі поки-

1) Конар—гілля.

2) Жовняр—салдат.

нули порозривані ланцюги і пнуться між грубі лопухи, пригинають їх гілки і обривають головастий, гачковатий цвіт білявої, олов'яної барви, який так легко чіпляється одержі. Осб з криком несуть у капелюхах цілі купи головок, сідають рядом під дубом на землі, а один припиняє кожному за чергою по кілька гудзиків до пазухи і кожного наповідає: «А добре мені справується! Тепер ти осбковий¹⁾».

Вже гудзики поприпинані. «Еб-пех²⁾!» — кричить комендант, і всі встають. «Бігаць³⁾!» — командує далі, а сам пустився наперед, а за ним увесь ряд знов з криком лепить вниз садом, запискуючи руками капелюхи на головах...

Але осб ми попомнені від довгого бігання.

— Ходіть сідати! — говорить дехто слабший, задиханий, почервонілий від спеки і втоми.

— Почекайте, і я зараз прийду! — кричить Митро.

— А ти куди біжиш? — кричимо за ним.

— Ідіть, ідіть сідати, я вам щось принесу, таке гарне!

Ми посідали, віддыхаємо і ждемо Митра. Це був син Мельникової Анни, що коморувала⁴⁾ в Микитича зі своєю молодшою сестрою, яку ми, діти, звали Напудою — така звичайно ходила понура, гризка, розстрепіхана, нечесана та немита.

¹⁾ Осбковий — військовий.

²⁾ Еб-пех! — з нім. Habt Acht!, позір!

³⁾ Бігаць! — з польс. бігати!

⁴⁾ Коморувала — наймала хату.

Мати Митрова і Напуда були чужі в селі: ми не знали, відки вони прийшли до нашого села. Вони пробували по службах по 'сусідніх селах, поки в старшої сестри не вродився хлопець. Тоді вона пішла до Дрогобича і нанялася за мамку, а Митро ріс десь на вихованню в однім підміській селі аж до п'ятого року. Тоді його мати покинула служити в місті і прийшла в наше село враз зі своєю молодшою сестрою та впросилася до Микитича на комірство за відробіток. Ми, хлопці, не раз наслушалися дома багато бесіди про Мельникову Анну, — а навіть до Митра чули якесь потаємне обридження за те, що він був байєстрюк.

При тім сама постава, вдача і лице Митра, все те надавало йому якусь дивну ціху, відрубну від інших сільських дітей. Малий, підсадкуватий, чорний на лиці, з великими, випріщеними очима без блиску і живости, він звичайно був найтихіший у нашій громаді, бігав поряд з іншими немов з мусу, при перегонах усе лишався на самім заді, при всім і всюди держався якось збоку, немов знав і чув сам, що він тут не свій, що тут не радо приймають його. А проте ніколи не відставав від нас, — тягся всюди, куди ми бігли, хоч по всьому видно було, що наші забави не дуже бавлять його. В усій його вдачі й бесіді було щось повільне, розлізле, забудьковате, він усе виглядав мов прибитий і сонний, і це ще більше відпихало нас від нього. Але неприязни та сварки з ним у нас не було ніколи. Ні в чім він не супротивлявся, що

робили інші, те й він, а в жадного з нас не було ніколи настільки смілості ані серця, щоб зачепити, з'обидити його. Так він і пленявся поміж нами і по найбільшій частині ми серед голосних дитячих забав і зовсім забували про Митра, хоч тут таки посеред нас і він крутився, сопів та дивився на нас своїми чорними, немов скляними очима.

Але часом, коли всі ми помучилися і сиділи тихо, віддихаючи дебудь у холодку, Митро нечаяно немов оживав, починав оповідати нам казки, а все такі страшні та понурі, що не раз не один менший слухає його, мов причарований, і ні з цього ні з того розплачеться. В таких хвилях, коли довкола всі сиділи тихо і тривожно слухали оповідання, коли закляті царі, нещасливі діти, казочні звірі та палаци пересувалися немов живі поперед очима дітей, Митро оставався все однаковий і говорив таким рівним та холодним голосом, що нам від того голосу спавало ще страшніше, і ми в білий день мимоволі пислися одно до одного, не сміючи одначе перервати Митрову бесіду. І що найцікавіше, Митро говорив таким поважним тоном, описував усякі дива так докладно, зупинювався на всякій дрібниці так довго, немов усі ті страшні історії сам бачив та пережив. Часом і пісні співав, але ті пісні, звичайно якісь короткі, однопонні уривки, морозили нам кров у жилах; ми блідли, дрижали і не сміли рухатися, слухаючи його глухого, не зовсім приємного голосу.

— Відки в тебе такі співанки та байки?
— пипали ми не раз.

— Тітка навчила,—відповідав коротко Мипро.

Це він про Напуду говорив.

І тепер ми сиділи мовчки, чекаючи Мипра. Осб він волочеться повільно горі садом і несе в руці кілька галузок «песбого молока», за яким, видко, бігав аж униз берегом над потік, де на піску росли його цілі купи.

— А ти на що це нарвав?—крикнув до нього один хлопець.—Кинь це геть, по нечиспе зілля. Тамунбо казали, що цього не годитьсья рвати.

— Тихо!—відповідає холодно Мипро.— Сідайте довкола, щось вам покажу.

Ми посідали довкола, а Мипро в середині.

— Ви знаєте, що в тім зілляю в середині?

— Песе молоко,—відповіли ми.—Ади, лиш розірви галузку, зараз попече.

— Ні, це не песе молоко,—відповідає поважно Мипро,—це кров.

— Чия кров?

— То був такий кріль¹⁾ і мав три сини. А кріль поїхав на війну, а сини були маленькі ще, а при них лишилася лиха мачуха. А кріль каже до неї: «Пам'ятай мені, щоб мені моїх синів доглядала, щоб їм давала молока та хліба пшеничного з медом, бо як верну, а їх не застану, то біда твоя». А як той кріль поїхав на війну, то був пам три роки, а як прийшлося

¹⁾ Кріль — король.

вертати на́зад, що він їде через міст, а на мості його кінб спопикнувся і зломив собі ногу. А кріль став та й каже: «Ов, щось буде зле. Певне вже нема моїх синів». Але тут чує; з-під мосту співає щось:

Виїдь, виїдь, крілю,
На червонім коню!
Твої сини порубані,
Під тим мостом закопані.

Кріль зазирає під міст—нема нікого, пільки на однім місці, на піску поросло багатто зілля, от такого. Кріль зачав те зілля рвати, а з нього зачала капати кров. То шоді кріль пізнав, що це його синів кров, і заляв те зілля. «Зілля, зілля—каже,—не показуй ти людям, що це кров у тобі, але показуй, що молоко». І відшоді як хто вирве це зілля, то йому здається, що то в нім молоко а топо кров. А дивіть, я вам зараз покажу, що то кров.

Ми премпіли і дивилися на Митра. Він узяв тонесеньке сухе стебельце, зігнув його в маленькій, подовгастій перстінб, і послинив так, що слина стала плівкою на цілій дірці перстеня; потім підпустив у ту плівку соку з песього молока і ми побачили відразу, як по плівці з слини розливалися ріжнобарвні колісця, які чимраз більше переходили в червоний, кривавий колір. Нас проняло морозом, а Митро спокійно, своїм однотонним голосом, мов забувши все довкола, почав співати:

Виїдъ, виїдъ крілю,
На червонім коню,
Твої сини порубані,
Під тим мостом поховані.

—Митре, Митре,—почувся осб-осб за нашими плечами хрипливий, немов гробовий голос. Ми трохи не скрикнули всі з переляку і в одній хвилі обернулися за голосом. За плотом стояла Напуда.

Напуда була дівчина літ несповна сімнадцяти, низька, також чорна на лиці, з пласким носом, низьким чолом і такими ж великими та мутними очима, як і в Митра. Я ніколи не бачив її веселою, говіркою, не чув від неї жарту, ані пісні, не видав її пристроєною¹⁾, як і інші сільські дівчапа. Все понура та мовчазлива, вона ходила мов сонна, а останніми часами стала ще понуріша. Ми, діти, навіть боялись її трохи, і коли здибались з нею на дорозі, все обминали її мовчки, немов осб-осб ждали від неї якогось лиха. Але причиною того страху не були її поступки: вона ніколи не сказала нікому й лихого слова, тільки та її понурість, мовчазливість та забитість, що виразно малювалася на її невродливім буцматім²⁾ та трохи піганистім³⁾ лиці, в її очах і лінивих, мов за напасть рухах. Усе те відражувало від неї не тільки нас, дітей, чутких на всяку дрібницю, але й старших. Ніхто не сказав про неї ніколи й одного слова без якоїсь відрази

¹⁾ Пристроєний—причепурений, гарно вбраний.

²⁾ Буцматий—грубоватий.

³⁾ Піганистий—прищуватий.

її погорди, хочь і злого ніхто не міг про неї сказати. Правда, ніхто не допитувався, як вона зроста і як живе тепер, відки походить ота її забитість та заляканість, а раз похопивши назву «Напуда», кожний тою згідною назвою збував усе, не додивляючися, чи під тою згідною назвою і під тою відразливою поверховністю не б'ється, не тремпить та не мучиться живе, людське серце, що бажає щастя й життя не згірше всякого іншого. Та й чи є в наших селян час і вмільсть розбирати це все, а особливо там, де людина, загукана та забита довгими літами недолі і приниження, від малку погорджувана, поштуркувана та висміювана стягається сама в собі, корчиться мов проколений слимак та ховається тривожно з усім, що виявлювало би в ній живого чоловіка? І я пізнав, правда, по довгих літах, що такою людиною була Напуда.

— Митре, чи ти тут?— кричала вона з-за плоту.— Ходи сюди.

Митро встав якось швидше і живіше, ніж звичайно, і пішов до перелазу, що виходив на вулицю. Перелізши пліт він підбіг до Напуди. Вона була одягнена зовсім так, як звичайно, в грубій зрібній ¹⁾, брудній сорочці і малюванці, без хустини на голові. Віпер розвівав її давно не заплітані чорні коси, в яких декуди стриміли стебла соломи. Вона взяла Митра за руку і не говорячи з ним нічого пішла долі вигоном у поле.

¹⁾ Зрібна сорочка—з селянського полотна.

А ми все ще сиділи під дубом, не рухаючися, а серед нас лежала купка «песбого молока», що її приніс Митро. Аж по добрій хвилі ми, так сказати, протверезилися і почали знов свої забави.

— А не знапи, куди вони пішли?—сказав один із нас.

— А побіжим лише за ними, подивімося.

— За Напудою?—сказав коприйсь з якимось острахом у голосі.—Хіба не знаєш, що вона чарівниця?

— Та що, ми здалеку,—сказав другий.—Ходім на вигін.

Ми вилізли на вигін і побігли вниз, а потім звернули на поле, в той бік, куди пішла Напуда з Митром. Але на полі ми не могли знайти нікого, і набігавшись доволі по дорозі, вернули над вечером назад до дому.

Другого дня по обіді я сам якось бавився на оборі, спругав копанички до санок, коли втім крізь пліп із Микипичевого саду зазирає Митро. Він дихав дуже швидко і ледве-ледве прошептав до мене:

— Івасю!

— Га? То ти, Митре?

— Я. Знаєш що? Іди до хати та винеси мені хліба, та великий кусень. Маминині неспало.

Митро не перший раз просив у мене хліба. Я не питався його більше, тільки побіг до хати. На щастя мама вийшли були на город, а то би певно були насварили на мене, на що беру такий великий кусень хліба. Але йдучи коло столу я побачив, що мама напекли булб'яних¹⁾

¹⁾ Булбба—картопля.

малаїв (пляцків без тіста), і не надумуючися, уломив мимоходом пів одного («скажу, що я з'їв, а що ж то, хіба я не годен?» мигнула в мене думка), і побіг з тим усім до Митра.

Яким дивним, невимовним поглядом зирнув він на мене, ховаючи за пазуху хліб і малай! Мені стало чогось і любо і страшно...

— Треба бігти! — шепнув він і щез.

— Куди, Митре? — запитав я, але Митро не чув уже мого запитання.

При полуденку поміж іншою бесідою наймит Микола, вічно сердитий на всіх і все, сказав сплловуючи:

— Або от!... Здибає мене ось Анна, та що в Микитича коморує. «Чи не видів ти, мой, моєї дівки?» Тьфу на тебе, маро, мені старому ще за її дівками пантрувати?..

— Або де ж її дівка поділася? — запитала служниця Марина.

— А дідко її, Дух Святий при їдженню, знає. Десь як учора щезла, та й таки й дома не ночувала. Ні відшукати, ні відпитати.

— Гм! Певно то.. вже — пробуркотіла Марина, наливаючи з великого кітлика борщ. Я не міг зрозуміти, що то таке «вже»; більше про це не було бесіди, так що я й не дізнався, що робиться з Напудою. Аж ось вечером, як уже худоба прийшла з паші, чую — крик на вигоні, плач, сварка. Всі ми, хто був у хаті, повибігали подивитися, що там таке. На вигоні вже стояли люди, охали, зацмькували та вговорювали когось.

— Що тут таке? Що таке? — пита-
лися люди, збігаючися з усіх боків.

— Та оп Анна хлопця прохи не обезві-
чила.

— Здуріла жінка та будяками хлопчища,
аж бідному плечі кров'ю підпили.

Я прописнувся крізь громаду, щоб по-
глянути на все.

— Я його, шибеника, на смерть заб'ю, —
кричала Анна, вимовуючи цілою в'язанкою
будяків. — Я його в дим догори ногами
повішу! Най скаже, де шампота плюга-
виця поділася!

— Та як він вам скаже, коли не знає? —
уговкували Анну жінки.

— Ага, не знає? Злодій один; не бійтеся,
він добре знає! Нині бігав увесь день ніп-
вісти куди! Чуєш мені, ти опришку! —
грозила вона Мипрові. А він, бідний при-
пулився до одної жінки і спояв ні живий
ні мертвий; здавалося, що не бачив нічого,
не чув, піл'вки хвиля від хвилі хлипав.

— А йди ж ти, Анно, йди! — заговорив
старий Прокіп, найстарший дід у наших
селі. — Чи ти вдуріла, чи побі й пой розум
вплив, що його не мала? Та так ди-
пину скарувати, га!

За плечима Анни спояв Микипич і
мовчки дивився на все.

— Та ви би, куме Микипичу, не дали
їй, — загомоніли жінки.

— А що кумові Микипичові до мене
та й до мого хлопця! — закричала Анна. —
Може то його?... Права не має!.. Що
схочу, те з ним зроблю!

Микипич скривився, мов перець розку-
сив.

— Та не дуже я й кваплюся, — сказав він осміхаючися на силу, якось прикро, — не дуже я й кваплюся мішатися в своє право! Роби собі про мене з ним, що хочеш!

Він пішов. Настала хвилева мовчанка.

— Ходи до хапи, ти драбе один! — крикнула Анна і вхопила Мипра за руку.

— Не піду, ти мене заб'єш! — сказав Мипро таким пвердим та рівним голосом, немов свято був переконаний про це.

— Анно, — загомоніли жінки, — майже розум! Що дипина винна, за що будеш би ти його? Фе, спитайся.

— Ти сама спитайся, багачко зателепана! — закричала Анна. — А я чого б мала спитатися? Я чень¹⁾ мапи своїй дипині, я виб'ю, я й помилую!..

І Анна взяла Мипра за руку і повела до дому. Він не плакав, не кричав, не опирався, тільки раз обернувся і поглянув по людях, але таким поглядом, що мені спало від нього страшно, спрашніше, ніж від його казки.

— За що вона хлопця вчепилася, чого від нього хоче? — питалися деякі люди.

— А оп десь дівка поділася, а він буцім то знає, де вона.

— Ба, та чого дівка втекла?

— Оп дурна! Адже знаєте, їй уже час приходить. Певне боїтьсся сестри та й того сумлінника²⁾ Микитича.

— Оп говоріть, говоріть: дурна! — сказав один чоловік. — Мала вона свій розум у голові, але заповкли, зацьмали. Господи,

¹⁾ Чень—аджеж

²⁾ Сумлінник—іронично: дуже чесний.

що пота дівчище не наперпілася за свій вік! Та як туп не вдуріти хоп'я би й наймудрішому! Адже якби я вам зачав розповідати, то й до рана не переповів би.

— Но, но, ти, оповідачу мій, знов розбалагуришся,—задріботала його жінка.— Оп ходи до дому! Не видиш, які хмари сунуть, дощ буде!

Всі люди поневолі озирнулися на захід. Над Ділом зависла страшенна синява, в якій щось клекотіло, мов у кіпці, і що хвилі блискало. Від Діла потягав вітер, та такий холодний, мов з-над льодового поля.

— Ов, на щось погане заноситьс'я! Не дай Господи граду.

— Ну, по-то би праці збавило, Христе Єдиний.

— Але ж бо й справді, де пота дівка поділася? — закинув хтось. — Чи не вдуріла та не потеклася де в ліс родити? Адже в таку хвилю вона заков'язне вночі. Піти би пошукати.

Люди балакали, стоячи на вигоні і не розходилися. Нараз із Микитичової хати почувся страшенний писк Митра, що прошиб усіх до костей.

— Господи, справді вдуріла жінка, замучить хлопця!

— Та чого ви туп стоїте, як барани? Чому не йдете до хати та не віддрулите навіжену бабу від дитини? — заговорив грізно старий Прокіп. — Коли роздобула хлопця, то нехай же ж його годує! Не сміє тепер мучити та катувати його.

— Е, хотіла би позбутися завади! — сказав хтось.

Люди гомонячи поперли на Микитичову обору, але ще не ввійти в лісу, коли назустріч вибігла розхристана та задихана Анна і крикнула тривожним голосом:

— Люди добрі, будьте ласкаві, біжіть у ліс, шукайте. Вона десь над Глибокою дребрею в яличках! Ледве признався той бахур поганий. Біжіть, людонькове, біжіть, адіть, яка туча надходить, ще де біді смерть буде, та потому скажуть на мене, що я вигнала її з хати!...

Баби обступили Анну і зачали з нею щось шептати, а чоловіки відразу побігли в ліс шукати за Напудою. Мене мама потягли до дому.

Не минула й хвиля від заходу сонця, а вже на землі залягла така пітьма, що я, виглядаючи з хати крізь шибу, бачив саме спілки, як коли б шибу знадвору обліпив смолою. Тільки вихор завивав поміж углами та шарпав китиці з причілків хат. Хвиля від хвилі лопотіли грубі дощові краплі в вікно. Блискавки кривавим світлом пороли пітьму, а громи попрясали хату, повітря й землю.

— Йой, господи, що за страшна буря,— сказали мама, прийшовши знадвору до хати.—Щось лихе буде. Я виразно чула, як під Микитичовим дубом щось стегне, але так жалісно та страшно, що мені волос угору пішов.

В ти хвилі блискавка запалала на небі, загуртокав грім і з великим лускотом влетіла служниця до хати.

— Матінко Христова,—скрикнула вона ледве дух переводячи,—то певно щось

покутує під Микитичовим дубом, що так тяженько йойкає! Господи, як я вчула, серце в мні заспило, а воно все: «Йой, доленько моя! Йой, дитинонько моя! Йой, життя моє непросвітне!...» Так як ось за мерцем заводять.

Усі, скільки нас було в хаті, вибігли на двір, не вважаючи на вихор, громи та блискавиці. Ми підійшли аж до Микитичового плота, але крім шуму бурі, що пермосила могутніми конарами дуба, не чути було нічого. Ми вернули назад до хати.

За добру хвилю надійшли тато з слугою: вони бігали оба в ліс, лазили по яличках та зломах, але не могли надібати ані сліду Напуди. В якімось понурім, темнім страсі лягли ми спати. Про Напуду бесідували тільки шептом. А тим часом дощ мов із цебра жбухав на землю, а блискавиці коли-не-коли мов огняні змії прорізували пітьму та відбуркувалися далекими громами.

На другий день сонце зійшло весело на погідне небо. Буря минула, не наробивши великої шкоди, тільки все відсвіжене по довгій спеці зеленілося, проспувалося, блищало благодатними краплями дощу, немов сміло і радісно хапалося до нового життя.

Зранку було ще холодно, але скоро сонце обігріло прохи повітря і просушило росу, ми, діти, зібралися до забави. На нашій оборі зійшлася ціла громадка дітей, хлопці й дівчата з усіх хат. Тільки Митра не було.

— Ну, то Митро набрав учора від ма-

пері. Певно нині не може ходити, — сказала одна дівчинка.

— А ви чули, як учора щось під дубом йойкало? — запитав я.

— Ні, не чули. Або то щось йойкало?

— Адже мама чули, — відповів я, — та й он Марина. Ще як лиш зачало гриміти. Наші ще тоді не повертали були з лісу.

— Ану, ходім, подивімося, що там таке?

— Ні, не треба йти — сказала дівчина боязко. — Татунько казали, що як де що йойкає поночі, то там нечисте місце. Як хто на нього спане, то йому нога всохне.

Але хоч і як ми боялися подібних казок, якими нас лякано від малку, то все таки цікавість перемогла. При тім це ж було в ясний день, тато тут же на оборі рубали дрова, та й під дубом було так гарно, зовсім не страшно. Ми зібралися на відвагу і пішли під дуба.

— Та чого ви боїтеся? Адіть, тут нема нічого, ходіть, — кричав один хлопчина, біжучи передом. Але нараз поховзся, мало не впав, зирнув під ноги, і став мов задеревілий.

Ми не бачили зразу зміни на його лиці, аж коли вчинилися ¹⁾ біля нього, то й наші очі знехотя звернулися в те місце, де поховзся Михайло. І ми всі хвилинку стояли, мов одеревілі з перепуду. На тім самім місці, де вчора Митро показував нам кров крілівських синів зачаровану в песьому молоці, тепер стояла ціла калюжа правдивої людської крови.

¹⁾ Вчинилися — опинилися.

— Йой, кров, кров, папуню! — заверещали ми раптово, кинувшись рядом утікати з саду.

— Що там, що там? Дух Святий з вами! Що таке? — закричали тато, підбігаючи до перелазу.

— Кров, кров, ціла калюжа! — кричали ми зо страху.

— Де кров, де? — питали тато, перелазячи в сад.

— А он там під дубом!

Тато пішли оглянути показане місце і пробуркотіли:

— Ну, певно якесь нещастя!

А далі до нас:

— Діти, побіжіть но закличете сюди Микитича, Прокопа та й своїх татів, хто є дома.

Діти порозбігалися.

— От знов біда готова бути! Ще не дай Боже чого, комісія з'їде, протоколи!.. А все через того сумлінника!

Люди посходилися питаючи, що сталося? Тато показали їм калюжу крові.

— Ну, що ж, — відізвилися деякі з людей, — певно пхір поночі курку з'їв, а ви зараз людей скликаєте!

— Так? — скрикнув старий Прокіп. — Ой, певне, що пух курку з'їдено, але яку? Ось подивіться сюди!

Прокіп спояв обіч і люди зирнулися на нього. Він своїм закованим костуром почав шпорпати землю, відважив одну дернину, другу, вишпортав трохи глини, люди зирнули й ахнули. Деякі почали хреститися.

— Господи, помилуй грішну душечку. Отто! Отто! — гомоніли люди.

З-під глини визирало посиніле, запухле личко дитини. Микипич поглянувши на нього закусив зуби і спрашно-страшно поблід.

— А де пота... Напуда? — крикнув хтось із людей. — Знайти б її! Де вона?

В тій хвилі один хлопець закричав трохи оподалік на стежці.

— Що там знов таке? — загомоніли люди.

— Слід, нанашку¹⁾, слід по стежці!

— Біжіть за слідом! — сказав Прокіп. — Чень її знайдете, коли ще бідна жива, ночувавши вчорашню ніч надворі.

Побігли люди за кровавим слідом униз Микипичевим садом. Далі, далі, вниз садом, у беріг, — аж осб не спало сліду. Люди зупинилися.

— Ну, а тепер куди? — запитав один.

— Тихо, чуєш? — шепнув другий.

Усі завмерли. Тихо-тихо, мов десь з-під землі чути було важке, болюче спогнання.

— Господи, це певно вона! Оп туп у деберці! Ходім, може ще живу душу вирятуємо!...

Ніколи не забуду того страшного, болем, жахом, і грижею споганеного лица Напуди, коли її вивели з деберки. Її волосся було все замулене болотом, на руках сліди крові, одіж уся мокра і запалапана.

— Даруйте мені життя! Даруйте життя! — благала вона тих, що її вели.

— Ходи, дурна, адже тобі ніхто нічого не робить. Ходи до хапи.

¹⁾ Нанашко—дядько.

— Ні, я не піду до хати! Він мене заб'є! Господи, він мене заб'є.

— Хто такий? Який «він»?

— Я вже знаю, який. Ні, не піду! Радше в могилу.

— А нащо ти дитину задушила?

Напуда мовчала. Привели її між людей, але вона з переляку і болю не могла стояти на ногах, упала на землю. Людям не спало серця допитувати її. Післали по комісію до міста, а Напуду завели до хати, таки до Микитича. Швидко з'їхала комісія: суддя й жандар. Напуду закували, взяли дитину й поїхали.

Довго ще попім балакали наші люди про неї. Вона в суді призналася, що задушила дитину, але хто був батьком дитини і пощо вона задушила її, того ні за що не хотіла сказати. Хотіла попім і сама скочити в воду, але вона так дуже боялася води — не скочила. Її судили в Самборі. Микитич, Анна, мої папо і ще кілька людей ставали за свідків. Дали їй п'ять літ; але ті, що бачили її на розправі, говорили, що з неї ледве плінь була, певно довго не подихає. А малий Митро ніколи вже не виходив з нами бавитися. Відколи взяли пани його тітку, що одна може любила його щиро, відтоді він став ще більше понурий, лїнвивий та відлюдний. Він рідко виходив із хати і я рідко видав його. Часом тільки, коли була гарна погода, я зазираючи крізь пліт до Микитичового саду, бачив Митра під дубом. Він заслинював стебло, підпускав на плинне дзеркальце краплину пєсвого молока і вдивляючися в ріжно-

барвні переливи гострого плинуспівав
мертвецьким голосом:

Виїдь, виїдь, крілю,
На червонім коню,
Твої сини порубані,
Під цим мостом поховані.

Восени мене віддали до школи, а коли я приїхав додому на Різдвяні Свята, вже я не застав Митра. Він умер на самій Покрови. Зараз по його погребі Микитич нагнав його матір від себе і вона щезла з села не знаючи куди, так як не знаючи відки прийшла.

Життєві хвилі та вражіння швидко затерли в моїй пам'яті ті два дивні, сумовиті лиця, понурі та нелюдські постаті двох молодих людей, скривджених і немов проклятих долею.

Та по довгих роках, коли й мене самого кинула доля в ту безодню, на дно суспільності, і змусила переживати хвилі, коли чоловік поневолі питає себе: «По що я живу? Чи варто жити, щоб приймати муку?» — аж тоді виринули в моїй пам'яті їх мученицькі, давно забуті лиця. Осб вони, ті парії людської громади, ті без вини винуваті! І вони живуть, мучаться весь вік, без ясних споминів і без ясних надій, мов ті подорожні, що вийшли в дорогу в мрячний день і йдуть пою мрякою всю дорогу. Вони минають зелені луги, цвітучі левади, плодючі сади і многолюдні села, минають тисячі красоти і радощів і не бачать нічого, — бачать лише сіру мряку, сірі стовбури дерев та

сірі, непривітні лица. І коли можна в них говорити про яке щастя, то воно хіба в тім, що не зазнали нічого кращого і не мають за чим тужити. І згадавши те їх життя, я почув докір у серці, що посмів рівняти свою долю з їхньою, і той гіркий докір був мов хімовий порошок хворому на пропасницю: він гіркий, але проганяє пароксизм.

1880 р.

ГРИЦЕВА ШКІЛЬНА НАУКА.

Був Гриць премудрий родом з Коломиї,
Вчився барз добре на філософії.

Стара співанка.

I.

Гуси зовсім нічого не знали про це. Ще того самого поранку, коли батько мав гадку відвести Гриця до школи, не знали гуси про цей намір. Тим менше знав про нього сам Гриць. Він, як звичайно, встав рано, поснідав, поплакав прохи, почухався, взяв прут і підскакуючи погнав гуси з обори на пасовисько. Старий білий гусак, як звичайно, наставив до нього свою невеличку голову з червоними очима і червоним широким дзвобом, засичав різко, а відтак таракуючи про щось нецікаве з гусками, пішов передом. Стара грива ¹⁾ гуска, як звичайно, не хотіла йти в ряді, але попленталася поза містком і зайшла в ровок, за що Гриць швякнув її прутом і назвав «лупярем»,—так він мав звичай називати все, що не піддавалося його

¹⁾ Грива гуска — що має зверху чорне або сіре пір'я, а знизу біле.

високій власті на пасовиську. Очевидна річ через те, що ані білий гусак, ані грива гуска, ані взагалі ніхто з цілої череди—як їх було двадцяттеро й п'ятеро—так ані одне не знало про близьке перенесення їх володаря та воєводи на інше, далеко не так почесне становище.

Тож коли нагло і несподівано надійшла нова вість, т. є. коли сам батько, йдучи з поля, закликав Гриця додому і там віддав його в руки матері, щоб його вмила, вичесала і вбрала, як Бог приказав, і коли потім батько взяв його з собою і не кажучи ні слова попровадив препечучого вниз вигоном, й коли гуси побачили свого недавнього поводатора зовсім у зміненим виді, в нових чобітках, у новім повстянім капелюшку і червоним ременем підперезаною, піднявся між ними наглий і дуже голосний окрик зачудування. Білий гусак підбіг близько до Гриця з витягнутою головою, немов хотів йому добре придивилися; грива гуска також простягнула голову і довгий час не могла й слова вимовити з наглого зворушення, аж вкінці швидко вицокопіла: Де-де-де-де?

— Дулна гуска!—відмовив гордо Гриць і відвернувся, немов хотів сказати: «Еге, чекай лише, не в такі я тепер пани вскочив, щоб іще став відповідати тобі на твоє гусяче питання». А втім може й для того не відповів, що сам не знав.

Пішли горі селом. Батько нічого і Гриць нічого. Аж прийшли перед просторий, старий будинок під соломою, з комином на верху. До того будинка йшло багато хлопців, таких як Гриць, або й більших.

Поза будинком по городі ходив пан у камізелці.

— Грицю!—сказав батько.

— Га!—сказав Гриць.

— Видиш оту хату?

— Видзу.

— Пам'ятай собі, це школа.

— Ба,—сказав Гриць.

— Сюди будеш ходити вчипися.

— Ба,—сказав Гриць.

— Справуйся добре, не пустуй, пана професора слухай. Я йду, щоби тебе записав.

— Ба,—сказав Гриць, майже нічого не пямлячи, що говорив батько.

— А ти йди з оцими хлопчиками. Візьміть його, хлопчики, з собою!

— Ходи!—сказали хлопчики і взяли Гриця з собою, а тим часом батько пішов в огород поговорити з професором.

II.

Увійшли до сіней, в яких було зовсім темно і страшно воняло порішнвою гнилою капустою.

— Видиш, там?—сказав до Гриця один хлопчик, показуючи в темний куп.

— Видзу—сказав премтячи Гриць, хоч зовсім нічого не видів.

— Там яма,—сказав хлопчик.

— Яма!—повторив Гриць.

— Як будеш зле справуватися, то професор всадить тебе в оту яму і будеш мусіти сидіти цілу ніч

— Я не хочу!—скрикнув Гриць.

Тим часом другий хлопчик шепнув щось до першого хлопчика, оба засміялися, а

потім перший, налапавши шкільні двері, сказав до Гриця:

— Застукай до дверей! Борзо!

— На що? — спитав Гриць.

— Треба! Тут так годиться, як хто перший раз приходиться.

В школі був гомін, мов в улію, — але коли Гриць застукав кулаками до дверей, зробилося тихо. Хлопчики звільна відкрили двері і втрутили Гриця до середини. В тій хвилі залупкали добрі березові різки по його плечах. Гриць дуже перепудився і зверещав.

— Цить, дурню! — кричали на нього сміхованці-хлопці, що почувши стук, засіли були за дверми і зробили Грицеві таку несподіванку.

— Ой-ой-ой-ой! — верещав Гриць. Хлопці злякалися, щоб не почув професор, і почали Гриця зацитькувати.

— Цить, дурню, то так годиться! Хто до дверей стукає, того треба по плечах постукати. Ти того не знав?

— Не-е-е зна-а-в! — відхлипнув Гриць.

— Чому не знав?

— Бо я-а-а пе-е-лсий ла-а-з у школі.

— Перший раз! а! — скрикнули хлопці, мов здивовані тим, як можна перший раз бути в школі.

— О, то треба тебе погостпити! — сказав один, поскочив до табличі, взяв зі скриньочки добрий кусник крейди і подав Грицеві.

— На, дурню, їж, та борзо!

Всі мовчали і в ожиданці гляділи на Гриця, що обертав у руках крейду, а далі поволеньки вложив її в рот.

— Іж, дурний, та борзо! — напоминали хлопці, а самі душились зо сміху.

Гриць почав хрупати і на силу з'їв крейду. Дегім у школі розлягся такий, аж вікна задзвеніли.

— Цого смієтєся? — спитав здивований Гриць.

— Нічого, нічого. Може хочеш іще?

— Ні, не хоцу. А що по таке?

— То ти того не знаєш? Ото дурний! Та по ерусалим такий, по дуже добре.

— Ой, не дуже добре, — сказав Гриць.

— Бо ти ще не засмакував. То годитьсєя кожному їспи, хто перший раз приходить до школи.

В тій хвилі увійшов професор. Усі хлопці, як сполошені горобці, попирскали до лавок, тільки Гриць остався зі словами в очах і з губами забіленими крейдою. Професор грізно зблизився до нього.

— Як називаєшся? — крикнув.

— Глиць.

— Що за Гриць? Ага, ти новий. Чому в лавці не сидиш? Чого плачеш? Чим забілився? Га?

— Та я їв ерусалим.

— Що? Який ерусалим? — допитувався професор. Хлопці знов аж душились зо сміху.

— Та давали хлопці.

— Котрі хлопці?

Гриць озирнувся по хаті, але не міг нікогого пізнати.

— Ну, ну! Йди сідай, і вчися добре, а ерусалима більше не їж, бо будеш битий!

III

Почалася наука. Професор говорив щось, показував якісь дощечки, що на них були намальовані якісь гачки та сповпки; хлопці час від часу кричали щось, як професор показав яку нову дощечку, а Гриць нічого того не розумів. Він навіть не зважав на професора, а дуже смішними видались йому хлопці, що сиділи довкола нього. Один довбав пальцем у носі, другий іззаду раз-у-раз спарався уткнути невеличке стебельце Грицеві в вухо, претій працював довгий час дуже пильно микаючи зі свого старого кафтана латки, ніпки та остроки; вже їх перед ним на спідній дошці лавки лежала ціла купа, а він усе ще микав і скуб зі всієї сили.

— На що ти микаєш? — спитав Гриць.

— Буду дома з бовцом їсти, — відповів шепеляво хлопець, і Гриць довгий час думав над тим, чи, буває, не здурив його цей хлопець.

— Але бо ти, Грицю небоже, нічого не вважаєш, — крикнув на нього професор і покрутив його за вухо, так що Грицеві мимоволі аж слізи спали в очах і він так перепудився, що довгий час не тільки не міг уважати, але й зовсім о світі не пам'яв. Коли нарешті оп'ямився, хлопці вже починали читати склади на подвижних табличках, які розкладав і складав професор. Вони невтомимо по сто разів співучими голосами повторяли: «а-ба-ба-га-ла-ма-га». Грицеві, не знати чому, дуже це сподобалося, і

він почав своїм пискливим голосом нав-
випередки кричати: «а баба галамага». Професор уже готов був узнати його
дуже пильним і здібним хлопком і хопячи
ще ліпше переконатися про це, переста-
вив букви. Несподіваним способом він
виставив перед учениками букви «баба»,
але Гриць, не дивлячися на них, а тільки
на професора, тонким співучим голосом
крикнув: «галамага». Всі зареготалися,
не виключаючи й самого професора,
тільки Гриць здивований оглянувся і знов
на голос сказав до свого сусіди: «Чому
не кличис галамага?» Аж тоді бідолаха
стямився, коли професор потягнув його
за понятливісінь різкою по плечах.

— Ну, а чого тебе там у школі навчили?
— спитав батько, коли Гриць у полудне
вернув до дому.

— Вчилисьмося „а баба галамага“, —
відповів Гриць.

— А ти вмів? — запитав отець, не
входячи в те, що це за така дивовижна
наука.

— Таже вмів, — відповів Гриць.

— Ну, так мені справуйся! — захопив
отець. — Як тут у селі вивчишся, то
підеш до міста до більшої школи, а відтак
вийдеш на попа. Жінко, а дай но йому що
їсти.

— Ба, — відповів Гриць.

IV.

Минув як раз рік після того важного
дня.

Блискучі надії батька на Грицеву буду-
щину давно розвіялись. Професор просто

сказав йому, що Гриць „туман вісімнадцятий“, що ліпше зробить, коли відбере його додому і назад заставить гуси пасти. І справді, по році шкільної науки Гриць вершав додому якраз такий мудрий, яким був перед роком. Вправді „а баба галамага“ він вивчив докладно на пам'яті і не раз навіть у сні з уст його вилітало це дивовижне слово, що становило немов перший поріг усякої мудрости, якого йому не судилося переступити. Але далі поза те слово Гриць в науці не поступив. Букви якось мішалися перед його очима і він ніколи не міг спізнати їх з лица, котре *ш*, а котре *т*, котре „люди“ а котре „мисліте“. Про читання вже ніщо й говорити. Чи причина тому була в його непонятливості, чи в кепськім навчанні професора, цього не знати; то тільки певно, що крім Гриця таких „туманів вісімнадцятих“ між погорічними школярами було 18 на 30 і всі вони під час того шкільного року заєдно робили собі блискучі надії, як то буде гарно, як вони звільняться від щоденних різок, позаушників, штурканців, „пац“¹⁾ та „попідволосників“, і як покажуться знов у повнім блиску своєї поваги на пасовищі.

А вже хто як хто, а Гриць запевно найбільше і найчастіше думав про це. Проклятий буквар, що його він за час цілорічної напуги над науковими питаннями пошарпав і пофалатав прохи не на січку, прокляте „а баба галамага“ і прокляті професорські причинки та захопти

¹⁾ Паца — биття тростиною по долоні.

до науки так надоїли йому, що він аж вихуд та поблід, і ходив увесь час мов сновида. Накінець змилювався Бог і післяв місяць липень, і змилювався батько та сказав одного ранку:

— Грицю!

— Га? — сказав Гриць.

— Від нині вже не підеш до школи.

— Ба, — сказав Гриць.

— Здійми чоботи, капелюх і ремінь, преба сховати про неділю, а ти заперешся личком, візьми лупку на голову, та жени гуси пастти.

— Ба, — сказав радісно Гриць.

V.

Гуси, звичайно — дурні гуси, і цим разом не знали про радісну зміну, яка їх чекала. Через цілий рік Грицевої шкільної науки їх пас малий сусідський хлопчик Лучка, що звичайно тільки й робив на пасовиську, що копав ямки, ліпив паски з болюта та пересипався порохом. Про гусей він не дбав зовсім і вони ходили самопас. Нераз їм лучилося зайти в цврину і поді від пошкодованого приходилось їм виперпіти багато проклять, а навіть побоїв. А крім того, нещастя кільки разів того року зловіщим крилом перелетіло понад чередою. П'ять молодих гусаків і десять гусок господиня попродала в місті; важко прийшлося іншим розлучатися з ними. Стару попелясту гуску забив хворостиною в шкоді сусід і в варварській безсердечності прип'яв бездушного трупа за лапу до тої ж хворостини, волік його так через ціле пасовисько, а відтак кинув

господареві на обору. А одного молодого гусака, красу й надію череди, забив яструб коли раз відблукався від своєї рідні. Але про всі ті тяжкі та невіджалувані справи череда цього року була більша ніж торік. Дякувати білому гусакові і гривій гусці, та й ще двом чи трьом молодим її донькам, череда цього року виносила звиш 40 штук.

Коли Гриць появился між ними з прупом, знаком своєї намісницької власти, зразу всі очі звернулися на нього і тільки один німіючий сик здивування дався чупи. Але ані білий гусак ані грива гуска не забули ще свого колишнього доброго пастиря і швидко пригадали собі його. З голосними викриками радості і препопанням крил вони кинулися до нього.

— Де-де-де-де? — цокотіла грива гуска.

— Адаже в школі був, — відповів гордо Гриць.

— Ов! ов! ов! — дивувався білий гусак.

— Не віриш, дурню? — крикнув на нього Гриць і швякнув його прупом.

— А сьо-сьо-сьо? А сьо-сьо-сьо — дзвоботіли, громадячись коло нього інші гуси.

— То ніби, що я навчився? — формулював їх питання Гриць.

— Сьо-сьо-сьо-сьо? — дзвоботіли гуси.

— А баба галамага! — відповів Гриць.

Знов сик зачудування, немов ані одна з тих 40 гусячих голів не могла зрозуміти такої глибокої мудрости. Гриць стояв гордий, недосяжний. Аж нарешті білий гусак здобувся на слово.

— А баба галамага! А баба галамага! — скрикнув він своїм дзвінким, металічним

голосом, випростувавшись, піднісши високо голову і трепочучи крилами. А відтак обертаючись до Гриця додав, немов щоби його ще більше пристидати:

— А кши, а кши!

Гриць був зломаний, засоромлений! Гусак в одній хвилі переймив і повторив ту мудрість, що коштувала його рік науки!

— Чому вони його до школи не давали?
— подумав собі Гриць і погнав гуси на полоку.

1883 рік.

М А В К А.

(Лішня казочка).

— Гандзю, Гандзуню! Сиди мені, небого, дома, бо я піду в ліс по губи!

— Візьміть і мене з собою, мамуню! — говорить маленька Гандзя, ламаючи свої пюнкі губки. — Мені самій страшно в хаті!

— А йди, йди! Така вже стара дівка виросла та й їй в ясний день у хаті страшно! Далі віддаватися захочеш, а в хаті боїшся! Спидайся! І як я візьму тебе в ліс? Хіба ти зможеш ходити по лісі?

— Ой, зможу, мамуню, зможу, не бійпеса, — говорить Гандзя, повеселівши.

— Ні, ні, сиди в хаті! Там у лісі Мавки, знаєш, такі з зеленими косами! Вони беруть маленьких дівчаток.

— О, я не боюся Мавок, мамуню! Мені ген-то ¹⁾ снилася одна... так любо ми бавилися! А вона все сміється до мене... правда, мамуню, що Мавки сміються, так голосно-голосно!.. та й каже: «Гандзю:

¹⁾ Ген-то—недавно.

куку!» А я кажу: «Я туп!» А вона каже: «Ходи, Гандзю, в ліс, там у нас такі гойданки, у-у! у-у!» Візьміть мене, мамунцю, візьміть, може її побачимо! Я так би хотіла погойдатися з нею!...

— А йди, йди, дурна! Цюсб також говориш! Оп сиди в хаті, я позамикаю двері, ніхто сюди не вийде. А я незабаром вернуся, не бійся!

Мама пішла. Залізний ключ закалатав у дверях, засуваючи дерев'яний засов. Гандзя заплакала в хаті.

— Чому мене мама не хотіли взяти? Я була би побачила Мавку! А там у лісі так гарно, тихо, зелено, тепло!... Ой, потім ¹⁾ мама! Тут мене замикапи в хаті... а самі в ліс пішли, самі!...

Хата, де жила Гандзина мама, стояла на самім краю села. З трьох боків, не дуже далеко, виднівся густий, темний, вічно тужливий ліс, що шумів раз-у-раз та заводив якусь таємничу пісню. Дивна то пісня. Деякі її ноти щемлять у серці, мов недавня, ледве загоєна рана; інші рвуть думку з собою в темну, пахучу безвість, у якийсь безмежний, непрозорий простір; інші порушують самі глибокі і сильні струни в людській душі, будять бажання життя, енергію, охоту до невтомної праці, світлої будучини, а ще інші навівають якусь невідому, глибоку тугу на серце. Гандзя родилася серед гомону тої пісні; відколи могла чути тону, чула найбільше її, і не диво, що та пісня причарувала всю її нервову

¹⁾ Тони—мії.

іспоту. Ві сні і на яві вона прислухалася до неї зимовими вечерами, коли ревла буря і ліс стогнав, як тисячі ранених на побоевищу; любивалася нею весною, коли теплий вітер ледве-ледве ворухив вохкі ще, безлисті, а вже свіжими соками налиті гіллячки; прислухалася до неї в пекуче ліпнє полудне, коли вітру не було чутно, а проте по верхів'ях лісових дерев ходив якийсь таємний шепіт, мов зіпхання або мов сонне лепотання задріганих на сонячній спеці дерев. Дитяча уява день і ніч блукала по лісі, знаходила в його голосах відгомін своїх дрібнесеньких а проте для неї таких важних і величких радощів і терпінв. От тим то й не диво, що та лісова пісня причарувала всю нервову, пендіпну Гандзину іспоту. Ві сні й на яві в неї все одне та одне на думці — ліс і його тайники. Що найкращого, найприємнішого запам'яла вона в своїм коротенькім життю (їй було всього п'ять літ), усе те нерозлучно в'язалося з лісом. Ах, як радо, з якою розкішшю слухала вона казок про лісових духів, про ті напівстрашні, напівпринадні півори народньої фантазії, а особливо про Мавок з білим, як березова кора, личком і з довгими, зеленими косами! Вона не могла зрозуміти, чого інші діти бояться Мавок. Адже-ж вони такі гарні, такі добрі для добрих дітей, так радо бавляться з ними серед лісової зелені, гойдаються на довгих, тонких, березових гілках (ах, Гандзя так любила гойдатися!) і сміються так весело, співають так пречудово! Їх голоси, мов срібні

дзвіночки, дзвеніли не раз у Гандзиних снах, і вона була така щаслива, слухаючи їх здалеку... Але вона ще ніколи не бачила Мавок на очі. Який жаль, що мама не хотіла сьогодні взяти її з собою в ліс! Сьогодні була б певно побачила Мавку, о певно! Аджеж їй не дармо снилися Мавки вже кілька ночей, співали, сміялися іпак голосно-голосно, гойдалися на гілках, та все кликали її до себе, в ліс...

— Гандзю, куку! Гандзю, куку! — кликали вони, ваблячи її до себе своїми білесенькими руками. — Ходи до нас, до лісу! В нас так тепло, так весело, так любо! Ади¹⁾, які в нас коси! І в тебе така буде! Ади, які в нас гойданки!... І ти на такій будеш гойдапися! У-у! у-у!... Ходи, ходи!...

Гандзя заплакала. Вона озирнулася по хаті. Як тут нужденно, вогко, понуро! В кутах діди стоять — страшно! Їй пригадалася приказка, якою втишували її, коли часом плакала:

Лізе кусіка
З-за сусіка!
Зуби зазубила,
Очі заочила,
Руки заручила,
Ноги заножила!
В серці їй гострий ножище,
В плечах їй дубовий колище!

Вона затремтіла; тривожно поглянула на стелю, в якій стримів забитий чорний, грубий, дерев'яний гак, дивачно понакарбовуваний. Цей гак в її уяві був «кусікою». Вона, лежачи в постелі, нераз

¹⁾ Ади--диви.

довго вдивлювалася в нього і все почувала паємний спрах; усі страшні повісті, що їй наговорила баба, вона в'язала з тим гаком. І тепер у німій тривозі вона почала вдивлюватися в кусіку, і чим довше дивилася на неї, тим виразніше їй здавалося, що ця кусіка жива, що це така стара, погана, зморщена баба з величезною порбою, в яку забирає малих дітей. Осб вона випросповується, тупає своїми дерев'яними ногами, лізе, лізе чим раз ближче до Гандзі!... Гандзя заверещала перелякана і скочила з припічка на землю, відси вилізла на лаву, до вікна. Там було ясніше. Вона оглянулася на хату — нічого; несміло зирнула на кусіку: вона не рухається, але чорна, горбапа, страшна, як була вперед. Але надворі, ах, надворі так ясно, так тепло! З вікон видно ліс — ах, пам певно Мавки гойдаються, чекають на неї. Ні, вона не видержить у тій поганій хаті, з тою страшною кусікою, вона вилізе крізь вікно надвір і побіжить у ліс, на хвильку, заки верне мама, побавипися з Мавками. А як не верне? Як мама прийде швидше, то буде бити. Ні, мама не прийде швидше, аджеж вона буде осб туп на окопі, побачить маму, як буде йти з лісу з грибами.

Гандзя вилізла вікном із хати. Легкий, літній віперець обвіяв її теплом, розвіяв її коротке, біле, мов лен, волосся, викликав живішу краску на біде личко; тільки очі палали якимось гарячковим огнем, як уперед. Побігла через обору до ліси. Чулася такою легкою та сильною серед того тепла, в піч свіжим повітрі, нав'я-

нім запахом нив у розцвіті. Ліса була прошки відхилена; опворити її Гандзя не здужала б, — куди ж її малесеньким, слабим ручкам до такого п'ягару! Вона, мов мишка, пролізла крізь вузький розтвір, крізь який хіба кіпка могла би пройти вигідно, і з усміхом радості на устах, премп'ячи всім тілом опинилася на вигоні, супроти поля. Вітер дмухнув різче на її лице. Гандзя була лише в одній сорочині, довгій до кісток і підперезаній червоною крайкою. В першій хвилі вона почула щось ніби холод. Але ні, це тільки так їй здавалося, адже сонечко ось як гріє, де ж тут холодно!...

Півперек поля п'ягнеться вузенька стежка до лісу. Гандзя знає добре цю стежку, по ній вона найрадніше любить бігати, з неї виразно видно ліс! Осб, він великий, сумрачний, гомінкий! У Гандзі дух захопує з радості, що ось іще хвилюк бігти, і вона буде в лісі, сама!

Вона біжить, тільки що якимсь не може так швидко бігти, як давніше. Жито псважно хитає колоссям, коли вона біжучи пересуне ручкою по стеблах. Як вона любить тепер оте жито, ті блаватки¹⁾ та квітки куколю, що де-де блискають, мов сині та рожеві зірки, серед лісу золотистих стебел.

— Мавко! Мавко! — кричить Гандзя з радості, біжучи стежкою. — Я йду вже, біжу, ади як швидко! Будемо бавитися.

Чим раз голосніше та виразніше гомонить вічна лісова пісня. Гандзя ловить

¹⁾ Блаватки—волошки.

її вухом, впивається нею. Серед шуму та гомону листя вона виразно чує щось, немов різке плюскання рибок у чистій кришпалевій воді: це сміх та радісні крики Мавок. Вона чує навіть, як вони кличуть її до себе:

— Гандзю, куку! Гандзю, куку!

Але як же вони близько! Осб тупі паки за окопом, а як же! Любі Мавочки, вони певно прийшли за мною сюди! Та й що не боялися! Адже якби їх люди спіймали, то забрали б їх у порбу, а як же!... Дали би тій поганій куєці в порбу! Але ні, вона не дала би Мавок, вони такі добрі, такі гарні!...

— Мавко! Мавко! — кричить Гандзя щосили. — Я вже туп, я зараз надбіжу, ще лише дрібочку ¹⁾, зачекай.

Ах, осб уже й ліс! Який пихий, величезний, понурий! Берези гріються на сонці і світять здалека своєю білою корою. Їх довгі віти, мов зелені коси, позвисали додолу і колишуться з вітром. Осб туп десь і Мавки зараз будуть. Га, певно поховалися перед Гандзею, але вона закриче їх, вони зараз повибігають, засміються голосно в своїх кутиках...

— Мавко! Мавко! Я вже туп, туп, туп! Ходи, будемо бавитися!

Гай! Он засміялася одна, але як далеко! Ах, друга, трепя!... Аджеж Гандзя знала, що вони не випримають довго в схованці. Ах, який чудово дзвінкий їх сміх! Як любо кличуть вони Гандзю з собою! Туп темно, а там далі так ясно, там повно

¹⁾ Дрібочку—трошечки.

зілля, такого гарного, пахучого! Там
гойданки такі легенькі! Ох, Гандзя побі-
житьь за ними, аджеж це не дуже далеко!

* * *

Вже вечоріло.

Гандзіна мати давно вернула з губами
додому і весь день ходила по селу, пи-
птаючы за Гандзею. І ніхто не бачив.
Бідна мати чим ближче до ночі, тым
трывожніше бігала від хаты до хаты, але
Гандзі не было ані сліду.

— Та й по, видите, нещастя мое!
Якесь вродилося таке слабеньке та мі-
зерне, а тепер уже з місяць, то раз-у-раз
як що гаворить, то ніби в гаряці! Наго-
ворили їй нашибоваті ¹⁾ бабы про якіхось
Мавок, а вона раз-у-раз про них, і в сні лише
Мавкі та Мавкі! Скарана моя година!
А де тепер поділася, то вже Господь
знае. Та й по вона ніколи не звикла
бігати далеко, все пильную та не пускаю...

Але Гандзі як не было, так не было.
Вечером мати з плачем упросила кіль-
кох людей, щоб ішли в ліс шукати. Але
й ніч минула, знайти не могли нічого.
Минув і другий день, Гандзі не было. Як
побивалася, куди бігала за той день бід-
на мати, того й не сказаці. Аж на пре-
пій день рубаючы дрова в лісі здыбали
люди маленьку дівчинку під березою. Во-
на лежала, обнявши міцно березу зако-
в'язлими ручкамі. Отворені очі не бли-
щали вже, пількі на устах застыв роз-
кішний усміх; видно, Гандзя тількіцо
перестала бавіцца з Мавкою.

1883 р.

¹⁾ Нашибоватый — дурный, божевільный.

ПОЄДИНОК.

(Зимова казка).

*Zwei Seelen leben,
ach, in meiner Brust 1).*

J. W. v. Goethe.

Битва була в самім розпалі. Гармати ревіли, мов люті звірі, кидаючи з своїх гирл тяжкі, смертоносні кулі. Ракети лускали високо під хмарами, розсипаючися градом кровавих іскор. Уся широка кіпловина стогнала, кричала, гриміла та палала, мов одне пекло. Сонце зайшло, а сумерки, налягаючи на землю, робили весь той образ знищення, різанини і смерти ще страшнішим.

В тім огнистім, пекельнім вирі, де півбма мішалася з різкими огняними язиками, де смерть являлася у всіх можливих видах, де кров людська димілася і бурхала потоками, а тисячі сильних, здорових і рум'яних парубків ішли по трупах поваришів назустріч неминучій погибелі, в тій безодні знищення й жаху дух людський завмирав, думка губилася, мов порошинка в полі, — чоловік ставався бездушною машиною, живим деревом, яке

¹⁾ Дві душі живе в моїх грудях.

нічого не знаючи, нічого не пам'яючи, йде куди йому кажуть, робить, що йому кажуть, і паде, де його постигне неминуча загибель.

У таких самих безпам'ятних станах був і я ось уже півгодини. Відколи наш капітан крикнув нам: «Марш!» — відколи довкола зашвирили кулі, зашвирили гранати, залунали зойки ранених, задимилося поле від вистрілів, від тої хвилі я спробував силу приймати враження, стався машиною. Я знав тільки одне, що наша ціль були ті горючі хати недалекого села, відки сипався на нас густий град ворожих куль.

Ні, я не можу сказати, що знав це! Тільки пожежа, що роздирала тисячами огняних мечів густі сумерки і ще густіші клуби диму, — ота пожежа стягла мене і всіх моїх товаришів до себе, так як огонь лампи стягне до себе нічні неплі.

Ми йшли мовчки, топтали по трупах мовчки, бродили в крові мовчки: тільки коли часом цей або той трапаний кулею повалився на землю, виривався з його грудей роздираючий крик. Але лише на хвилю! Він зараз затихав під ногами дальших рядів, що мов сліпа лавина перевалювалися через нього.

— Бігом до штурму! Марш! — закричав за нами голос капітана.

Той голос, захриплий але різкий, ухопив нас, бачилось, у могутні кігті і кинув нами наперед, мов важким каменем. Що діялось зо мною кілька мінут по тім розказі ¹⁾ — не знаю. В моїй уяві миготять без-

¹⁾ Розказ — наказ, команда.

ладно перемішані блиски пожежі, блиски багнєпів, гашені гарячою кров'ю, гуркіт вистрїлів, зойк, прокляття, спогнання конаючих, і глибокі, спрашенні рани в пскорчених, живих тілах людських, освічені вибухами полум'я. Я опямився аж серед села, серед моря іскор, мов муром обведений довкола чорними стовбурами диму, на якімось відбнім місці, мов на вигоні.

Я був сам. Я став, відітхнув важко, озирнувся довкола і знов відітхнув. Після спрашенного зворушення я не міг іще прийти до себе, не знав, де я, що зі мною діється й звідки я туп узвся.

По хвилі моя припомність зачала вертапися. Перше чуття, яке пригадало мені, що я живу, був глухий, пекучий біль у грудях. Що це? Чи я ранений? Переконаюся, що ні,—але біль проте не перстає. Довгої хвилі преба було, поки я міг переконапися, що це болить моє серце.

Але чого ж воно болить? Хіба я винен тій страшній руїні? Хіба я можу спинити її? Хіба я міг опертися всемогучій силі, що пхнула мене самого враз із тисячами інших в оцю пекельну долину на кривавий панець? Хіба я можу чародійським словом загоїти всі рани, спинити всю кров, згасити всі пожежі?..

Довкола мене гриміло, ревла, клекопіло, мов у кіплі. Битва трєвала далше, але покотилася огняною лавиною в інший бік. Довкола мене широким замкнутим кругом клубилися сповбурідиму, тріщало горюче деління будинків, гуділа велика пожежа. Я стояв у тім огнянім крузі без

виходу. Розпалене повітря лилося мов горюче олово в моїй груді, дух мені захапувало, кров біла в жилах молотами, страшенна спрага давила мене за горло, світ зачав колихатися і крутитися в моїх очах...

Нараз дихнула в мої груди хвиля холодного, оживляючого повітря, я випростувався і побачив перед собою—себе самого. Смертельна тривога пройняла мене до кости, розбурхана кров ледом стялася і на хвилю мабуть зовсім перестала битися. Мов причаровані впилися мої очі в дивну появу, що німо, з грізним, відпожежі паленіючим лицем стояла передо мною.

— Хто ти?—ледве прошептав я, важко переводячи дух.

— Я Мирон,—відповіла сміло й твердо поява.

Так, це справді був Мирон! Це справді був я, такий сам, як колись у найкращі, найсвятіші дні моєї молодости! В гордій, смілій поставі, в блискучій зброї стояв мій власний образ передо мною, мірячи мене спрогим, грізним оком судді, що бачить перед собою затверділого і непоправного злочинця. Від того погляду мої груди спискалися, вся моя істота тремтіла, мов лист від осіннього віпру. Ох, я чув неясно, але все таки чув, що не вийду чистим із цього госпрого суду.

Але в хвилі, коли мої розтривожені думки вспіли зібратися і впорядкуватися, відізвалася в моїй груді сильним голосом любов себе самого і заглушила тривогу.

— Як це ти кажеш, що ти Мирон,— заговорив я, не зводячи з нього очей,— коли я Мирон!

— Ти? — відповів мій двійник коротко, з виразом безперечної погорди. Це одне коротеньке слово дивної появи мов мотом ударило мене в тім'я. Я знов почув глухий, пекучий біль у грудях і довго не міг зловити стільки повітря, щоб промовити слово.

— Коли ти Мирон,— сказав я вкінці,— що хто ж я такий? Адже ж оба ми не можемо бути одною особою.

— Не можемо, певно, що не можемо! — potwierдив він зі згідною усмішкою.

— То хто ж я такий, коли ти Мирон?

— Ти? Хто ти такий? Віпрова мара, привид моєї розгоряченої фанпазії, ніщо.

— Я.., ніщо? — крикнув я, добуваючи останніх сил — Я привид? Я мара? Алеж у мене піло, і кість, і кров! Алеж я рухаюсь і хожу незалежно від тебе! Алеж я був тут перед тобою!

Дивний привид грізно наморщив брови.

— Нужденна мара! — скрикнув він, — брехлива поява, плоде сумерку і тривоги, і ти смієш ще суперечатися зо мною? Смієш простягати свої злудні¹⁾ руки проти мене, правдивої дійсної дійсности? Ну, чим, скажи мені, чим ти докажеш, що ти Мирон, а не я?

Я спояв, мов поражений громом. Думка моя була мов одеревіла, я не міг знайти ніякого доказу.

¹⁾ Злуда—омана, привид.

— Ну, скажи мені, які твої діла, які твої змагання? Куди йдеш? Чого хочеш? За що борешся?

— Я охороняю порядок, роблю порядок, хочу порядку, борюсь за порядок—пробубонів я, але чув, що сили мої щезають, немов хто половину серця вирвав мені з грудей, половину життя висав із тіла.

— Нужденний привид!—загуло громове слово мого спрашного судді—і ти говориш, що ти Мирон? Отже знай, що Мирон той твій порядок уважає пануванням підлости над чесною, а твої діла служенням тиранії, а твою боротьбу кровавим злочином! Щезай геть! Ти не Мирон!

— Але чим же ти докажеш, що ти Мирон?—прошептав я.

— Коли докажу, що ти мара, привид, ніщо.

Я зложив уста до насмішки.

— Не віриш іще? Переконайся! Ану, поборімося! Коли ти дійсний Мирон, а я привид, то я щезну від твого вистрілу, а коли я дійсний Мирон, то ти щезнеш. Аджеж привид чень не переможе дійсності. Спріляй!

Я прицілився, гуркнув вистріл, і зареготався мій спрашний противник.

— Маро нужденна!—сказав він,—щезай-же від моєї кулі!

Блиснув його карабін,—і мов громом ражений я покотився між трупи.

1883 р.

М І Й З Л О Ч И Н.

Ні, не видержу! Не можу довше видержати! Мушу прилюдно признатися до гріха, хоч знаю наперед, що на душі мені не буде легше від того. Аджеж відплата пуп неможлива, бо яка ж відплата може зинадгородити невинно пролисту кров, надолужити замордоване життя?

Так, у мене на сумлінню забійство. То значить, не це одне тільки. Аджеж чоловік — великий, системаіпичний, рафінований убійця між сотворіннями, шай усі ті сотворіння з свого боку докладають і свою добру пайку до загальної великої симфонії убійств, котру нам подобається називати «органічним життям». Усі ми вбиваємо на кожному кроці, ріжемо, топчимо, даємо, нівечимо мільйони живих тварів. Ані хвили не можемо жити без убійства. Наші справи, наша одіж, наші забави, наш хід і наш сон, навіть наш віддих, усе те непереривний ряд тисячів і мільйонів убійств. А найцікавіше те, що ми навіть не спостеріга-

ємо цього. Та не тільки анатемські мікроорганізми вбиваємо з байдужим серцем. Навіть наших вище устроєних братів, риб, раків, птахів і звірів ми мордуємо без гризоти сумління і заспокоюємо себе тим єдиним і найвищим *raison d' état*: треба нам їх для власного прожитку. Як чоловік, що замолоду вибирав пташачі гнізда ловив мотилів, збирав комах, ще й досі не покинув замилювання до риболовства, я маю на сумління певно не мало тисяч таких убійств. Та проте всі вони забуті і тільки це одне мучить і гризе і вертить мою душу довгі літа. Тільки це одне не вмирає і не вигасає і оживає все наново, болять тим ірше в моїм нутрі, чим більше силкуюся забути про нього, затерти його.

Аж страшно мені робиться, коли ціла ота нещасна подія ясно, з усіми подробицями вирине в моїй пам'яті. Від того часу минуло багато літ, певно більше як тридцять. Я був поді невеличкий сілсьбкий хлопчина і бігав, граючись по лісах і полях могого рідного села.

Власне надійшла весна, один із перших гарних, теплих днів. Перший раз по довгій зимовій неволі в пісних, душних хапах ми, сілсьбкі діти, могли побігати собі свобідно. Ми вибігли на сіножать, що ще була гола і сіра від скиненої недавно зимової перини. Тільки десь-не-десь прокльовувалася з землі свіжа зелень: сквапливі гострі листки простини, ще позвані в гострі шила листки хрону та лопухів над потоком. Тільки в недалекім лісі сподом усе забілілося від дикого ча-

снику, що власне починав уже відцвіпати, від білих і синіх підліщків.

Над нами здвигалося темно-синє склепіння неба, всміхалося сонце, а на далеких вершках Карпат блискотіли ще здорові снігові шапки, мов іскристі діамантові корони. Та їх краса не зворушувала нас надто дуже, бо ми почували кожної хвилі холодний зимовий подув, що йшов від них униз до сходу сонця. І річка почувала це; вранці вона була ясна і чиста, і плюскотіла пихенько мов у лімі, а тепер клекотіла гнівно в своїх тісних берегах і протискалася вниз своїми жовтаво-брудними, розбурханими водами: це були якраз оті блискучі діаманти, розтоплені весняним сонцем.

Та все те не в силі було попсувати нашу весняну радість. Ми ходили, скакали і підскакували, і бігали довкола і відвідували всіх наших знайомих: старого могутнього дуба на краю лісу, що по по його крепких конарах¹⁾ ми літом лазили навзаводи з вивірками; високу, похилену березу з жалібно навислими поненькими гілками, що ми їх звичайно надуживали на гоиданку на велику гризопу пана лісничого; тихі криниці в лісовій гущавині, де ми позасідавши за грубими яворами па в'язами не раз придивлялися вечерами лисам, барсукам та диким кабанам, що сюди приходили пити; і вкінці глибокі, чисті млинівки²⁾, де ми що-неділі з гачками чатували на щупаків, а коли припекло

1) Конар—вітка, гілка.

2) Млинівка—озерце, криничка.

сонце, з криком і регопом освіжувалися в чистій, холодній воді.

Кожне місце довкола пих млинівок, найбільш улюблений терен наших забав, оглядали і обнишпорювали ми зовсім докладно. Це був спуск спародавнього великого спау. Півперек долини, від лісу до лісу підіймалася здоровенна гребля, що тепер, обривняна і здавна розорювана плугом, виглядала як довгий, рівний горб, шілки в пріох місцях перерваний: раз попоком, що туп скручував аж під ліс і гнівно булькотів і рвав та підмулював високий, срімкий берег, і два рази згаданими вже млинівками, єдиними останками колишнього панського спау. Ті млинівки були не надто широкі, глибокі з насажені, опінені декуди вільхами, вербами та лозовими корчами. Ліпом густа, пахуча трава та квіткі білої конюшини нависали з берегів аж над саме водяне дзеркало. Тепер, щоправда, довкола було досиць голо і сумно, та й у воді, що вліті густо-часто оживлювалася плюскопом щупаків і громадами червонооких плотиць, які звичайно плавали цілими купами під проводом одної найбільшої, тепер було тихо. Та ми проте що крок заглядали цікаво в воду під кожний прут, під кожний зів'ялий лопух, у кожний корч, чи не задушився деякий наш знайомий щупак під льодом, або чи пані видра не була ласкава зробити нашим рибам візиту.

— Псс! Псс! — засичали нараз два чи три хлопці, що йшли передо мною, схилилися до землі і поповзли тихо наперед,

намагаючися обступити довкола один корч.

— А вам що шаке? Що там шаке?— запитав я поневолі також шепотом.

— Птах! Птах! Не бачиш його?

— Де він? Де?

— Осб шуп у корчі. Побіг. Ми ще такого не видали. Не літає мабуць, лиш бігає.

Поки ще хлопці обступали корч, я пішов просто до середини корча, обережно розгорнув густі гілячки і побачив справді невеличкого пташка, що сховався в торішній сухій шраві. Не знаю, чи він був ослаблений, чи переляканий, досить, що побачивши мене над собою, не полетів і не побіг, і я в пій хвилі мав його в руці. Всі хлопці позбігалися, щоби побачити мойого бранця.

— Ах, який гарний!

— Такого пташка я ще не бачив ніколи.

— Гляньте лише на його очі!

— А його пір'ячко.

Це був маленькій болопяний пгашок, які в нашій підгірській околиці показуються дуже рідко. Пір'я на нім було попелясто-сіре, з легеньким перловим полиском, дзвобик тоненькій, темно-зеленкуватий, і такі ж самі довгі, понесенькі ноги. Він сидів тихо, запулений у моїй долоні, не тріпався, не дряпав і не дзобав, як це звичайно чинять інші дикі птахи, коли їх зловили в руку.

— Що ти будеш робити з ним?— запитали мене деякі хлопці, озираючи зависними очима гарну добичу в моїй руці.

— Понесу його додому.

— Будеш його пекти?
— Або я знаю? Буду його годувати.
— А знаєш, що він їсть?
— Побачу. Коли не схоче їсти хліба, то може буде їсти мух, а коли не мух, то хробаків, а коли не хробаків, то слимаків або сім'я або пшоно. Вже щось винайду для нього.

Я справді поніс малого, гарного пташка додому і посадив його не до клітки, а в середину подвійного вікна, де мав більше куди бігати і ліпати, більше світла і повітря. Пташок не ліпав і не порхав, а пильки бігав здовж шиб, туп і там постукуючи своїм тоненьким дзвобиком о скло, та раз-у-раз, як мені бачилось, тужно поглядаючи на широкий, вільний світ. Часом зупинявся, схиляв голівку і знов підносив її наглим, ппашачим рухом або перехилював її на бік, так що одно око, бачилось, блукало по гілках близької яблуні, і потім знов попакував голівкою так сумно і зрезигновано, немов би хотів сказати:

— Ах, там надворі так гарно і тепло, та моя весна пропала! Я в неволі!

Мене щось немов ппигнуло в серце, коли я кілька хвиль придивлявся цьому пташкові. Мені самому зробилося сумно.

— Пустити його! Пощо будеш його держати туп! — прошептало щось у моєму нутрі.

— Алеж він такий гарненький! І я ж зловив його — відповів я вперто собі самому. — Може він привикне. Коли б я тільки знав, чим його годувати!

З годуванням мав я справді чимало кло-

поту. Я поклав пташкові кілька кришечок хліба, кільканадцять зерняток проса і кільканадцять хапніх мух, кожний рід поживи окремо в чиспенвкій мушлі, поставив йому черепок води і пішов геть, щоби лишити його в спокою. Коли ввечером я повернув додому і зазирнув до свого пташка, то побачив, що він ані не доторкнувся до поживи, півки сидів у купіку, високо вгору простягнув тоненьку шийку і не змигаючи оком глядів крізь вікно надвір, де серед пурпурової пожежі заходило сонце за снігову шапку Хребпи-гори, і від часу до часу потакував головою так сумовито і безнадійно, що я не міг довше дивитися на нього.

— Може це нічна пташина, — подумав я, — і аж уночі буде їсти.

Ця думка заспокоїла мене трохи і я спав твердо і не думав про пташка. Скоро рано, ще до сходу сонця, я побіг знов до світлиці і зазирнув до вікна. Пташок усе ще сидів на тім самім місці, де я вчора бачив його, усе ще простягав шийку високо догори і все ще, не змигаючи оком, глядів крізь вікно на широкий, вільний світ опам за скляними шибамі і від часу до часу потакував головою. До поживи ані не доторкнувся.

— Пустити його! Пустити його! — закричало щось у мойому нутрі. — Пощо тобі мучити його? Аджеж він згине з голоду.

— Ні, — відізвався інший, упертий голос у мойому нутрі, — я мушу видибати, чим він годується! Принесу йому слимаків і хробаків і жабурина.

Не знаю, відки мені спірілила до голови

така думка, що він може їсти жабу-риння. Досить, я побіг на пасовисько, на-збирав усяких дрібних слимачків, накопав хробачків і виловив з води добру жменю жаб'ячої ікри і приніс усе те мійому бранцеві. Він навіть не звертав уваги, коли я всі ті достатки клав перед нього, не показував ані страху, ані найменшої цікавості, ані крихітки апетиту на ті ласощі. Здавалося, що тільки сонце і тепло і весна там на широких вілвніх світі займали всю його увагу.

Того дня мав якусь роботу, то ж пішов геть і вернув аж вечером. Я поспішився заглянути до пташка. Він бігав, легенько потакуючи здовж шиб і навіть не доторкнувся до поживи.

— Диво дивне!—подумав я і хотів зараз випустити його на волю. Та мені прийшло на думку, що пепер він певно ослаблений і не здатний до літання, а коли зараз вечером випущу його ось тут на подвір'ю, то це буде для нашого котика дуже легка і пожадана добича. Ліпше буде, коли ще сьогодні він переночує в мене. А завтра ранесенько я занесу його на те саме місце, де його зловив, і пущу на волю.

Другого дня, схопившись ранесенько з соломі, я побіг до свого бранця. Він усе ще не брався до ніякої поживи і сидів ослаблений і втомлений у купочку, очима все зазираючи крізь вікно на волю. Він спокійно дав себе взяти і поглянув на мене тими самими невимовно сумними оченятами, якими дивився крізь шиб на сонце та на яблукові гілки. Раз навіть

він потакнув головою, немов би хотів сказати:

— Так, так, знаю вже, куди мене несуть. Я вже давно знав, що воно дійде до того.

Я виніс його на подвір'я. Він сидів спокійно в моїй долоні і не пручався. Я чув його м'яке пір'ячко і його тепле тіло.

— А смачне мусить бути його м'ясо! — спірилила мені нараз думка через голову. — А що, якби його зарізапи і дати спекти?

— Пустити його! Пустити його! — шепче щось, мов добрий янгол, у моїм нутрі. — А джеж бачиш, він такий маленький. Навіть заходу не варто, щоб його пекти.

— Алеж бо шкода його пускати! Я ж зловив його! — бунтувалася дитяча впертість у моїм нутрі.

— Пустити його! Пустити його! — лебеділо щось тихо-тихо в найглибшій глибині моєї душі.

А пташок сидів тихо і зрезигновано в моїй жмені. Я отворив долоню — він не полетів. Щось огидливе, злорадне приумфувало в моїм нутрі.

— Бачиш! Він сам не хоче! Ти ж дав йому змогу втікати, чому ж не втікав?

— Алеж він слабкий і зголоднілий, — лебеділо щось тихо-тихо в глибині моєї душі.

— Еп, що там! — скрикнула дитяча впертість і в найближчій хвилині я відкрутив головку малому, гарному пташкови. Він затріпав раз чи два рази своїми тоненькими ніжками, з шийки виплили дві чи три крапельки крові і малого, гарного пташка не стало. В моїй долоні лежав холодний, бездушний труп.

І нараз зломилася, розвіялася вся моя впертість, моя завзятість, моє самолюбство. Я почув виразно, що я оце зробив щось безглузде, огидливе, що я допустився безсердешного вбійства, навалив на себе провину, якої не відпокутую і не відмолю ніколи. Аджеж я знівечив зовсім безцільно таке гарне, невинне життя! Ось тут, на вільнім світі, перед лицем цього ясного, теплого, весняного сонця я видав і сповнив жорстокий, нічим не мотивований засуд на смерть. Тепер я почув зовсім ясно і виразно, що це вбійство було зовсім безцільне. Аджеж цього бідного трупика я не зможу ані обскубити, ані їсти. Ні, я не мав сили навіть ще раз поглянути на нього. Я випустив неживого пташка з руки і засоромлений, стурбований, пригноблений і змішаний я побіг геть, геть від нього, щоб не бачили його, щоб затерти в душі навіть споминку про нього. Мені дуже хотілося плакати, але я не міг; щось немов кішчатами стискало мою душу і вона не могла в слізах вилити свого болю. Маленький, гарний пташок лежав у моїй душі, я поніс його з собою і мені здавалося завсіди, що він глядить на мене своїми невимовно сумними оченятами, глядить з тихою резигнацією, потакує голівкою і шепче тихо-тихесенько: — Ах, я це й знав, що пропала моя весна, що неволя буде zarazом і моя смерть!

У м'якому, вразливому дитячому серці не довго привалили ті турботи. По двох-трьох днях я вже забув про пташка і

його нещасну долю. Забув, бачилось, на завсіди. Вражіння мого злочину залягло десь у темнім куті моєї душі і звільна його присипали, прикрили і погребли інші вражіння, інші спомини.

А проте воно не завмерло. Минуло цілих двадцять літ, і коли на мене звалився перший великий удар нещасливої долі, коли я молодий, з серцем повним жаги, бажання жити і любити, посеред чудового літа сох і в'янув у п'юрмі і мусів почувати, як розбивалися всі мої надії, як без милосердя полочено, розтоптувано, без цілі і без ума нівечено та руйновано все те, що я вважав найдорожчим скарбом своєї душі, поді серед тривожної, безсонної ночі явився мені той маленький, гарний пташок, шпигонули мене в саме серце його сумні, повні тихої резигнації оченята, прошептали мені його повільні рухи ті несамовито страшні слова:

— Ах, моя весна пропала! Я в неволі! Знаю вже, знаю, чим то воно скінчиться!

І відподі я не можу позбутися цього спомини. Він затроює мені кожну хвилину щастя, розбиває мою силу і відвагу в нещастю. Він мучить моє сумління грижею і мені здається, що все дурне, безцільне, жорстоке і погане, що я тільки коли зробив у своїм життю, скристалізувалося в конкретний образ оцього малого, невинно замордованого пташка, щоб тим докучливіше мучити мене. Тихими ночами я чую, як той пташок тихо-тихо стукає дзвобиком о шибу і я прокидаюся зі сну А в хвилях тривоги і розпуки, коли лютий біль запускає кігті в

моє серце і грозить ось-ось зламати силу моєї волі, мені здається, що я сам пої маленький, слабосилий, голодний пташок. Я чую, що якась уперта, завзята і нерозумна сила держить мене в жмені, показує мені невловимі привиди свободи і щастя, та може в найближчій хвилі без причини і без цілі скрутить мені голову.

1898 р.

У К У З Н І.

Із моїх споминів.

На дні моїх споминів, десь там у найглибшій глибині горить огонь. Невеличке ogniще неблизкучого, але міцного огню освічує перші контури, що виринають із темряви дитячої душі. Це огонь у кузні мого батька.

І досі бачу ту залізну лопатку, якою батько набирає вугля з дощаної скрині— те вугля він сам випалював за хатами в ямі, що й досі називається вугляркою, хоча тепер уже й сліду її нема—кидає його в паленище на жмінку розжареного вугля, принесеного в черепку з хати, а потім своїм звичайним поквѣпним способом обзивається до слуги:

— Ти, ти, ти, Андрусю, ану димай, а поволі, поволі, поки розгориться.

Андрусь, той сам, що з хати приніс мене на коркошах¹⁾ і посадив на вугляній скрині близько ogniща, тепер хѣпає за жердку від міха і починає дути. У міха

¹⁾ На коркошах— на раменах.

зразу якийсь короткий дух, він іще не набрався повітря, не вложився до праці, він розфукує вугля, а огню не скриплює.

— Помалу, Андрусю! Ти, ти, ти, хло, помалу!

— Ще дика баба фукає!—говорить жартуючи Андрусь, і щосили налягає на жердку, щоб набрати в міх як мога більше повітря.

Його згідка про дику бабу проймає мене дрожжю.

— Де топа дика баба?—питаю я. Андрусь сміється.

— В місі. Хіба не чуєш, як фукає?

Я прислухаюся—справді фукає.

— Чекай, як я її добре надушу,—говорить Андрусь,—то вона буде спогнати.

— Я не хочу! Не дуси!—скрикую я.

Мені збирається на плач. Я не розумію Андрусьового жарту. Моя уява залюднена марами, упирями, страчуками ¹⁾, про які я щовечора слухаю оповідання наших двох служниць, великої Остини й малої Остини, при куделі. Вони згадували не раз і про дику бабу, що сидить у Ділу та курить відтам димами; Андрусь перший помістив її в ковальськїм місі, і відтоді той міх наповняє мене жахом.

— Но-но-но, ти, хло! Не говори дитині дурниць. Не слухай, Івасю, не слухай, у місі нема ніякої дикої баби.

— А що ж там так сопе?

¹⁾ Страчук—що стратився, закінчив самовбивством.

— То вітер, синку. Видиш, міх набирається вітру, а як його здушити, то дме. Ади, й я так дму!

І батько пару разів дмухає в огонь.

Я вспокоююся. Огонь розгарається. Зразу він немов боязко виховзується з-поміж вугля синявими язичками. Та дика баба починає дути дужче; синяві язички в корінню червоніють і вискакують про жогом із глибини вугляної купи. Звілвна чорне вугілля й собі ж набирає червоної краски, полум'я сичить і простується, робиться немов в'язка блискучих ножів або спірал. Але дика баба вже надула свій шкіряний живіт майже аж до стелі. Андрусь намирає обома руками, грудьми й животом, щоб здушувати жердку вниз. Огняні ножі внизу робляться білими; вугля з червоного робиться золотим, немов прозорчастим, немов топиться. Я не можу відірвати очей від того маленького огнища, що не чваниться свіплом і ледве розганяє сутінок невеличкої, дерев'яної кузні, та запе плює здоровими іскрами аж під коритовидний, глиною виліплений та сажею навислий спірал, і криє в собі велике тепло, велику робочу енергію.

А батько стоїть при ковадлі, взяв свій невеличкий, «спряпочний» молоток у руку і кільканадцять разів ударив по ковадлі, швидко раз-за-разом, мов вербель¹⁾ на барабані. Пішов голос по всьому присілку—знак, що в кузні починається робота.

¹⁾ Вербель—барабанний бій.

Тепер він витягає з-під міха різні скриньки з усяким заліззям. Тут пови-зублювані сокири, які треба насталити; ось одна виглядає мов очайдуша з роз-черепленою головою—в неї розбитий обух, її прийдесться зовсім «пересипати», як каже батько своїм образним язиком. А онде коло дверей чересло—треба на-надити. Під кузнею в невеличкім піддаш-ку обік почила стоїть пара возових ко-ліс, які принесено до ковання,—там же лежать і нові залізні рафи¹⁾ на облучі.

Батько був славний коваль на всі око-личні села, особливо його сокири мали велику славу. Ще тридцять літ по його смерті один чоловік на другім селі, старий уже, розговоривши ся зо мною та згадавши про батька, мовив:

— Ні, нема вже такого коваля. В мене ще й досі його роботи сокира є. То ду-ша не сокира.

Коли батьків вербель, виграний моло-том по ковадлі, залунав по слободі, по-чинали звичайно сходитися сусіди. Рабо-та в кузні йшла щонайбільше в зимі—літом були лише два короткі сезони: плуговий та серповий—по за те батько відмикав кузню в літі хіба тоді, коли хпось нагодився з якоюсь більшою та пильною роботою.

А в зимі господарської роботи мало. Де-де в стодолі лопотять ціпи, в сінях хрупотять пили або фуркочуть коловоро-ти, крупячи мотуззя. Робота не квап-на. А в кузні весело. Хто приходив з

¹⁾ Рафа—кусок заліза.

більшою роботою—чи то воза кувати, чи то сокиру зробити, то не забував узяти за пазуху фляшку горілки. Йшлося до коваля як у гості, як до сусіди, а не як до ремісника, щоб зробив те, що треба, та й бувай здоров, я тебе не знаю, ти мене не знаєш. Батько пакси ніякої за роботу не мав, «що людбом, то й мені», а нема готових, то й підожде. Але любив, щоб у кузні було весело, гамірно. При більшій компанії, при веселих розмовах та чарці горілки йому робилося найліпше. Та й не раз і потрібно більше помічників. Осб хоч би обручі натягати на колеса: три, чотири хлопи хапають за здорові дрючки з залізними гаками; два інші та батько третій довгими кліщами несуть розпечений обруч, кладуть його на обода, а ті з дрючками хапають гаками за рафу, опирають кінець дрючка об обід і починають щосили тиснути вниз. Батько хапає великий молот і побиває рафу, де треба. Дерево обода за дотиком гарячого заліза де-де пускає полум'я, та воно швидко гасне.

— Ну, ну! Ти-ти-ти! — чути батькове приговорювання, перемішуване ударами молота то о рафу, то об обід, та кланцанням гаків, що тягнуть обруч у різні боки. Потім три, чотири чоловіки хапають такі самі великі молоти і починають в такт молотильників набивати затягнений обруч на обід. Луп-цуп-цуп! Луп-цуп-цуп! — лунає на всю слободу, поки обруч не стане зовсім на своїм місці. Старші господарі очима знавців оглядають колесо, придивляються, чи добре

стягнув обруч дзвони, чи вийшла на своє місце кожна спиця, чи міцно стоїть маточина; цей па той підійме здоровецькою рукою колесо вгору, пустить його легко до землі і прислухається до його стуку.

— Колесо як дзвін,—повторяє один за одним. Найвища похвала ковалеві.

А в кузні дика баба спогне па спогне, огонь у паленищу вже весь білий, а в глибині його щось жевріє, ясніє як золото і пускає подовгасті, розгалужені іскри, так звані зиндри. Це «варитьсся» будуща сокира. Батько кинув у вогнище добрі дві пригорщі гонпалів ¹⁾, тих старомодних, ручної роботи гонпалів із кованого заліза, приложив їх вугіллям і поставив ще одного чоловіка крім Андруся димати. В бапівковій кузні така вже встановова: хто прийде—сиди, говори, дійде до почастунку і його не минуть, але як треба щось допомогти, то батько без церемонії обертається до нього: «Ти-ти-ти, хло!» (коли це хтось молодший), або «Куме-куме! Ану но, за молот!» Або до міха! Або до чого там треба було. І моя дрібна особа бувала предметом його дбайливості в таких разях. Коли треба було брати на ковадло якесь сільше, сильвно розпалене залізо, з якого скакали сильвні іскри або сарахкотіли біло-зеленковаті зиндри, батько все просив когось із присутних:

— А заступіть но там дитину!

Я дуже боявся тих іскор, па проте страх любив дивитися, як вони, мов рій

¹⁾ Гонпалі—невеличкі цвяхи.

огнистих чмелів, вилітали з-під батькового молота і прискали на всі боки. Особливо в таких разях, коли треба було зварювати два окремі кусні заліза в одно. І так коли батько з розтоплених у паленищу гонпалів збив одну груду, цю груду по кількороазовім випаленню викував на подовжну, плескату шпабьку, довгу на півтори п'яді та широкую на три пальці, потім на круглім розі ковадла загнув, а кінці склепав до купи, наставала найважлиша пора в виробі сокири: зробити добрий, міцний обух і зварити, викувати та настилити лезо. Зігнена груба штаба йшла наново в огонь, а коли була розігріта до білого, в неформенну діру треба було вбити обушницю—залізний прилад, на якому мав формуватися отвір у обусі сокири. На тій обушниці батько виковував обух дуже старанно; його обухи ніколи не пріскали й не розвалювались, а це в господарській сокири, що часто служить і за довбню, дуже велика чеснота. Разом з обушницею йшла сокира знов у огонь, але в яким виді! Місце, де оба кінці штаби сходилися разом і де мало повстати лезо, було геть обліплене рідко розведеною глиною—це мало причинятися до зварення заліза. Покладену в огонь сокиру батько старанно, як дщину, прикривав горючим, а потім іще свіжим вугіллям, а те вугілля скроплював іще водою, в якій також була рідко розведена глина—це на те, щоб давало ліпший «гиц»¹⁾. І дика баба почи-

¹⁾ Гиц—із німецького. шепло.

нала стогнапи щосили. Допи, доки з
огнища зі звичайними вуглевими іскрами
не починали виривапися ярко-білі зиндри.
Ні, ще не допи! Аж коли ті зиндри по-
чинали густими роями «сарахтіти» з
огнища, поді був знак, що залізо зварене
досить. Батько звільна брав кліщами
розпалене залізо, обгрібав його молот-
ком із вугілля й розтопленої глини, клав
на ковадлі і робив кілька легких ударів
своїм молотком. Ці удари все мали для
мене якийсь чар таємничості: хоч які
були легкі, а проте за кожним ударом
сарахтіли та розскакувались на цілу
кузню великі рої зиндер. І хоч я звичайно
в таких хвилях сидів на своїм підвище-
нім місці, заслонений від ковадла плечима
якогось дужого «нанашка», то проте
мої очі з безпечного сховку бігали всюди
по кузні, слідили за кожною зиндрою, а
рівночасно не змигали й з того заліза,
що під ударами батькового молотка при-
бирало чим раз виразнішу форму. А на-
давши м'якому залізу таку форму, як
йому було треба, батько моргав на при-
сутніх, особливо молодших, і приговорював:
— Ти-ти, хло! Ану за молоти! Ану
живо!

Два чоловіки хапали здоровенні молоти
і били в такт по залізу. Луп-цуп-цуп!
Луп-цуп-цуп! Лунали удари пирьох молот-
тів. Малий батьків поненько, а два інші
грубо, загарливо, мов сердито.

Лезо було зварене; та тепер почина-
лася батькова детальна робота: знов
над обухом, поки не дійшло до того, що
можна було виняти обушницю, а потім

над лезом та над вістряем. Батько кував та перековував кожную частку по кілька разів, дбаючи не лише про форму, але особливо про те, щоб залізо було рівно та туго вироблене, щоб ніде не було скази ані задирки, щоб сокира виглядала «мов вилипа».

В кузні йдуть розмови. Сусіди розповідають сільські новини: хто що чув у громадським уряді, що бачив на торзі в Дрогобичі, що розповідав мандрований жебручий дід. Найбільше розмови про Борислав, про ями та закови: в ту пору розпочиналося видобування нафти і воску на більший розмір. Тисячі людей ішли до Борислава, видурювали за щобудь шматочки ґрунту від селян і починали рити «дучки». В сусідних селах почав зароджуватися тип «ріпника»: звичайно парубки, не лише бідні, а й заможніші, «ворохобилися на чорну сорочку й білий хліб»,— так характеризувала селянська поговорка життя ріпника—перший прояв промислово-капіталістичних порядків у тім тихім досі, патріархальнім закутку.

До нашої кузні доходили лише деякі, сказати б, каламутні бульки того нового явища. Цього тижня в ямах загинув п'ять хлопа, а оноді в одній ямі задушило трьох, а цей або той упав з кибля і роздерся на городженій кішниці, що служила замість цямбрини в тих крайне примітивно будованих ямах. Це була одна постійна тема оповідань. А друга тема: цей бориславець пішов з торбами, той розпився, того, кажуть, підпоїли та п'яного пхнули до ями. І далі йшли без-

конечні, уривані оповідання про різні шахрайства, про п'ятики ріпників, про їх добрі зарібки і марнування заробленого гроша, про вибухи кип'ячки в закопах на п'ятім, десятім, дванадцятім сажні.

Я слухав тих оповідань як фантастичних казок про далекі, зачаровані краї. Борислав з його страховищами, дикими жартами та дикими скоками фортуни, з його дивним промыслом, дивним способом праці та дивним народом заповнював мою фантазію. Наша слобода лежала далеко від гостинця¹⁾; від нас ніхто не ходив ані не їздив до Борислава, але наслухавшись в зимі в кузні оповідань про нього я постановив собі зараз на весні не пожалувати ніг, побігти на гостинець і визирати там доти, доки не побачу ріпників, що з дальших, бідніших сіл ішли там гостинцем до Борислава або вертали відтам у суботу додому. Та моя цікавість була заспокоєна швидше: ще в зимі батько взяв мене одного понеділка до Дрогобича і тут я побачив цілі юрби ріпників і цілі купи жидів, що кожного селянина, який їм по одязі видавався Бориславцем, запитували:

— Газдо, газдо! Ви з Борислава? А маєте закопи на продаж?

Батько не радо слухав тих оповідань про Борислав. Він так зжився зі старими порядками сільського життя, що в тім новім бориславськім розгардіяші чув щось

¹⁾ Гостинець—шлях.

нове, вороже допеперішньому життю. Він не давав по собі пізнати того, не осуджував і не обурювався, як дехто з завзятих прихильників старосвіччини, але коли вичерпався запас новин, радо звертав розмову на інші, переважно моральні теми. Батько, пильний і тямучий робітник, любив кпити собі з дармоїдів та фушерів¹⁾, з роззяв та галапасів. На потвердження своїх загальних уваг він любив наводити коротенькі оповідання та припчі, звичайно на тлі ковальського ремесла. Тут у кузні я чув уперше такі оповідання як оте про хлопця, що його батько привів до коваля на науку та боячись, щоб «дипина не попеклась або щоб іскра не випекла їй ока» просив коваля, щоб умістив його сина в коші, прибитім на спіні. «Воно, мовляв, буде придивлятися до всього та й так навчиться». Хлопець «учився» таким робом сім літ, а вернувши до батька замість леміша зробив пшик.

Раз зведена на дорогу загальних тем та оповідань розмова йшла живо. Охочих слухати було багато, та були між нашими сусідами й незвичайні майстри-оповідачі. Сипались анекдоти, спомини з дальніших літ, про Кошуцьку війну²⁾, про тісні роки, про мандрівку наших селян на Поділля в службу або на Покуптя та на Буковину за кукурудзою. Особисті пригоди перепліталися з коропі-

1) Фушер—той, що як слід не вмів робити діла.

2) Кошуцька війна—війна Австрії з Угорщиною 1848р.

кими та меткими характеристиками людей—Подольян, Гуцулів, Бойків—та місцевостей: Коломиї, Городенки, Садогори, Черновець.

Та ось сокира готова. Ще раз розпікає її батько, але лиш до червоного і потім застромлює вістря на два пальці в холодну воду—вона гартується. А потім на шрубстак¹⁾ із нею та під пильник, щоб обгладити, а нарешті на почило, щоб нагострити—і готова невідлучна товаришка селянина чи то в лісі, чи при плузі, чи при фірманці, всюди, де треба «скріпи рукам». Коваль радісно глядить на своє діло, любується ним кілька хвилин, а потім дає в руку сусідам. І мандрує нова сокира з рук до рук. Кожний обзирає обух, пальцем пробує чи гостре вістря, обзирає лезо, чи гаразд виклепано, все обзирає, немов би це була його власна сокира.

— Ну, пота подовжить²⁾ — каже один.

— Мені би потпі дубики тепер, що вона їх вирубає — зіпхає другий.

Щасливий властитель нової сокири дивився на неї з гордощами, з любов'ю. Він бачив, як її робили від самої першої хвилі, відколи вона була ще пригорщею старих гонпалів. Він помагав думи міхом, бити молотом при її робленню,— вона, значить, почасти й його власне діло. Він весело дякує ковалеві, добуває з торби плескату півквартівку з горілкою. Батько велиць із хати принести чарку, бухонець

1) Шрубстак—знаряддя для роблення діри.

2) Подовжити—довго привапи.

хліба, пів плесканки сиру на деревляній тарілці—і починається часповання, «обливання» нової сокири.

Батько випиває чарку горілки, закусує і береться до нової роботи; решта товариства частується, гупорить, жартує. Цей марить на яві: якби мені дві-три сотки¹⁾, то я би те й те зробив та показав! Другий числить, скільки грошей в останнім році перейшло через його руки.

— Дванадцять десяток, бігме кумочку, дванадцять десяток, як один крейцар²⁾! Яка би то пара воликів була! А так що! Як в пальці пріс. Ні чоловік в'їв, ні впив, ні красно входив³⁾, лиш дідьчій матері годив.

— А вам, куме Марку,— обертається один до нашого простодушного сусіда,— якби вам так дванадцять десяточок пепер, щоби ви зробили?

— Я-я-я,— заїкається Марко,— вже би-би я зна-на-нав, де їх сховати.

— Певно завинули би в шмапину, та запхали де під спірху! — жартує дехто. Марко не силкується реплікувати, тільки хитає головою, мовляв: жарпуйте здорові, а я своє знаю!

Інші радяться про свої хатні справи: у того корова положилася, там дипина кашляє; інший хвалить, що вчора з полукіпка пшениці намолотив п'ять чверток. Обмови, обсуджування неприсутніх бать-

¹⁾ Сотка—сотня карбованців.

²⁾ Крейцар—копійка.

³⁾ Входити—одягатися.

ко не терпів і коли кому заганявся язик у пої бiк, умів зручним зворотом або припинком збити його з дороги, а молодшого, було, й по-просту покартає: «Не пхай носа до чужого проса!» Так само не любив батько нічого сороміцького в розмові: сам він і при ньому вся компанія все держалася в межах приличности, звісно, такої, яку можуть допустити собі чесні, стапючні господарі. З жінок деколи жартовано, а батько любив оповідати звісну припчу про дівку-скуску на доказ, що «жіноча натура й невинного веде до гріха».

— Во то раз жив один отець зі своїм сином у лісі двадцять літ. Хлопець так і виріс у лісі, не видівши живого духа крім свого вітця. А як минуло двадцять літ, каже отець:

— Ну, сину, підемо трохи в світ подивитися, як там люди живуть.

А син каже: — Добре, тату!

Пішли. Приходять до села, а на краю села кузня. Вступили вони до кузні, посідали, син дивиться на ковалеву роботу, а діді каже татові:

— Тату, може би й я поробив трохи?

— Добре, синку, пороби.

Парубок приступає до огню, де власне грілося залізо, але не бере кліщів, тільки хапає розпечене залізо просто в руку, кладе на ковадло та й кує, а залізо не пече його ані дрібки ¹⁾.

Коваль випріщив очі на такого челядника, а батько нічого, лише каже синові:

¹⁾ Дрібки—трошки.

— Ну, що, сину, добре робота йде?

— Добре, тату!

— Як схочеш, то можеш лишипися. Але перед тим ходімо ще прохи далі, бо ми ще дуже мало світу виділи.

Добре. Пішли далі селом, а на вулиці пострічалася їм діжка. Син став, дивиться—що то, ще не видів пакого, а далі питає:

— Тату, а то що таке?

— То, синоньку, скуска,—каже старий.

А в сина аж очі розгараються.

— Ей, тату, якби то ми в лісі мали таку скуску!

Пізнав старий, що в хлопцеві кров заговорила та й каже:

— Ну, годі, сину! Будемо вертапи додому

Вертають. Прийшли знов до кузні, а старий каже до сина:

— А що, сину, може хочеш іще прохи покувати?

— Добре, тату,—каже син.

Та й знов по своєму: йде до огню, а там залізо розпечене. Він хав рукою за залізо. Ей, як не крикнув, як не хопить руку назад! А долоня вся міхуром спала. Обпik дочиста. А старий каже:

— Видиш, сину, то за те, що ти тої скуски захотів.

Та й забрались оба і пішли назад до лісу.

Батько оповідав цю припчу жартом. Аскетизм, що лежить в її основі, був зовсім чужий його вдачі. Навпаки, все і всюди він був чоловік повариський, громадський. «З людьми і для людей»,—це

була девіза його життя. І досі пам'ялю, яке велике вражіння зробило на мене його оповідання про того святого, що просив Бога, щоб його увільнив від людської любови.

— То ще за давніх часів було, як жив один славний доктор. Він багато помагав людям, а Бог дав йому таку ласку, що всі люди любили його. Ну, так до нього липли, як мухи до меду. Куди обернувся, куди поступився, всюди в нього були приятелі, а з ким лиш раз заговорив, той був би за нього і в огонь скочив. Аж раз ідучи лісом здибав діда, зовсім голого, оброслого волоссям від ніг до голови, як молився в якійсь печері.

— Що тут робиш, діду — питає лікар.

— Богу служу, — каже дід.

— Як же ж ти йому служиш?

— А бачиш: я відкинув усе світове, відцурався всього і молюся та оплакую свої гріхи.

— А не ліпше би ти служив Богу, якби був лишився в світі та працював для людей?

— Не можна разом служити Богу й мамоні, — відповів дід. — Люди й їх усі гризоти турботи та заходи, то мамона. Хто кому служить, від того нехай і платні жде. Я служу Богу і Бог мені відплатить, а хто служить людям, то чим йому відплатять люди в день страшного суду?

На пім вони розійшлися: старий лишився в лісі, а лікар пішов до свого діла. Але відподі як зачав міркувати над дідовими словами, як зачав думати, то

нарешті дійшов до того, що зненавидів людей і захотів і собі ж відчужитися від них. Утік у ліс, але люди знайшли його, а коли він не хотів вертати до міста, то вони захотіли жити з ним у лісі. Він знов утік від них, і знов його знайшли. Він сховався в якусь недоступну непру — і там його знайшли; поплив на море і велів себе покинути на якійсь пустій скалі серед води, — і там люди віднайшли його і липли до нього по-давньому. Тоді він почав молитися Богу: — Господи, дай мені таку слабість, щоби мене всі люди боялися, щоби перестали липнути до мене!

Як зачав молитися, як зачав Бога просити, так нарешті Пан-Біг зіслав на нього таку слабість, що зачав собою бити до землі, рзати, пінити, ричати не своїм голосом, так що всі люди його пуджались¹⁾ і втікали від нього. А він при кожному такому нападі все бачив чортів, що його поргають розпеченими кліщами, стягнуть до себе залізними гаками, б'ють залізними палицями, а все кричать:

— Ходи до нас! Ходи до нас!

Так він мучився цілих дванадцять літ, але вже не тікав у ліси та в дебрі. Тепер його душа тягла до людей, але люди тікали від нього. Він ходив по містах та селах, просив притулку, але та хвороба зробила його таким страшним, що ніхто не хотів його прийняти під свою стріху. Як де вийшов межі купу людей, то всі розбігалися; навіть до церкви не міг вийти, бо всі втікали відтам, де він появився,

¹⁾ Пуджались — лякалися.

то його потім не пускали. Нарешті по дванадцятьох роках чує голос:

— Валентій! Валентій!

Він обзивається:—Хто мене кличе?

А голос каже:— А що, солодко жити чоловікові без людської любови?

А він каже:—Господи, я согрішив. Дай мені смерть, хай довше не караюся.

А голос каже:— А видиш! Хто людям служить, той мені служить. Я сотворив чоловіка для людей і тільки з людьми і через людей він може бути щасливий. Якби я був хотів, щоб він сам собі і через себе був щасливий, я був би зробив його каменем. Якби я був хотів, щоб він тільки мені самому служив, я був би зробив його янголом. А так я дав чоловікові найбільший дар — любов до людей, і тільки тою дорогою він може дійти до мене. А ти хотів бути мудріший і йти навправці, та й зайшов у дебри, де сизять тоті з кліщами та з залізними палицями. Ну, та тепер досить твоєї покути. За те, що ти вперед служив людям і рятував їх, я беру тебе до себе, а твою слабкість лишу людям на пам'ятку: хай перемагають свій страх і відразу і вчать ся любити та рятувати одні одних навіть у такім страшнім стані.

— І лікар Валентій — кінчив батько, — зробився святим, а його слабкість і досі ходить по людях. А хто рятує та дозирає хорого на ту слабкість, той має ласку в Пана Бога.

Сорок літ минуло від тої пори, як у невеличкій дерев'яній кузні в нашій слободі останній раз лунав ковальський вербель,

відіграний батьковою рукою молотом по ковадлі. Скільки змінилося за той час! Не лише з кузні, але майже з усього, що було поді основою тихого, патріярхального життя в нашій закутку, не лишилося майже ані сліду. З подішньої веселої компанії, що гупорила довкола ковальського варстату, димала міхом, натягала обручі на колеса, завзято гримала молотом по розпеченім залізі та сипала веселими анекдотами при чарці горілки, нема мабуть нікого вже між живими. А подішню веселість та жвавість у многих із них погасила доля ще далеко перед їх смертю. І певно в ту пору ніхто з них не думав, що та кузня і та компанія в ній і той її дружній, радісний настрій лишатся живими та незапертими в душі маленького, рудоволосого хлопчини, що босий, в одній сорочці сидів у куті коло огнища і якого дбайливий батько від часу до часу просив заступити від скачучих іскор.

На дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний огонь. У ньому пролизуються сині, червоні та золото-білі промені, жевріє мов розтоплене вугілля і яриться в його глибині щось іще біліше, промінясте, відки раз-по-разу сарахкотять гілкасті зиндри. Це огонь у кузні мого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі.

Криворівня, 24 липня 1902.

У С Т О Л Я Р Н І.

Із моїх споминів.

I.

В життю мов у довгій дорозі: що з воза впало, те пропало. А спомини, мов затурбований хазяїн ідуть по довгих літах пою дорогою і шукають-питають давно загубленого.

Мабуть і сліду вже нема з тої столярні на бориславськiм тракті в Дрогобичі, де мені довелося пробути перші три роки мого міського життя. То був старий домок у подвір'ю, відділений від вулиці прохи показнішим але дуже нехарним¹⁾ жидівським домом, та ще одною величезною жидівською халабудою, де містився шинок, а від потока смердячою гарбарнею. Від заходу й полудня до нього припирав невеличкий огорог засаджений капустою, буряками та іншою невибагливою яриною. На подвір'ю перед домом

¹⁾ Нехарний—боудний.

стояли купи тертиць, верещали купи жиденят; від вулиці доходив шинковий галас, а від гарбарні поганий сопух. Усі забудування були дерев'яні, внизу гнили, бо місце було вогке. Оце було те оточення, в якому пройшли перші три роки мого міського життя.

Це була та «станція у Кошицької», про яку довгі тижні перед тим розмовляли мої родичі, наважившись дати мене до школи «до міста». Ця Кошицька, власноруч домика з огородом і столярської роботи, доводилася якоюсь своячкою—не знаю, чи могому батькові чи матері, і мені веліли називати її «цвоцею». Це була жінка середніх літ, значно поза 30, з слідами деякої краси на пожовклім та поморщенім лиці, незвичайно балакуча, як загалом усі дрогобицькі реміснички. Була русинка ¹⁾ і ходила до церкви, хоча не цуралася й костела, любуючися особливо польськими кантичками ²⁾, яких велику силу вміла напам'яті і які залюбки співала при роботі.

Кошицькою звали її якось по старій пам'яті по першій чоловіці, хоч тоді вона від кількох літ була замужем за Гучинським, значно молодшим від неї, що був колись челядником у її мужа і тоді ще закохався в неї. Потім він служив у війську, відбув італійську кампанію 1859 р. і знав оповідати про Венецію, хоч з його оповідань у мене не лишилось у пам'яті нічого цікавого. Там в Італії він одержав

¹⁾ Русинка—українка.

²⁾ Кантички—релігійні пісні.

відомість про смерть свого давнього майстра і про те, що Кошицька повдівала. Відтам він писав їй гарячі любовні листи, які Кошицька ховала в своїй комоді в купочку в коробочці викладаній італійськими мушлями привезеній мабуть самим таки Гучинським, як пам'ятка з Венеції. Раз якось, в часі одної з частих сварок між старшою жінкою й молодшим мужем Кошицька видобула ті листи і веліла мені читати їх. Коли я, ледве слезуючи ті малограмотні вояцькі складання, дійшов до папетичного місця: «Jeżeli się nie Kocham, abym sobie trzy razy nogę złamał!»¹⁾, Кошицька втираючи слези крикнула до свого мужа:

— Ти гадаєш, що Пан Біг уже забув, як ти клявся? О, Пан Біг не забув, ні! Зломаєш ти собі ще ногу на гладкій дорозі, я тобі це мовлю!

Загалом Гучинський був хоч добрий робітник, але чоловік нічим незамітний. Для знайомих і сусідів він хоч і був «пан майстер», а поза очі все лишився «чоловіком Кошицької». Говорили, що вона якось піддурила і приманила його до себе, та й сам Гучинський у своїй обмеженій голові з часом мабуть зупинився на тій думці бо не раз у сварці, парафразуючи звісне папетичне місце свого венецького листа викрикував:

— *Wolałem sobie trzy razy w jednym miejscu nogę złamać niż się ze starą babą związać!*

¹⁾ Коли тебе не люблю, то хві три рази собі ногу ломаю.

²⁾ Краще б я собі три рази на одному місці ногу зламав, як мав зв'язатися зі старою бабою.

Розмова в столоярні звичайно йшла по-українськи, хоча челядники бували українці і поляки; тільки Гучинський з жінкою в хвилях інтимних пертракцій¹⁾ говорив по-польськи. Не знаю, які бували причини тих, звичайно досить голосних пертракцій, що іноді кінчалися баталіями, по яких Кошицька день або два лежала в ліжку з головою пообв'язуваною мокрими рушниками. Чи Гучинський, молодий, незвичайно сангвінічний чоловік, давав Кошицькій причину до заздрости, чи сам він був незадоволений тим, що не мав з нею дітей, цього не можу сказати. Здається, що його дразнило положення молодого мужа при старшій жінці, а може й почуття, що інтелігенцією, досвідом і енергією вона все таки держить верх над ним. Говорили, що по шлюбі їм пророковано незгідливе життя і йому швидшу смерть перед нею. Дві воскові свічки, зовсім однакової довготи й грубости, приліплено на стіні над головами молодих, щоб горіли в часі пошлюбного обіду. Одна мала значити його долю, а одна її. Отже кажуть, що полум'я обох свічечок раз-у-раз відверталось одне від одного в розбіжних напрямках, а нарешті його свічка згасла, догорівши ледве до половини. Я певний, що ця ворожба була першим жбихом²⁾ холодної води на гарячі мрії Гучинського, якого тягла до Кошицької мабуть її вигода й енергія, а не сама лише холодна спекуляція на столоярську

¹⁾ Пертракція—розмова.

²⁾ Жбих - глек

робітню, полишену Кошицьким і невеличку реальність¹⁾ його вдови. Сам він був десь із західної Галичини і не приніс Кошицькій нічого, крім свого червоного лиця, гарячої крові, здорових робучих рук та не зовсім приємної привычки — напиватися до п'яна щонеділі. Обое вони свято вірили в те, що пошлюбна ворожба мусить сповнитися, і від тої ж першої хвили свічки їх життя почали горіти кожна в інший бік. Сліди полум'я цих пошлюбних свічок ще видні були на дерев'яній стіні в робітні; їх ані не замазували вапном, ані не зіскоблювали: дві чорні смужки випалені в дерев'яній стіні, нерівної довжини та розбіжних напрямів, то був дійсний символ цього недібраного подружжя.

II.

Була неділя, ранок гарного осіннього дня. Я вийшов на вузьке подвір'я на запилу «цвоциного» домику — не на те просторе, спільне подвір'я, що лежало перед домом, а на запилне, маленьке, брудніше від переднього, обведене парканом, повне гарбарського сопуху та смороду з зовсім примітивно уряджених виходків²⁾. У віддалі на вежі церкви Святої Трійці і в польськьім костелі грали дзвони. Сонце палало ясно на безхмарому небі. В повітрі високо над отим смердючим та брудним гніздом уносилася якас

¹⁾ Реальність — маєток.

²⁾ Виходок — клозет.

радість, якийсь празничний настрій. В моїй душі чувся веселий шум лісу, плюскіт чистої річки, мерехтіли постаті селян у чисневких білих сорочках і дівчат у червоних спідницях зі скиндячками на головах. Мене щось списло за серце, мов чорний рак здоровим щипом. Я весь стрепенувся; по мені пройшло неясне чуття, що той чорний рак, ухопивши мене тепер за серце, не попустить його вже ніколи.

Я зирнув крізь щілину паркана в один бік. За парканом був огород засаджений яриною: ті самі широколисті буряки, худі головки капусти та рідко розкидані бадилля кукурудзи, що й перед вікнами столярні. Два-три соняшники обертали просто до мене свої жовті круглі квіти, мов худі, від зависти пожовклі лиця. Зелений кріп виханувався з-поміж повзучих огірків. Пузатий писаристий гурбуз розвалився на грядці і грів до сонця свій сорокатий бік. Між капустою пишалася темно-зелена коноплина, сама одна, широко розгалужена та дорідлива, заввишки мало що не в людину, а завгрубшки внизу як держално коцюби. Я довго і не без подиву спочивав на ній очима: такої коноплини в нас на селі я не видав ніколи.

Далі за грядками йшов невеличкий садок з овочевими деревами. Червоні яблука пишалися та рум'янілися до сонця; грушки обліпили гілляки великої груші так густо, що листя майже не було видно за ними. Тоненькі гіллячки слив гнулися під вагою темно-синіх сливок. Правдивий рай для дитячої фантазії!

Правдивий та ба, загороджений високим дощаним парканом, в якому не було ні фіртки, ні перелазу і в якому мені проп'ягом тих трьох літ не довелось бупи ані разу.

Як довго я вдивлявся щілиною в той фантастичний рай—не тямлю. Та певно я й не швидко ще був би відірвався від нього, коли б мене не був сполошив якийсь незвичайний шелест за другим парканом, тим, що відділював подвір'я від гарбарні. Я відірвав очі від щілини, крізь яку видно було огорода із садом, і заглянув в іншу щілину. Там був зовсім відмінний вид. Малесеньке подвір'я з трьох боків обведене низькими, обдряпаними будинками гарбарні, виглядало радше як огидливий смітник, ніж як подвір'я. Клапті перегнилої соломи, косми худоб'ячого волосся, обспруганого зі шкіри, купи гарбарського вапна та товченого, переквашеного лубу, череп'я з горшків та тарелів і одним-однією дупласта, голова та верба, в якій більша часть пруття на голові була вже зовсім зісохла, а на решті пеліпалося рідке, передчасно пожовкле листя—ось що складалося на зовсім непринадний пейзаж. Та не хибло й живої штафажі¹⁾ до нього. Невисокий парубок, жидок, з довженними, майстерно в спіраль закрученими пейсами, з брудною ярмуркою на коротко стриженій голові, весь брудний і обшарпаний, з ідіотичним виразом на лиці, власне ніс на плечах прегарне красе телятко. Він сіс з-поза угла, з яко-

¹⁾ Штафажа — асдаток.

госб невидимого входу, що вів із гарбарні на це подвір'я, і придвигавши на середину смітника, гепнув ним на землю. Тільки тепер побачив я, що на тім місці, обік цього телятка, лежало ще одне біленьке з чорною латкою над очима. В обох зв'язані були всі чотири ніжки до купи: обоє вони лежали тихо, безпомічно, не пручалися, а тільки своїми синіми, меланхолійними очима гляділи немов у німім остовпінню на цю огидну нору, куди в невідомі цілі придвигав і закинув їх оцей парубок. Та коли парубок із-за халяви видобув здоровий, блискучий ніж і почав, ідіотично всміхаючись, пробувати пальцем його вістря, телята якимось дивним інстинктом зрозуміли, що їм грозить, почали пручатися і кидатися, а далі забегетали жалібно обоє в один голос.

Парубок не зважав на це. Приступивши до одного телятка, він клякнув одним коліном на його пілі з такою силою, аж здавалося мені, його реберця захрустіли. Теля відразу замовкло. Парубок узяв його голову, підніс її догори і закрутив так, що мордочка оперлася об його коліно, а очі на момент зустрілися з моїм поглядом. Потім звільна черкнув ножем по випруженій шийці. Гострий ніж входив у піло, даліше, глибше, поки з-під нього не вибризла рубінова струя крові, мінячися до сонця блиском дорогого кришталю. Різник перетявши за одним разом шийку теляти до половини, виняв ножа з рани і обер о голову теляти, яку в тій же хвилі кинув на землю. Теля почало кидатися, поки гаряча кров косицею біла з

його рани. Різник дивився на ту кров з якоюсь демонською радістю, і знов на його лиці заграв ідіотичний усміх. Він одною ногою наступив на розрізану шию теляти і придушивши її, держав доти, доки кров уся не стекла в ній, а в тілі не стало ніякого руху. Тоді він принявся майструвати так само й друге теля, яке за той час лежало німо, мов поранене якимось диким страхом, лише широко роздуваючи ніздрі і нюхаючи незвичайний для нього запах крові. А коли й друге теля було зарізане і парубок настолочив і його шийку своєю катівською ногою, він немов підтанцювуючи обернувся в тій поставі в пів обороту лицем до мене, і мене мов кропивою опік його погляд, повний якоїсь безмісної, ідіотичної кровожадності, що вбиває з усміхом і виявляє лиш одну неперплячку, коли жертва надто довго преплеться та обризкає свого кота своєю кров'ю. Я відскочив, мов опарений, і побіг до хати.

— Тобі що такого — запитала мене «цвоця», що власне збиралася йти до церкви.

— Нічого, — відповів я ледве чутно.

— Ти чого так поблід? — допитувала вона.

— Я? — перепитав я і не кажучи нічого більше, уткнув лице в свою скриньку, немов вишукуючи якусь потрібну мені книжку.

«Цвоця» не допитувалася більше і пішла до церкви. А я довго ще плакав, уткнувшись лицем в отворену скриньку та ніби

шукаючи якоїсь книжки. В моїй уяві те-
ленькали срібні дзвіночки, на червоній
стяжці позавішувані на шиях таких самих
білих та красеньких теляток, пишався
зелений пастівник, по яким весело ска-
чунь та пасуться вони, і чувся жаліб-
ний рик їх матерей, що тепер надармо
шукають своїх діток. Якби то їх бідна
фантазія могла уявити собі той безмір
погані, ту обридливу нору, той прокля-
тий смітник, на якому їм довелось про-
лити свою кров під ногою різника-ідіота!

III.

Життя в сполярні йшло весело. Для
мене, селянського сина, що привик чути
вічні побоювання та бачити тривожну
увагу на погоду, на хмари, на вітер, на
мороз або спеку, на фази місяця, було
новиною те рівне, веселе життя місь-
кого ремісника, відірване від природи й
її примх, розмежоване зовсім іншими ме-
жами, поділене по зовсім іншій скалі. Що
там мороз чи спека, сльота чи погода,
сівба чи жнива, оранка чи косовиця з їх
різnorodними відмінами та пригодами,
з тисячними комбінаціями, — те туп пе-
реводилося на далеко простішу поділку:
щотижневий торг у понеділок та роко-
вий ярмарок на Святої Трійці. Ось і все.
Поза тим монотонний прилив і відлив
приватних замовлень: скрині перед ве-
сіллями, на придане для молодої, і труни
перед похоронами. Скрині і труни, це
були головні вироби сполярні Гучин-
ського. Тільки десь-колись траплялися

колиски, прості шафи та мисники й такі ж ліжка та крісла. Делікатніших меблів не роблено майже ніколи і хоч Гучинський хвалився, що «знається й на політурі», по взявшись раз робити поліпуровані рямці до образів, таки не вдав і наперши занадто міцно «припавив» політуру і на рямі лишилася темна, матова пляма.

В робітні були три варстати: працювали звичайно крім майстра два челядники і один термінатор. Челядники мінялися досить часто і в моїй пам'яті задержалися лише два-три профілі. Поперед усього пан Станіслав, молодий ще чоловік, таки дрогобицький міщанин, що недавно визволився ¹⁾ в того таки Гучинського. Був це предобродушний, веселий і все задоволений парубчак, з приємними, хоч прохи грубоватими обрисами лица, співучий і жартовливий. Він скінчив був усі чотири нормальні класи ²⁾ у Василян і вмів мені про кожного з моїх учителів Василян оповісти якийсь веселий анекдот. Один давніший ректор був скупий, складав гроші і мав звичай зашивати банкноти в ковчезі своїх переносних реверенд ³⁾. По його смерті знайдено в його шафі кільканадцять таких реверенд і роздано їх убогим жебракам. Деякі, не знаючи що робити з тими лахами ⁴⁾, пспродали їх за пару крейца-

¹⁾ Визволитися—з учня термінатора стати челядником.

²⁾ Нормальні класи - початкова школа.

³⁾ Реверенда—ряса.

⁴⁾ Лахи—стара драна одежа.

рів онучкареві, та один, що трохи знав-ся на кравецтві, захотів зробити собі з неї камізелку, попоров її і знайшов гроші. Не кажучи про це нікому, почав розпитувати інших жебраків, куди поділи свої реверенди. Довідавшись, що вони в онучкаря, він звирився одному поліціянтові, своєму далекому своякові, вбрався сам за Василянина і в супроводі поліціяннта наскочив до онучкаревої халабуди, ніби то робити ревізію за покраденими реверендами. Переляканий жид зараз віддав усі лахмани і рад був, що скораскався біди. А жебрак і поліціяннт повипорювали гроші, поділилися ними та й забралися Бог зна куди Онучкар, здивавши незабаром потім одного з тих жебраків, почав докоряти йому, що продав йому крадену реверенду, і мало не ввалив його в біду. Жебрак образився і подтягнув жиди до монастиря, де йому потверджено, що реверенди не були крадені. Жид зо страхом оповів про доконану в нього ревізію, про поліціяннта з шаблею і монаха в старій реверенді. Справа набрала серйознішого, таємничого вигляду. Ніякий монах із монастиря на ревізію не ходив; поліціяннта, що буцім то був у нього на ревізії, онучкар не міг пізнати, «бо дуже поді забоявся». На тім була би справа й закінчилася, якби один братчик у старім, пошарпанім требнику, що належав до небіжчика скупаря, не був знайшов за оправою в хребті застромленої картки паперу, зложеної в трубку і записаної рукою покійника. На ній списані були ріжними часами всі

суми, які вмів призбирати цей скупар-рекортор і які по черзі зашивав у кожну реверенду. Було того більше як двадцять тисяч. Вість про це рухнула по місті. Така сума в тих часах у такій бідній, глухій місцині, як Дрогобич (це було ще геть перед бориславським золотим потоком)¹⁾, видавалася чимось великим. Онучкар довідавшись, який скарб він мав у руках протягом мало не двох неділь, і як по-дурному дав собі видерпти його, з горя повісився. Поліція кинулася пошукувати того, хто робив ревізію в онучкаря, але все було даремне. Лише жебраки віднайшли по кількох ліпах свого бывшего товариша, що зробився заможним господарем, мав жінку й дітей, і пізнавши своїх колишніх компанів гостив їх пару день та обдаровував щедро. Про реверенди не згадував, а коли питали його, як це сталося, що він так забагатів, відповів коротко:

— Так мені Бог дав!

А попім помовчавши додав:

— Можу присягнути, що я нікого не вбив, не ограбував, не скривдив. Таке моє щастя було!

Чи вірили жебраки, чи не вірили його словам про те, що він нікого не скривдив, але останнє речення переконало їх повні: таке було його щастя! Вони не видали свого колишнього товариша та й зрештою що могли закинути йому?

¹⁾ В Бориславі є копальні нафти, куди при відкритті посунула сила людей, гонючись за «щастям».

Такі і тим подібні анекдоти любив оповідаши пан Станіслав особливо вечером «по фаєранті»¹⁾, коли майстер виходив до цехової господи, старший челядник ішов додому, а майстрова поралась у кухні. Тоді ми три: пан Станіслав, термінатор Ясвко і я сідали на лавочці коло печі або на варстапах і починалася безконечна розмова. Ті два, міщухи, розпитували мене про село та сільське життя, а я знов розвішував вуха слухаючи їх оповідань, жартів, вигадок та дотепів. Найбільше імпонували мені, недосвідному ще школяреві, ті чисто школярські штучки та дотепи, яких багато знав пан Станіслав. То подасть мені польське речення, яке можна читати і взад і вперед, і все вийде те саме: *kobyła ma mały bok*. То напише 12 нуль і, з них при помочі дописуваних тут і там крисок зробіть речення: *rogoda od boga*. То скаже речення буцім то зовсім польське, а потім покажує, що воно зложене з самих німецьких слів: *on bieг bez las, a ja za nim* (*on = ohn', bieг = bieг', bez = bös, las = lass, a = auch, ja = ja, za nim = sah'n ihm*). То розповідав, як давніше німці перекладали на свою мову назви руських міст: Перемишль = *Durchdenken*, Мостиска = *Brücken-drücken*, Дрогобич = *Zweitepeitsche*, Самбір = *Selbstwald* і т. д. Потім знов сходили ми на язикові штуки вроді того, щоб швидко вимовляти без помилки такі фрази як: «*Nie pierz Pietrze wierzra pierzrem, bo przerpierzysz Pietrze wierzra*

¹⁾ Фаєрант – час після закінченої денної праці.

pieprzem», або «Fritz frisst frische Fische, frische Fische frisst Fritz», або «Przeleciały trzy psze przepierzycie przez trzy piękne kamienice». Тяплю, як я не раз цілими вечорами ламав собі язик, виучуючи ті фрази. Зі свого боку я заімпонував пану Станіславу своєю шпуюкою—вимовити одним духом дванадцять раз не помилившись фразу: «Цебер цебер полуцебер переполуцебрився». Хоч і як мучився він і малий Ясвко над вивченням цієї фрази, та проте сказати її дванадцять разів одним духом без помилки не зумів жаден із них.

Мушу сказати, що пан Станіслав, хоч любив допепи, не мав у собі ані піни цинізму, оповідав усе весело та живо, але ніколи безсоромно, і загалом повадився як чоловік поважний. Такий сам поважний, хоч веселий пон панував у споларні в часі роботи, особливо в присутності майстра. Один із старших челядників, здаєтьсся, по прозвищу Чемеринський, що називав себе «мебловим столярем», любив оповідати давні цехові історії. Про челядника, що замандрувавши відкись хотів стати майстром в однім місті; там веліли йому зробити майстерштік ¹⁾, а він протягом місяця, замкнувшись в робітні, зробив чудовий вахляр ²⁾, а на ньому була викладана барвистими дощечками ціла мука Спасителя в сценах. Про годинникаря, що зробив для свого міста премудрий годинник, із якого за ударом

¹⁾ Майстерштік—проба.

²⁾ Вахляр—віяло.

кожної години виходила інша група ляльок і грала інші мелодії. Магістрат маючи в себе пакий годинник та боячися, щоб майстер не зробив такого самого або ще й ліпшого кому іншому, приравив осліпити майстра та годувати його до смерти ласкавим хлібом. Коли йому вибрали очі, він заявив, що його годинник має в собі ще один секрет, якого досі він не вказав нікому; коли б йому дозволили доторкнутися машинерії, він пустив би в рух ще й цю останню, найкращу штуку. Магістрат згодився, майстра завели до годинника, отворили дверці до механізму, він віткнув туди два пальці, пошпортав щось — і механізм станув. Що потім намучились і намудрувалися найріжніші годинникарі над тим механізмом, ніхто не вмів ані віднайти, де там було щось попсоване чи звихнене, ані пустити його наново в рух.

Чемеринський був підстаркуватий уже чоловік, дуже маломовний. Він мандрував багато, та мабуть і витерпів багато, хоч ніколи не згадував про свої пригоди. В основі його вдачі лежала велика добродушність, нав'язна зверху якоюсь строгістю. Коли часом я, забавляючись в столлярні, наробив надто багато шуму, Чемеринський не зупиняючись у роботі оберпав на мене свої чорні, навислими бровами опінені очі і промовляв коротко:

Нагулюють!
Тихо будь!

Такими лапідарними віршами любив іноді промовляти. Ці значило те початкове

«Нагулює», я так і не довідався ніколи. Та тямлю, що коли по кінці курсу, по екзамені я вернув з «премією» — книжкою, яко «перший преміант», і показав йому книжку, Чемеринський погладив мене по голові, помовчав довго, а потім якимось радісно-зворушеним голосом промовив:

Нагулює!
Здоров будь!

Жартів, сміху від нього я не чув ніколи. Проте як бив він слухати жартливих оповідань pana Станіслава і часом немов припечатував їх лаконічними увагами загального змісту, найчастіше зложеними також до вірша. Тямлю, як раз вислухавши довгу суперечку між майстром і майстровою, з яких кожне закидало другій стороні дурному а собі віндикувало¹⁾ розум, Чемеринський порухавши чорними вусами, обернувся до pana Станіслава і промовив голосно:

Есі на одно йдемо:
Дурнями живемо,
Дурнями й умремо,
В тім лише діло,
Щоб наше дуренство
Іншим під ніс не смерділо.

По тих словах майстер спрашенно почервонів, сварка між ним і майстровою урвалася, і хоч Чемеринському ні він ні вона не сказали нічого, по проте за пару неділь його відправили.

¹⁾ Віндикувати - присвоювати, лише собі приписувати.

IV.

Окреме місце займає в моїх споминах пермінатор Ясвко Романський. Це був одинокий крім мене малолітній в домі і через те мій природній повариш. Живий, резолютний ¹⁾, гострий на язик, та зате не надто прудкий до роботи, цинічний і без скрупулів ²⁾ у багатьох таких справах, які для мене були «предел его же не преїдеши», він був тип міського хлопця, повна супротилежність того несмілого та боязливого селяха, яким був я. Не диво, що він перший впроваджував мене в многі деталі міської цивілізації, вчив мене розпізнавати час на годиннику, розріжнювати биття квадрансове ³⁾ від годинового, орієнтуватися в місті, знаходити потрібні склепи, вулиці, майстерні, заклади. Під його проводом я в неділі й свята по полудні пускався на далекі передмістя Дрогобича, де в нього були свояки й знайомі. Іншим разом, коли треба було сидіти дома, а роботи не було, він учив мене мелодій польських колядок та інших кантичкових пісень, і часто сидячи в пустій сполярні, похилені над заялозеною старою кантичкою ми щосили викрикували звісний колядковий рефрен:

Hej, hej, jedni grali,
Drudzy tancowali,

¹⁾ Резолютний—рішучий.

²⁾ Без скрупулів—не зважати ні на що.

³⁾ Квадранс—чверть години.

Від Ясвка пізнав я вперше й ціну грошей. В селі я бачив, як усі дорожили грішми, побивалися за ними, але який їх практичний пожиток, чим вони можуть бути для чоловіка, це лишалося мені тайною. Селяни купували за гроші дуже мало: сіль, перець, шкіру на чоботи — значить, речі нічим не принадні для моєї дитячої фантазії. Найбільша часть їх грошей ішла в якусь неясну для мене безодню, що звалася «штайрантом» 2), що то про неї селяни говорили все з якимось острахом, так що й я привик бачити в ній щось страшне та нелюдяне. І коли в селі мені траплялося часом мати кілька крейцарів — звичайно заможніші гості дарують господаревим дітям по крейцару або два «на обарінок» 3) — то я не знав, що робити з ними, і побавившись або губив їх, або віддавав мамі. Тут вперше я пізнав вартість грошей як джерела різних приємностей. Ясвко вчив мене промінювати гроші на цукерки, яблука, горіхи, оповідав про різні способи, як у місті заробляють і пускають гроші, характеризував заробітки жебраків, водноносів, шматярів та кістярів, перекупок, садівників і різних категорій того дрібного зарібного люду, що заселявав промислову частину Дрогобича, розложену довкола бориславського та трускавець-

1) Гей, гей. одні грали, другі танцювали. пасири на лірі.

2) Штайрант — з нім. податкова каса.

3) Обарінок — бублик.

кого практу, Солоного Ставка та жупи 4). Тут не було ані просторих садів, ані огорodів, засаджених цибулею, капустою, бараболею та огірками, що творять головне джерело доходу на Лішнянськім, Задвірнім та Зварицькім передмістях. Тамошніх людей, напіврільників, а напівміщан, путешні ремісники підіймали на сміх, називали цибулярами, передразнювали їх м'який виговір:

— Цоловіце, цоловіце, мوزه купите цибулецки!

Під Ясбковим проводом я заходив у тісні хати тих ремісників та зарібників. У мене була знайома флячниця Якубова, що заробляла на хліб продаючи щопонеділка гарячі фляки на ринку, на підсінню. В неї був чоловік, якийсь ремісник, що рідко бував дома, але й пут було таке саме, як із моєю «цвоцею»: хоча Якубова була мала та непоказна жіночка, та в хаті очевидно був її верх, і в цілім сусідстві всі знали Якубову, а її чоловіка коли й згадував хто, то хіба як «чоловіка Якубової». І загалом мушу сказати, що проживши вісім літ між дрогобицькими ремісниками та придивившись їх життю зблизька, я виніс вражіння, що жінки в тих родинах займають коли не верховодне, то бодай рівнорядне становище з чоловіками, визначаються інтелігенцією й енергією, а наді все вертким та невтомленим язиком. Ні перед ним, ні по тім у моїм життю я не чув, щоб хтось говорив по-українськи

1) Жуна—місце, де добувають сілв.

так швидко, як деякі дрогобицькі передміщанки. Оця їх духовна перевага над мужами пливе мабуть із того, що мужі—ремісники, змушені спеціалізуватися на одній, механічній, звичайно посадиючій роботі, а кормляючи над нею день-у-день, тиждень за тижнем і рік за роком, праплять еластичність духа, енергію й обопортність; натомісць жінки, на яких плечі спадає і хатнє господарство і захід коло дітей і праця в огородці а часом й переговори з партіями, що приходять за роботою, або продаж готового товару на торговиці, власне набирають тих прикмет, що роблять їх верховідцями в домі.

Ясько вчив мене також місєвких забав яких не знають сілєсєвкі діти: гри в пилку, в кічку, пускати орла, ловити горобців на самопрісок. Правда, до тих забав я не був охочий, за те тим більше вдячний я був йому, що восени щонеділі водив мене в околиці Дрогобича, на Гірку, на ріку та на поля, де ми збирали достиглий та першим морозом приварений терен, який потім у столярні пекли й їли. Майстер Гучинєвський віднайшов в однім березі шерсткий та м'який пісковець, що служив йому замість пумексу при гладженню дощок, і не раз посилав нас обох із Яськом по свіжий запас такого каменя. Іноді ми заходили в ліс і знаходили гриби; тупі я був Яськовим учителем, вміючи ще змалечку від батька розізнавати різні роди грибів добрих і «шале-них». Ми збирали насіння ріжних трав для канарків та циглів, яких майстер

любив держати в клітках, або ходили з мішком по великі лісові мурашки, які »цвоця« варила на купіль для себе, бо вже поді перпіла на ревматизм у ногах, проживши звиш двадцять літ у вогкій хаті на болотнистому місці. Пізніша осінь доставляла мені з Ясвком інших розривок на подвір'ю. З огорода викопували ярину, квасили капусту та огірки, на подвір'ю клали огонь, варили повила ¹⁾ зі сливок, а в сінях в іншій кімлі варили карук із волових жил та з відпадків поварячої шкіри. Все це були роботи, яких я ніколи не видав у селі. і все те нове та цікаве для мене вмів Ясвко вияснити та робити ще цікавішими своїми оповіданнями та допелами.

Батько Ясвків жив неподалеку від нас, мав свою хату й огород, а крім того ходив на заробок до «великої фабрики» — рафінерії нафти та земного воску, що власне поді була недавно збудована за Дрогобичем, на бориславській практі над рікою. При якійсь експльозії ²⁾ йому попарило руки й ноги і ми оба з Ясвком щонеділі відвідували його в шпиталю, — це були перші мої відвідини в тім домі болю та карболю. Старий Романський був письменний чоловік; у тім маленькім світі, що групувався довкола дому »цвоці« Кошицької, він був одною з ясніших зір, уважався чоловіком розумним і досвідним. Я пригадую собі досі його спрашні рани, які я бачив у шпиталю, коли їх переви-вано, і чорну табличку над його головою

1) Повила — повидла.

2) Експльозія — вибух.

з написом «Brandwunden», і великий молитвослов, що лежав обік нього, і його пожовкле, мученицьке лице, що не зраджувало болю, тілвки якийсь безмежний смюток...

Якось швидко потім, не дожидаючи батвкового видужання, Ясвко покинув спюлярню Гучинського. Майстер був незадоволений із нього, хоча він випермінував уже чотири роки, не хотів його визволити. Ясвко втік із спюлярні, покинув рідний дім, узявши з собою лише дещо з одежі та два ринські¹⁾ грішми, і пустився з шим засобом до Львова. Львів у моїй фантазії лежав десь у мітичній далечині. Залізниці ще тоді не було, фірою треба було їхати туди дві чи три доби, а пішки йти—я й не знав як довго. Я дивувався Ясвковій смілості, що він сам, без грошей і без ніякої виразної мети пустився в таку далеку дорогу. Перший лист його до матері, що по кількох днях тривожної непевності та пошукувань дав їй нарешті певність, що сталося з її сином, зробив не малу сензацію в спюлярні. Його відчитав сам майстер на голос і обчислював з пам'яти, якою дорогою і як далеко зайшов Ясвко першого дня, в яким селі купив собі квасного молока з хлібом, в якій коршмі ночував. Більше відомостей від нього не доходило до мене. Куди подівся він у Львові і що спалося з ним, я ніколи не довідався. Він згубився для мене безслідно, як річ, що впаде з воза під час скорої їзди.

¹⁾ Ринський—менше карбованця.

V.

Кожної п'ятниці і суботи був час артистичного попису «цвоці» Кошицької, час малювання скринь. Цю часть роботи вона найчастіше брала на себе; її малюнки визначалися нечувано сорокашним добором фарб і дивовижними контурами квітів. Щоправда, і одне й друге не виходило з утертого з давен-давня шабљону, але цвоця любила при малюванні давати волю руці і підмінювати фарби. Замість бурякового обрамовання дасть сине; простолінійне бадиля роспини заместь білого зробіть зелене, листочки фантастичної «ружі»¹⁾ розмалює заместь у при колісця — в чошире внутрішнє колісце цинобром, середнє зеленим, потім жовтим або синім, нарешті білим, — листя не було ніякого. Щонайбільше, по рогах малюнку умістив іще по одній «ружі» з листочками в при колісця. Малюючи ходить довкола скрині, окидає зором знавця всю малятуру²⁾, візьме раз горщик із зеленою фарбою, то знов із синьою, червоною, жовтою, білою, і туп підведе, там ободець зробіть, там проведе лінію, доки цілість вповні не задоволисть її невибагливого смаку. І при тім із її усп; ненастанно пливунь набожні пісні, суміш польськї й українськї. Ось вона викінчує преспрашенну «ружу», якої рисунок і колвори могли б здивувати й найдикішого дикаря, і при тім її голос виводить:

1) Ружа — з польськ, проянда.

2) Малятура — малювидло, намалюване.

Ах, тяжка спрата!
Пекельні врата
Отворяться широко.
А ви грішніі
І проклятіі
Ідіть в пропасть глибоко!

За хвилю вже її рука, озброєна квачиком із зеленою фарбою, робить по червоному викрупаси подібні до жидівських спірално звинених пейсів, а з її уст пливе далеко гуманніша течія слів і понів:

A ty pani dworko
Kluczyki na kołku—hej nam hej!
Kolęda, kolęda, kolęda!
Każ wódki dolewać
Będziem dobrze spiewać—hej nam hej!
Kolęda, kolęda, kolęda!¹⁾

Я зразу дивився з великою набожністю на ті «цвоцині» арטיстичні вправи, подивляв її штуку й смак і любувався довершеними творами. Мене найбільше радували ті місця, де були більші хляпи якоїсь чистій краски, головно циобру та синвої фарби. Бляйвайсу я не любив, жовта фарба була мені ненависна і я страшенно здивувався, коли Ясвко показав мені вперше, як із мішанини жовтої фарби з синвою повстає зелена Ясвко мав собі приділену функцію—розтирати фарби на кам'яних плитах, мішати їх і складати готові до відповідних горщиків. Розширання бляйвайсу та жовтої охри

¹⁾ А ти пані хазяйко,
Ключі на кілку—гей нам гей!
Коляда, коляда, коляда!
Прикажи горілки доливати,
Будемо добре співати—гей нам гей!
Коляда, коляда, коляда!

було найтрудніше, і туп Ясвко радо приймав мою поміч: оба ми в чопири руки хапали кам'яний повкач і допи водили ним з приписком по плиті, доки під гладким каменем чути було хоч одно зернятко нерозтовченої та нерозмеленої фарби. Всі фарби розводилися водою з каруком; але бували випадки, що нам приходилося приготовлювати й олійну фарбу. Дорожчі скрині, шафи та ліжка малювалися олійною фарбою—і то виключно зеленою. Цей звичай мусів бути досить старий, коли образ «зеленого ліжка» ввійшов навіть у пісню. Ясвко любив співати цю пісню: чи то варячи в залізнім горщику коніпний олій на покост¹⁾ і мішаючи його ненастанно залізною лопаткою, чи розтираючи зелену фарбу, змішану вже з жовтої й синьої, він прижмурюючи очі мов півень виводив:

A w tej nowej komorze
Stoi zielone łoże:
Ej łoże, łoże, sliczne, zielone,
Ktoz na tobie będzie spać? ²⁾

Взагалі столярня дуже часто лунала піснями. Особливо всяка стичність з фарбами та пензлями якось сама собою викликала пісні на уста. Тільки майстер Гучинський не співав ніколи. За те я, навчившись швидко всіх пісень популярних у столярні, допомагав своїм пискливим голосом кожному, а на третім році

¹⁾ Покост—варене масло.

²⁾ А в цій новій коморі
Стоїть зелене ліжко:
Ой ліжко, ліжко, гарне, зелене,
Хто на тобі буде спати?

свого побуту в столярні дійшов до того, що міг помагати «цвоці» також при малюванні скринь. З якою радістю ходив я з пензлем довкола скрині, держав у руці глечика з фарбою! З якими гордощами мазюкав я на взір цвоциних такі «ружі», що аж сама цвоця бралася за голову, а челядники прибігали від варштату, оглядали мої малятури і аж лягали зо сміху! А проте скрині з моїми малятурами мали щастя: задля незвичайних малбовил їх купували радше і я готов був статися повагою в фаху малювання скринь, якби доля не призначила мене до іншого мазюкання. Чоловік а posterioгі, оглядаючи круті шляхи пз дивовижні серпентини свого життпя, знехотя починає попроху хилитися до фапалізму.

Діла Гучинсвких ішли добре. На скрині був такий попип, що в деяких порах при кінці тижня готовими скринями заповнювано майже всю столярню. В таких разях мені спелили спати в такій скрині, а що в столярні йшла робота іноді до пізнвої ночі, то я рано прокидався немов у глибокій криниці; на мою скриню поклали другу, на неї трепю і так аж під саму стелю. Аж коли я прокинувшись починав кукати, купу розбирали і я вилізав із того сховку на світ. Бували й такі часи, що мені доводилося спати в свіжих домовинах, коли в столярні їх роблено більше, а задля браку місця їх не було де класпти, як тільки на моім тапчані: поді домовину клали на тапчан, а мені спелили в ній і я спав

преспокійно, антиципуючи ¹⁾ вічний сон її властивого хазяїна. Та моя мати, довідавшись про це, запротестувала пропипого і мені перестали спелити в домовинах, тьотя, здається, звинялася навіть, що вона нічого не знає про це і що Ясвко кілька разів спелив мені в домовинах на жарт.

На третім році мого побуту в Гучинських вони зачали будувати свій власний дерев'яний дім при одній із сусідніх вулиць. Моя цікавість мала шук знов широке поле придивлятися праці теслів і тисячним сценам будування в місті, починаючи від тої, як Гучинський і цвоця одного вечера прийшли з міста значно підхмелені і придвигали ²⁾ чималій мішок грошей. З їх розмови я довідався, що це вони запрягли в столярськїм цеху позичку—мабуть 120 ринських, на ті часи показну суму—і цехова кеса виплатила їм ту позичку самими мідяками, так що вони мусіли брати гроші в мішок, мішок на палицю, а палицю за оба кінці обоє на плечі і нести їх так, як ті спарозавітні жидівські оглядачі Палестини несли в табір Ісуса Навина вкрадений десь по дорозі здоровенний кетях винограду. В цеху з нагоди цієї позички був не малий «трактамент» ³⁾ і наші майстер з майстровою забарилися до пізна; ніч була темна, дорога болотяна, мішок з грїшми важкий, а ноги в обох неперверді—от

¹⁾ Антиципувати—приймати вперед.

²⁾ Придвигали—принесли.

³⁾ Трактамент—угощення.

і не диво, що обоє прийшли додому за-
талпані, змучені і сердиті одне на од-
ного, і празничний день закінчився сутою
сваркою, в якій майстрова побажала май-
строві, щоб уже раз виповнив свою оби-
цянку і зломив собі напроє не одну, але
обі ноги і голову в додатку, а майстер в
браку сильнішого аргументу вхопив здо-
ровий бляшаний друшляк і так делікатно
насадив його цюці Кошицькій на голову,
що вона опинилася мов у старім рицар-
ським шоломі з замкненим візіром, а краї
друшляка щільно округились їй довкола
шиї. Ми оба з Яськом мали потім не ма-
ло роботи, поки розігнули бляху на стіль-
ки, що могли зняти з цюциної голови
цей імпровізований і зовсім неvigідний
шолом. Цюця після того пам'ятного ве-
чера лежала два дні в ліжку, а третього
дня вставши до малювання скринь, з яко-
юсь пасією раз-у-раз виспівувала ту
строфу польської колядки, де згадува-
лось ім'я майстра—Войтіх, і за кожним
разом махала грізно квачем у його бік
співаючи:

Bieg Wojtek bez portek po sniegu, po grudzie:
Smieją się, cieszą się: cha-cha-cha-cha ludzie! ¹⁾

А майстер мовчки робив при варста-
ті і при кожнім такім натяку червонів
мов буряк.

VI.

Скінчивши так звану нормальну школу
у Василян, я перейшов на іншу станцію

¹⁾ Біг Войтіх без штанів по снігу, по грудках,
Сміються, тішуться: ха-ха-ха-ха люди!

і цвоця Кошицька з її сполярнею щезла з обрїю мого життя. Тільки геть пізніше, вже будши на університеті, я довідався про сумне закінчення її домашньої драми.

Пошлюбні свічки віщували їй правду, та далеко не всю. Вона пережила свого значно молодшого чоловіка, а претій завів її до гробу; цей претій то був ревматизм. Гучинський надто вмираючи лишив їй пам'ятку по собі: він поручився в якійсь касі за значнішу позичку, затягнену якимось його знайомим; цей знайомий не заплапив позички, і швидко по смерті Гучинського каса зліцитувала новий дїм його вдови і викинула її, стару, немічну і розбиту паралічем на вулицю. Хвороба відняла їй ноги і вона не могла навіть ходити за жабраним хлібом, а мусіла повзати на руках, волочучи немічні ноги за собою. Ї такім стані вона проводила дні під церквою Св. Трійці або під польським костелом. Сиділа мовчки не просячи, не благаючи милостині і якось знехотя простягаючи руку, коли хто з її давніх знайомих подавав їй пару центів. Зів'яла, зжовкла, лице покрите зморщками, пальці покорчені та повикручвані ревматизмом, тільки в очах світився розум і енергія, але їх світло було притемнене хмарою глибокого смутку, тою самою хмарою, якої крило я вперше бачив на мученицьким лиці попареного на фабриці Романського.

Скільки то світлих та енергічних очей затемнює та хмара по наших місточках!

1902 р.

ОТЕЦЬ ГУМОРИСТ

I.

Василіянин о. Софрон Телесницький мав у Дрогобичі, особливо серед отців Василян, славу гумориста. То чесна, щира, одверта душа, що в кожне товариство вносила якийсь подув легкості, невимушеної свободи, якусь погідність та веселість. Зачне щось оповідати, то хоч і не садиться на дотеп, як це чинять інші, а проте відразу вводить усіх у добрий гумор, викликає веселість і сміх там, де сама річ, здавалось би, не виявляє нічого смішного. Така вже якась золопа душі в тім непоказнім, худім і, бачилось би, радше до меланхолії, як до веселості, накліннім чоловіці.

Така слава попередила о. Телесницького ще мабути перед його приходом до Дрогобича, і він умів піддержати її й потім. Коли ми, діти-школярі, скінчивши другу клясу, мали розїжджатися на вакації, наш улюблений учитель і повірник, катехит о. Красицький, сказав нам:

— Ну, на другий рік будете мами господарем кляси о. Телесницького. Зо-

лоша душа! Буде вам добре з ним. Одного лише боюся, щоб ви, паки урвипелі, не надуживали його доброту та не розвезлися як циганські пуги.

— Ні, ні, ми цього не зробимо!— кричали ми радісно, і в тій щасливій надії розїхалися додому.

Слідуючого шкільного року претря кляса нормальної школи була незвичайно численна. По інавгураційнім ¹⁾ богослуженню нас завели до великої кімнати, цензор ²⁾ Заяць порозміщував нас у лавках відповідно до росту—менших наперед а більших назад; одна лавка, що стояла окремо за залізною піччю, боком до всіх інших, лишилася порожня. Ми й не допитували в цензора, чому це так. Ми недармо були претряклясники, і знали, що це по давно заведеному ще Єзуїтами звичаю „осляча лавка“, так сказати, карна колонія кляси. Кому що доведеться заселити її? Та я сумніваюся, чи хіно з нас у ту хвилю думав про це. В клясі було шумно, весело; вакаційне повітря ще не вивітріло з наших голів, а до того надія на такого доброго господаря кляси окрилювала дитячі серця. Ми розмовляли, сміялися, деякі ходили по середині, і навіть сам цензор Заяць відложив на бік свою звичайну повагу, тим більше, що він власливо й не був ще офіційно іменованій цензором, бо це залежало від нового господаря кляси.

Ось заголосив плаксивим голосом дзвінок, оповіщаючи початок години, залопо-

¹⁾ Інавгураційний—вступний святочний.

²⁾ Цензор—старший учень, доглядач.

піли в коридорі поквартні кроки якихось запізвених школярів, почувлися якісь крики, стукання дверима, і в клясі залягла пиша. Чути було клеїп торгового дня на близькій торговиці, пискливі окрики жидів: „Свіже сбиріки!)“, квік поросят па скрип бойківських немазаних, щиро-дерев'яних возів, які славились тим, що в них нема ані одного цвяшка залізного. Діти в клясі вже не важились говорити голосно ані ходити з лавки до лавки; де-де чути ще веселі шепти, притишене хихотання, шелест перевертаних книжок; лише цензор Заяць міреним кроком ходить по середині та глядить, чи всі сидять у такім порядку, як він посадив їх.

— Книжки під лавку! Руки на лавку!— командує він.— Пст! Тихо! Ідуть уже!

Чути в коридорі голосне, мірене стукання кроків, і то не одної, а двох пар ніг. Ближче, ближче до дверей нашої кляси... ось нараз відчиняються двері. Входить наперед заживна постать ректора о. Барусевича, з круглим, пухким, але поважним лицем, а за ним висока, худа, дошкова фігура з широким, видовженим якомсь наперед, мов конячим лицем, чорним, мов щіпка наїженим, волоссям, низьким чолом, широким ротом та недбало виголеним підборіддям, на якому видно було спернянку чорного, твердого волосся. На фігурі чорна ряса, переперезана чорним, широким поясом, але роблена якомсь мов не на його міру, здавалося—заширока на нього, так що

*) Свіже сбиріки—свіжі пиріжки з сиром.

иого худе тіло телімбалоя в ній, мов доспіле горохове зерно в розбухлім, зеленім іще спручку. Лице фігури робило якесь жалісливе вражіння не то голодного, не то хворого чоловіка. Джерела веселости, щої що пливе з доброго, чоловіколюбного серця і так і бризкала з кожного позирку, кожного руху, кожного слова нашого катехета о. Красицького, в лиці нового нашого вчителя ми не завважили ані сліду.

—Ну, хлопці!— промовив о. ректор, велівши нам сісти, говорив, розуміється, польськи, бо це тоді, *poła bene*, ще за так званої германізації (це що тут оповідаю, діялося в 1864 році) було, не знаю, чи згори наказана, чи з власної привички заведена урядова мова в школі оо. Василян,— маєте тут нового вчителя і господаря кляси, о. Телесницького. Буде вас учити польською, руською ¹⁾ й німецькою мови, рахунків та співу. Слухайте його, будьте пильні та чемні, щоби мені не потребував жалуватися на вас. Я знаю, ви хлопці порядні і не будете робити йому прикрости. Ну, отже!— з цим словом, яке від біди мало заступати німецьке „also“, що ним о. Барусевич любив сипати щохвилі в своїй звичайній, байдуже, чи польській чи руській розмові, він подав руку новому вчителю, супроводив його до ступнів «градуса»—підвищеної дощаної плятформи, на якій стояла з одного боку, ближче дверей, учительська кафедра, а з другого, ближче вікна, чорна таблиця,— і відповівши кивком голови на наш поклін,

1) Руської—української.

виявлений вспаванням із місць, вийшов із кляси.

II

— Ну!

Це було перше слово, яке ми почули з уст о. Телесницького. Ми зирнули на нього. Стояв на градусі, високий, тонкий, мов віха на окопі; поли його довгої рясї розвернулися і під нею видно було чорні, брудні штани, впущені в високі халяви чобіт. І хоча голос його був якийсь прикрий, горляний, і хоча в його лиці не видно було ані сліду веселости, то проте ми, упереджені про його гумористичну вдачу, всі в один голос зареготалися радісним, дитячим сміхом.

Лице о. Телесницького почервоніло. Він зирнув по собі, закинув полу своєї реверенди¹⁾, а потім зирнувши гостро по клясі озвався

— А то що? Чого смієтесь?

Ми зашихли.

— Хіба я вам дозволив сміятися? Хто вам дозволив сміятися?—допитував він, гостро позираючи по клясі.

Ми мовчали, але не почували страху. Після веселих годин о. капехима, на яких бувало повно жартів та сміхів, ми не вірили, щоб новий учитель міг уважати наш сміх якимось злочином.

— Я шут господар кляси! — мовив він з повагою, яка декому з нас могла видастись навіть дуже гумористичною. — Пам'ятайте собі. На моїх годинах маєте лиш шоді сміятися, коли я вам скажу,

¹⁾ Реверенда—ряса.

і поді плакати, коли я вам скажу. Розумієте?

Дехто в класі всміхався.

— Halt ¹⁾! Ти там! Як називаєшся? — скрикнув о. Телесницький до одного такого сміхуна.

Ученик сказав своє ім'я й прізвище.

— Ти чого смієшся?

— Я не сміюся.

— Як то ні? Адаже я бачив.

— Я нехотячи.

— Нехотячи? Ну, сідай! А на другий раз пильнуй своєї «хотячи», бо я заспаваю тебе нехотячи й заплакати.

Почався звичайний порядок першої години: укладання каталогу, знайомлення вчителя з учениками, розсаджування по місцях. о. Телесницький зрештою що до цього останнього пункту наразі прийняв розсадження dokonane цензором Заяцем, при чім затвердив його також на цензорстві.

— Ну, а тепер перейдемо до книжки! Насамперед німецьке.

Ми всі повиймали книжки. Вчитель викликав учеників за чергою і велів їм читати з книжки по два-три речення. Сам він тим часом широкими кроками ходив по класі, вимахував руками, кивав головою, а коли хто помилився в читанню, підхапував насмішливо помилку, повторяв її на різні лади, стараючись довести її ще більше до карикатури.

— Aha! Der Gësell! ²⁾ Der Gësell! — кри-

¹⁾ Halt—німецьке, спій.

²⁾ Der Gësell—нім. товариш.

чав він. — А може там є der Gisell, der Gösell, der Gäsell, га? Ану подивися!

— Ні, нема, тїлбкї der Gèsell.

— Тїлбкї der Gèsell! Га, га, га! То диво. А може там є der Gesèll?

Хлопець, що досї не знав, чого зуляняєтьсє о. учитель при цьому словї і чого хоче від нього (він, видно, не мав поняття про те, як акцентуєтьсє німецьке слово der Gesell, і акцентував його польським звичаєм), тепер зирнув заклопотано на вчителя і мовив несміло:

— Та... я не знаю. Може й der Gesèll.

— А видиш! Нарешті доглулався! Ну, опже: der Gesèll! Читай далї.

Коли б ми були старші та й розумїлися на психологїї, ми були би швидко змїркували, що головним, а може й єдиним елементом гумору о. Телесницького була іронїя, той гризбкий плин, що тече з жовчевого успособлення, з невдоволеної, чимось покривдженої або упослідженої вдачі в хорого організму або з хорої душі. Ми, розумїєтьсє, подї не вмїли назвати того, але швидко почули своїми дитячими душами, що гумор о. Телесницького, то не для нас справа, що в ньому криєтьсє щось зобне та завидюще, щось таке, як той демон, що ніччю кидаетьсє під ноги пішохода і звалює його на землю, або спромляє кимаччя¹⁾ між колеса бїжучого воза, щоб або віз перевернувсь або колесо зламалося. Цей зобний, оприскладий гумор, що вибухав радїстю лиш подї, коли хтось із нас сказав дур-

¹⁾ Кимаччя—палки.

ницю, не піднімав наших дитячих душ, але здавлював, гальмував та душив їх. Та це були лише початки, зглядно невинні початки. Далі прийшло зовсім не те.

III.

Перші дні шкільної науки йшли сяк-так.

о Телесницький кричав, сердився іноді, говорив кпинами та насміхами там, де би треба було пояснень та добродушної терпеливості, але лекції проходили спокійно. Ми привикли до немудрих учителів, до василіянських новаків та панотців, що замість пояснень часто мали «паци» а замість добродушної терпеливості різки, — і о. Телесницький міг видатися нам зовсім не гіршим, а навіть подекуди ліпшим від інших.

Правда, своєї слави як гуморист, як забавний учитель він покищо не виправдав. Навпаки, він робився день від дня якийсь похмуріший та понуріший. Здавалося, що він хворий, що йому чогось не спає; його лице видавалось іноді аж жовтим. Часто в хвилях сердитості він закусував свої тонкі, безкровні губи і оглядався довкола, немов шукав чогось або когось, на кім би міг зірвати свою злість.

І ще одне. Хоча це була третя кляса нормальної, по теперішньому людвої¹⁾ школи вищого, місцького типу, і ми ледве дійшли в граматиці до деклінацій²⁾ та

¹⁾ Людової—з польськ. народньої.

²⁾ Деклінація—відміна речівників.

конюгації¹⁾, по все таки ми, особливо ті, що мали биспріше око і не дрімали в часі науки, малине раз нагоду переко-
натися, що о. Телесницький навіть для
цього низесенького ступня розпоряжав
замалим засобом знання. Арифметичні
задачі, подані в нашім Rechnungsbuch - у²⁾,
робили йому трудності; навіть з відмі-
нами слів, з німецькими родівниками та
з розріжненнями частин мови він не все
вмів дати собі раду.

Одна з таких його помилок привела
мене уперше в конфлікт з о. Телесниць-
ким. Ученик, що сидів обік мене, викли-
каний з німецького, мав перекласти ре-
чення. Im Sommer herrscht grosse Hitze³⁾.
Він переклав по польськи: W lecie panuje
wielkie gorąco. Далі йшла речення: In der
Hitze spazieren ist schädlich⁴⁾. Ученик за-
пугався.

— W go... w gorą...

— Ну, що? Як же буде: In der Hitze?

— W gorącem⁵⁾.

— Як, як?

— W gorącu.

— Га, га, га! Як, як?

— W go .. go... gorącosci, — пробулько-
пів збитий з пантелику хлопець.

— Га, га га! — зареготався о. Телес-
ницький. — Як ти відміняєш, як? Ану від-
мінйай за порядком!

1) Конюгація—відміна дієслова.

2) Rechnungsbuch—задачник.

3) В літі панує велика спека. Hitze, — спека.
gorąco — гаряче.

4) В спеку гуляти шкідливо.

5) В гарячому.

— Гоґасо, гоґаса, гоґасети. .

Знов вибух реготу вчителя.

— Після якого взірця відміняєш гоґасо?

Хлопець не знав, що відповісти. о. Телесницький спав перед ним.

— Ну, ну! Після якого взірця? Так як tato? ¹⁾

— Ні.

— Ну, то може так як мама?

— Ні.

— Так як osioł? ²⁾

Хлопець скривився. Мовчав, але правою рукою почав утирати собі слюзи.

— Ну що ж, невидобуду з шебе? Осле, алеж гоґасо відміняється так само, як zimno ³⁾. Отже семий відмінок від zimno як буде?

— W zimnie.

— А від гоґасо?

— W go .. goґа...

Вірне почуття мови у хлопця бунтувалося пропив пої паралелі. Він розпучливо озирнувся довкола, а нарешті промовив рішуче:

— W goґaczse ⁴⁾.

Тут о. Телесницькому не стало терпцю. Він ухопив хлопця за вухо, покрутив його так, що цей поневолі витягнув високе «ай», і крикнув:

— Алеж «w goґacie», тумане! W goґacie! W goґacie! Запам'ятай собі це.

Якийсь лихий чи добрий демон спокусив мене підняти руку.

1) Батько.

2) Осел.

3) Зимно.

4) В гарячці.

— Ну, а ти чого хочеш? — запитав о. Телесницький.

— Прошу отця-професора, догасо не відмінюється, — випалив я.

— Як по не відмінюється?

— Догасо, це не іменник ані прикметник, а лише прислівник, а прислівники не відмінюються.

— Так? — протягнув о. Телесницький. — А «зіппо» відмінюється чи ні?

Я став мов розбрикане темя, що стукне́ться лобом о стіну.

— Відмінюється.

— А бачиш! А як же ти перекладеш: die Hitze?

— Ural¹⁾.

— Га, га, га! — зареготався о. Телесницький — Упав, упав, упав! — і повторюючи це слово кумедним руським виговором він бігав, майже скакав по клясі. — Га, га, га! Упав! Ну, будеш ти в мене упав! Пам'ятай, від нині ти називаєшся упав! І щоб не забув, то сядь собі ось тут! Ану, забирайся з цього місця! Переносися до тої лавки, там коло печі!

І він показав осячу лавку. А сам побіг до публиці, вхопив крейду і на боковій стіні тої лавки, на самій її середині написав великими буквами ПРАШ.

— Тут маєш сидіти, де твоє нове ім'я написано! Ану, марш!

Я не знав, чи плакати, чи соромитися, чи випрошуватися. Я, сказавши правду, не розумів ситуації, і мовчки перенісся на своє нове місце. В клясі зробився не-

¹⁾ Спека. В укр. транскрип. — упал.

великий гамір; дехто сміявся; інші, видно, також не зовсім добре розуміли, чи це був допел, жарт о професора, чи кара, а коли кара, то за яку провину?

IV.

Та десь так за тиждень, за два по початку курсу о. Телесницький виявив вповні свій талант. Це був талант *sui generis*¹⁾, будь-що-будь незвичайний. До його повного заманіфестування допомогла одна, здавалось би, проста і незначна річ. Одного дня під час години, не знати як і відки, в руках о. Телесницького появилася невеличка простинка. Тонкий, може на півметра довгий шматок звичайної гіспанської простини. Ми не бачили, щоб він, входячи до класу, мав її в руках. Аж під час години — здається, під час німецьких вправ, не знати як і відки, вона появилася в нього. Мабуть була досі захована в халяві його чобота. Не скажу навіть, щоб ми завважили її появу. Ми всі писали щось під диктандо о. професора, і коли він диктуючи зі звичайним своїм розмахом ходив по класі, ми почули легкий свист. Тільки тоді сміліші зирнули на о. професора і побачили в його руці простинку.

Розуміється, від цього педагогічного знаряддя не був для нас нічим новим. Ми не ахнули, не зупинилися в писанню; навпаки, можна сказати, що цей вид якось навіть немов додав нам більшої охоти до писання, більшого замилування до мудрости, диктованої о. Телесницьким.

¹⁾ *Sui generis* — своєрідний.

Але в самій поставі, в голосі, настрою та успособленню о. Телесницького ми завважили виразну зміну. Він був оживлений, бадьорий; його очі відзискали блиск, його рухи живість, еластичність та свободу. Від часу до часу він усміхався солодко, очевидно любувався якоюсь думкою, може якимись споминами, що будилися в його душі при свисті простинки. А скінчивши диктування він підійшов до одного ученика в одній із задніх лавок, глянув на його розкритий зошит і не кажучи ані слова хлбоснув його з усієї сили по зігнутих до писання плечах.

— Ой-ой-ой!—скрикнув не так може з болю, як із перестрашу хлопець.

— Га, га, га!—зареготався над його головою о. Телесницький.—А ти як написав vergeben?

— F-e-g-g-e—слебезував ученик.

— А фау! А фау! А фау!—навчав о. Телесницький, покріпляючи кожную научку новим ударом простинкою по плечах.

— Та я вже знаю! Знаю! Знаю!—кричав хлопець.

— Тепер знаєш, але це тобі на завтра, на послізавтра, і присно і во віки віків амін!—зажартував о. Телесницький по-руськи і далі перішив бідного хлопця, а сам реготався, мов божевільний.

— Прошу опця-професора! — благав ученик, крутячись на місці, а далі дав нурка і сховався під лавку.

— Зараз виліз!—кричав учитель.

— Не вилізу, бо отець-професор мене заб'ють!—говорив переляканий хлопець з-під лавки.

— Не бійся, вже не буду бити.

Ученик виліз, па в пій хвилі о. Телесницький кинувся на нього, спіймав за волосся і почав повкати його головою до лавки.

— Це за те, що ти ховався! Маєш! Маєш! О, при гудзи на чолі! Маєш мені носити їх до завтра. Га, га, га! Не смій ані змити, ані спертти, щоб я ще завтра бачив їх!

Ми, діти, помертвіли зразу, почувши свисті простинки та ляск ударів. Ми думали, що биття озвірило учителя, розсердило, розлютило його. Але де там! Доконавши цього огидного знущання над хлопчиком наш учитель був веселий, усміхався, жарпував, мало не підскакував, ходячи по класі.

— Ошже то щоб ви знали,—говорив він докпоруальним тоном, немов витягаючи сенс моральний із того, що власне спалося,—що vergeben, verjagen, vezeihen, verlesen і інші подібні слова мають на початку v, а не f. Хшо ще знає таке слово?

— Verdregen! Verderben! Vermindern!—лунали голоси з різних лавок.

— Fertig!—сказав мій сусід із ослячої лавки.

— Га? Що?—схопився о. Телесницький.—Хшо то сказав fertig?

— Козакевич.

— Козакевич? Ти? Як пишеться fertig?

— На початку еф

— А пощо ж ти крикнув?

— Та я не знав, чи воно подібне до шамних, чи ні.

— Так? То ти будеш мене на сміх підіймаєш?

І простинка о. Телесницького знов почала свою педагогічну роботу.

Від тепер о. Телесницький уже не нудився, не жовк та не нидів під час шкільних годин. Він мав пишну забаву, що очевидно додавала йому гумору, апетиту й здоров'я. Він входив у клясу мов укропипель диких звірів у клітку, і гуляв поміж нами, як необмежений пан наших тіл і душ. Та в десятеро чуткіше гуляла його простинка. То значипь, не та перша, маленька, жовта, що показала нам о. Телесницького в його новій ролі. Ця перша не видержала довше двох днів напруженої праці. За нею прийшла інша, блідо-солом'яної барви, густо-суковата і значно грубша. Ця була любіща нашому капові, бо її суки причиняли більше болю, від її ударів повспавав дужчий крик, писк, лемент, — і о. Телесницький серед того вереску на пекла бігав по клясі регочучись, затираючи руки, підскакуючи та приговорюючи. Він особливо любив гошрипи своїй допеп на прозвищах своїх — не знаю, чи учеників, чи жерпів.

— Козакевич! Ти походиш від козаків. Терпи козаче, опаманом будеш!

І простинка в роботі, чи була яка причина, чи ні. А що Козакевич був хлопчина малий, слабосилий і мав поненський, пискливий голос, що при його зойках о. Телесницький реготався і жартував:

— Ов, ти мабуць не від козаків походиш, а від кози. Козю-козю-козю бе! Козю-козю-козю бе!

І б'є й любується не світським вереском дупини. А покине цього, дивись, за пару мінут вчепиться Мороза за якусь помилку в пабличці множення і вже знов жартує:

— Мороз, Боже його помнож! А пи як множиш, га? Neun mal neun ist neun und neunzig ¹⁾, так? А einmaleins! А einmaleins! А einmaleins ²⁾! Ї вас буду вчити! Я вам покажу!

А коли, було, його рука втомиться і йому прийде потреба відпочити, по він, ходячи по клясі, солодко всміхається, дивлячись на перелякані, заплакані лиця дітей! Чим більше було таких лиць у клясі, тим веселіше позував себе о. Телесницький.

— Прийдіте, мучениці і праведниці! — приговорював він, немов присолоюючи болючі рани своїх жертв. — Прийдіте, еліка праведна, еліка прелюбезна. Перший Мороз хтів би добре сісти па не мож! Правда, Морозе? Другий Корпак чує, що й у нього щось не так. Третій Скрипук чує, що задок запах. Четвертий Матківський, і в того фелер ³⁾ таківський. П'ятий Ортинський дістав за свій розум дупинський. Шестий Федермесер, і в нього ist nicht besser ⁴⁾. А семий Алергауд дістав mit starker Hand ⁵⁾.

По кількох неділях такої практики довів клясу до того, що діти справді

¹⁾ Дев'ять помножити на дев'ять є дев'яност дев'ять.

²⁾ А один помножити на один!

³⁾ Фелер — з німецьк. — помила, хіба

⁴⁾ Не краще.

⁵⁾ Сильною рукою.

пуманіли зо страху і поступи в науці були чимраз гірші. Хоч усі вчилися і силкувалися як мога всперегпися побоїв, але ніяка пильність не помагала. Боязливіші, викликані до таблиці, прапили голос, прапили пам'ять вивченого; інші хоч і вмiли, але переконавшися, що за найменшу помилку їх ждала така сама кара. Як і тих, що не вмiли нічого, прапили віру в себе, махали рукою і або йшли до кляси в надії на ласку Божу, що ану ж якнебудь страшний Василіянин не догляне, не „вирве“ їх, або зовсім не ходили до школи по кілька день, воліючи за неоправдану неприсутність раз дістати кару, зазнавши перед тим хоч кілька день свободи чи по в лозах над рікою, чи в ліску за містом, ніж наїдатися страху і відбирати кару день-у-день. А в клясі тимчасом стояла ненастанна тривога, лунав крик і плач і лемент, а над усім горував дикий, майже ідіотичний регіт опція-гумориста.

V.

Ми жили весь час мов у тумані. Хлоп'ячі веселощі щезли; діти ходили мов приголомшені, насовлені, мов сердиті. Товариські забави були поді ще загалом заборонені і навіть карались інколи; та ученики третьої кляси того року коли й здібні були до якої забави, то хіба до такої, що починалася і кінчилася бійкою. Билися між собою, билися по вулицях з жидиками, з термінаторами¹⁾, з уличниками. Я не знаю, чи інші діти жалувалися своїм батькам та опікунам на ті

¹⁾ Термінатор—учень, що вчиться ремесла.

щоденні побоевища в клясі; здається, що так, бо чутка була, що деякі багатші купці жиди бачучи, що їх діти приносять день-у-день синяки на спинах та сидженнях, ходили жалуватися до ректора, а коли це не помогло нічого, повідбирали своїх дітей зі школи. Дехто грозив скаргою до суду, але на вигнання справи не було надії; биття вважалося поді в Дрогобичі неминучим складником педагогії, а особливо елементарної. Щодо себе, знаю, що я нікому не жалувався, нікому не говорив про те, що діялось у клясі, але пам'яті тих огидних сцен, що тяглися день-по-день цілий рік, врзалася дуже глибоко в мою душу. Тяжко, що скоро було коли знайду хвилину вільного часу, беру пруп, запхаюся десь у бур'яні січу, січу всі листочки, всебадиля, гілляки, квіти, все що можна знівечити, б'ю її січу, доки довкола мене не спане найобридливіша руїна. Багато разів господарі й господині сварили на мене за це, бо я в своїй вандалівській заїлості не розбирав, чи нищу шкідливі рослини, будяки, кропиву, осоку та лопухи, чи пожиточні—буряки, фасолю, помідори та іншу городовину. Надто вночі я зривався, кричав, рецитовав¹⁾ лекції а потім плакав, просився, так що „цвоця“ не могла видержати зо мною і не раз будила мене штурканцями, питаючи напівдобродушно, а напівсердито:

— Хлопче, а тобі що такого?

Правда, я вчився добре і о. Телесницький рідко міг виловити мене на якійсь

¹⁾ Рецитувати—говорити на пам'яті.

помилці. Надіпо місце, де я сидів, було дуже догідне: між катедрою, де з початком кожної години засідав о. Телесницький і відки своїм шулічим поглядом вибирав собі жертви, тобто викликав до питання, звичайно тих, що мали найбільше заляканий вираз лица і в яких по його словам, малювалося на лиці нечисте сумління—він мав звичай викликати відразу перед градус десять або дванадцять учеників і поти питав та мучив їх, поки всі за чергою не покоштували його простини—отже кажу, між катедрою і моєю, цебто „ослячою“, лавкою стояла кругла залізна піч з масивним, може на півметра високим підмурованням, і закривала мою лавку перед його зором, так що ми, горожани цієї лавки, згідно рідко попадалися на очі о. Телесницькому, звичайно аж тоді, коли він по перших екзекуціях попадав у веселий настрій, збігав із градуса і починав жартуючи та підскакуючи та розмахуючи руками бігати по клясі. А в таку пору він бував „добрий“, любив, коли ученики впорували його ідіотичному сміхові і хіба виємково причепився до кого з невикликаних до градуса. Значить, я дуже рідко підпадав під руки о. Телесницькому, та проте вражіння того року лишилися у мене незаперті, болючі й досі, і не в одному—чую це—скривили мій характер, поспували мою вдачу, причинили мені не мало душевної муки в цілім житттю. Певна річ, що й з іншими учениками було не ліпше. Та ні, з многими було далеко, далеко гірше.

Згадаю лиш одного. Моїм безпосереднім сусідом в осялячій лавці був якийсь Волянськкий—тихий та спокійний хлопчик, з головою так видовженою а сплющеною з боків, як я не бачив ні в кого потім. Хлопець був не сотворений для шкільної науки, а бодай для такої, як її подавали у Василян у Дрогобичі. Не знаю, як він дійшов до третньої кляси, але те знаю, що в третій клясі він був справді „ослом“: ані писати,—про відміни, складання німецьких речень, множення та ділення й не говоривши. Я не пямлю, коли й яким випадком він дістався до осялячої лавки—певно не обійшлося без посередництва проспінки о. Телесницького. Але посадивши його туди, наш капі на якийсь час лишив його в супокою. „Заривав“, цебто запитував іноді, коли був у добрім гуморі, але не одержуючи відповіді вдоволявся стереотиповим допетом: „Волянськкий—осел дарданськкий. Із цього науки, як з цапа вовни“—і йшов далі.

Я зразу за прикладом інших хлопців, а головне самого вчителя, також сміявся з Волянського, називав його ослом дарданським і т. п. Але швидко між нами виникли зовсім інші відносини. Почалося з дрібних, товариських послуг: цьому з нас преба пера, тому олівця, цей забув чорнило, той книжку—почали ми попроху ставати один одному в пригоді. Почав я пізнавати, що Волянськкий—добрий хлопець. Далі, на павзах¹⁾, виходячи зі школи або перел початком години ми заходили

¹⁾ Павза—перерва.

в розмови. Звичайно, як селянські сини— про рідне село, про улюблені забави, гулянки та заняття. Оказалося, що оба ми любили ліс, любили зелені луки, наші підгірські річки, риболовлю, ппашків, гриби та ягоди. Всі ці речі давали нам тему до безконечних розговорів, в яких ми інстинктом обминяли „злобу дня“, рсю ту погань, що нас окружала в клясі. Показалося ще одне—Волянський умів оповідати чудого. Він не запинався, не гикався, не повторяв поодиноких слів, як чинив, відповідаючи на питання о. професора. Його слова плили рівно, свобідно, були добірні та якісь такі мелодійні, що відразу хапали мене за серце. Оповідав, як старий, поважно, хоч ані крихти не „садився“, з якимось відтінком пихої меланхолії. Досі брениць мені в душі його солодкий, рівний, тихий голос; досі приває почуття чогось ніжного, м'якого, гладкого та невимушеного, мов гладесенька, довга шовкова нитка тягнеться десь у безмежну далечинь—це вражіння його оповідань. Змісту їх не пямлю, але вражіння не запереться в душі до смерти. Коли, було, зачне оповідати, то зараз немов інший робить, немов якийсь окремих, чужий дух вступає в нього і говорить його устами. І ніколи не повторявся, не говорив про те саме і пими самими словами. Все знав щось свіже, а може лише таким свіжим способом оповідав.

Швидко я засмакував у його оповіданнях, мов бджола в меді з чужого улія, і зробився майже невідступним його пова-

ришѐм, а власливо слухачем. Я почав ходити до нього на квартиру, пробував переробляти з ним, що мали ми завдане на завтра. Волянський ішов на ту роботу, аки овча на закланіє. Посидимо було з півгодини, помучимося. Що було до писання—рахункові задачі, німецькі задачі, те напишемо, а власливо Волянський відпише від мене, а успіного не може похопити.

— Ні,—скаже сумно,—не береться це моєї голови. Осв послухай лише!

І ми засядемо дебудь у куті—чи то в пустій комірці, чи в огороді, де нас ніхто не чує, і він почне оповідати. Коли вичерпалися його власні вражіння та описи, він перейшов до казок. І диво! Той хлопчик, що не міг ні за що запам'ятати, як відміняється die Biene, а як der Bär, скільки буде 7×8 , а скільки йде 7 у 65—той сам „осел дарданський“ знав на пам'ять невичерпану силу казок і вмів оповідати їх так складно, так гарно, так плавно, що я привикши змалку чути добрих сілських оповідачів і то добрих на різні лади, і жарпливих, і сумовитих,—при його оповіданнях сидів, мов зачарований. Досі я згадую про цього хлопчину як про невияснений для мене психологічний феномен. Коли почислити до купи весь час, який він ужив на оповідання в моїй присутності, то певно вийде щонайменше тиждень, коли й не більше. І весь той час Волянський оповідав плавно, рівно, до речі, без зайвих фраз—і, що найцікавіше, ніколи не повторив одного і того самого оповідання два рази.

Його оповідання плило гармонійно мов невеличка підгірська річка, що лагідно туркоче, ніде не спиняється, ніде не творить ані великих закрутів, ані тихих плес, ані шумних водопадів, і ніколи не вертає взад. Я був так зачарований його казками, що хоч плохий каліграф, пробував записувати їх—звісно, з пам'яті, вечером у себе дома. Але де там! Не йшло! Чар його оповідання лежав у його голосі—подішня моя дитяча рука не була здібна перенести ані крихти всього того на папір, і я знеохочений кидав свої записки в огонь.

Можливо, що я прибільшую трохи, побто, що в моїй уяві кризь призму довгих ліп і прагічної смерті того хлопчини його постаць виросла понад свій дійсний розмір. Сконтролювати цього не можу; спомини, це справді—*Dichtung und Wahrheit*¹⁾. Чим більше й щиріше мемуарист силкується перенести вповні з усіма фарбами й тонами той образ давно минулих подій, що лишився в його душі, тим більша небезпека, що він до того образу додасть щось зайвого, пізнішого, нанесеного печією часу. Алеж зусилля в противний бік, подати лише голі контури картини, лише сілуєти або навіть дерев'яні рями—ще шкідливіше для вірності споминів, бо дає скелет замість живого тіла, пустопорожню тінь замість конкретної дійсности.

Пехай же мій малий повариш Волянський спає перед вами в тій проясненій

1) Поезія і дійсність.

подобі, в якій він живе в моїй душі! Навіть коли в дійсності він був менше інтересний, мав менше оригінального палану, ніж мені здавалося поді й здається тепер,—кому яка шкода з того? А злочин того, що був—знов так здається мені—причиною його смерті, через це таки не буде менший.

А причиною його смерті був не хто інший, як той сам наш учитель і кап. о. Телесницький. Не п'ямлю докладно, як воно вийшло, досить, що раз він «узявся до нього по своєму!» Викликав його до градусу, почав питати і зараз на першій хибній відповіді так засміяв, закипав, загулював його, що бідний хлопець зовсім забув язика в роті.

— Волянський, та бо ти в нас таки нічого не вчишся!—кричав о. Телесницький торгаючи його то за руку, то за вухо, та скачучи довкола нього, мов кап довкола грішної душі.—Я тебе вже не раз заривав, остерігав, упоминав, а ти ні та й ні. Га, сину, то так не можна! Мусимо раз подивитися тобі там, відки ноги ростуть! Ану, цензор, помічники! Простягніть його!

Цензор і помічники прибігли як стій. Волянський зразу стояв як оголомшений, не плакав, не просився, лише глядів якимись безтямними очима на о. Телесницького. Цей входив чимраз у ліпший гумор.

— Ану його! Кладіть! Або ліпше чекайте! Його пато бідний, пратився на штаняпа.

Волянський кинувся, мов ужалений. Я бачив здалека, як його бліде лице на-

раз обіллялося краскою Він кинувся до колін о. Телесницького, почав обіймати їх, благаючи помилування:

— Прошу отця-професора! Я вже буду вчитися! Не буду ні їсти, ні спати, доки не навчуся всього! Прошу мені дарувати ще цей раз! Лиш цей останній раз!

— Ні—радісно кричав о. Телесницький, аж у долоні плещучи.—Ану, беріть його!

Цензор і помічники вхопили Волянського за руки, почали розщипати його штани.

— Прошу отця-професора! Лиш не на голу! Лиш не на голу! Я вже буду терпіти, буду лежати тихо. Лиш не на голу!

— Ні! Навмисно ні!—кричав о. Телесницький.—Ти засидівся занадто, треба тобі всипати такого, щоб ти хоч пару днів не міг сісти.

І він пішов до вікна і взяв у руку грубу, метрову паличку з вільхового прута, суковату, покриту негладкою корою. Кільки днів уже жалувався о. Телесницький, що не може настарчити простин на нашу клясу, а оце того дня ми побачили на кожному вікні наставлені по дві такі вільхові палиці. Ми не знали зразу, пощо вони там стоять—одні догадувалися, що для піддержування фіранок, інші міркували, що це пички для пичення фасолі, що росла під вікнами в манастирській огороді. Про властиву ціль тих знаряддів, ту, яку глухо відчувала шкіра кожного з нас, ніхто не важився висловити здогаду. А проте всі з респектом¹⁾ гляділи на ці загадкові палки, і хоч учителя не

¹⁾ Респект—повага.

було в клясі, ніхто не важився допорок-
нупись до них, а тим менше повики-
дати геть, у город або на вулицю. Тепер,
коли о. Телесницький узяв у руки один із
пих бучків і помахуючи ним весело на-
ближався до своєї жертви, ми раптом
зрозуміли їх призначення. Тимчасом з Во-
лянським зробилася несподівана зміна. Не-
минуча та й ще ганебна бійка, якої досі
не бачила наша кляса і якої він мав бути
першою жертвою, довела його до одуру.
Цей на вид слабосилий та невеличкий
хлопчина почув у собі силу розпуки. Він
шарпнувся, шповхнув одного помічника
кулаком, а другого, що розпинав його
шпани, коліном у груди, і оба відскочили
від нього. Цензор Заяць держав його ззаву
і кинув ним на градус. Він, закусивши
зуби, почав фицкати погами. о. Телес-
ницький з бучком у руках заскакував коло
нього, та ось Волянський махнув чобот-
пом якраз у тій хвилі, коли вчитель схи-
лився вниз, і чобіт ударив його в самі
зуби.

— Ова! — скрикнув о. Телесницький,
хапаючи себе долонею за рот. Із розпо-
вченої губи потекла кров. Біль о. Телес-
ницького був мабуть не дуже сильний, бо
він, винявши з кишені хустку, лівою ру-
кою приложив її до рота, а в правій
замахнув палицею і не траплячи доброго
гумору говорив далі:

— Е, сину! Так ти ось як? Ну, це в нас
не йде! Цього ми не можемо дарувати!
Ану, кладіть його!

Помічники тим часом разом із цензором
таки перемогли Волянського, стягли з

нього верхні й нижні штани і простягли його на градусі. Оба помічники держали цупко за ноги, цензор сів на його плечах, придержуючи обома руками його руки, а о. Телесницький кинувся щосили бити бучком по голому пілі. Зараз за першим ударом Волянський крикнув страшенно. О. Телесницький зупинився; він смакував цей крик болю і не міг здержати себе, щоб не жартувати:

— А, прецінь ми раз получили від тебе людський голос! Ану ще раз!

Другий удар—новий несвітський окрик.

— О, це ще краще!—жартував о. Телесницький.—Зовсім так, як в тій пісні співаєтьсся:

Dobry tak pięknego głosu baraniego,

Az się stary Józef przestraszył od niego¹).

А поім удари посипалися густо, градом.

— Ти мене до крови, що й я тебе до крови! Кров за кров! Кров за кров!—приговорював о. Телесницький.

І він сік, сік... Крик, виск, пицання нещасного хлопця, ніщо не зворушувало ката. Осб із-під вільхових сучків показала кров, потекла струмком по білому пілі, на сорочку, на дошки градусу. о. Телесницький ще бив. Вільхова палка була забризкана кров'ю, а з неї кров під час розмаху почала бризкати по білих спінах кляси. Волянський лежав тихо, очевидно зомлів.

о. Телесницький зупинився. Дихав важко з напуги. Закривавлену хустку відняв від

¹) Видобув такий гарний баранячий голос, що старий Йосиф переспрашився його.

уст, потім вийшов на коридор, приніс склянку води і хлюпнув на зомлілого хлопця. Цей отворив очі і застогнав.

— Га, га, га! Пане Волянський! А як вам дрімалося?— жартував о. Телесницький.

— А що, знаєте пепер, як то смакує? Ну, допоміть йому вбиратися!

Цензор і помічники підняли Волянського, привели в порядок його одержу, раз-у-раз піддержуючи його.

— Ну, що ж ти, не маєш сили сам стояти на ногах? А мав силу вибити мені зуби! Го, го, синку! Бачиш пепер, як то в нас виглядає? Ади ¹⁾!

І він показав йому закривавлену палку і криваві кропки по стіні, що набризкали з неї.

— Бачиш? А знаєш, як то називається? Отже знай, це кутя з маком! Ти бачив, як на Святий Вечір кидають її на стелю і вона отакими бризками прилипне до стелі? Що тоді приговорюють? Не тямив? Правда, кажуть: Сійся, родися жито, пшениця, всяка пашниця! Так само і в нас. Із отакого сім'я має вирости пильність, умілість, послух, покірність, пошанування старших і всяка інша пашниця. Ну, а пепер іди на місце.

Волянський, тихо спогнуци, спояв на місці. Помічники цензора взяли його під руки і повели до лавки.

Сідаючи, він скрикнув з болю.

— Га, га, га!—реготався о. Телесницький.—А що, бігають мурашки? Шкроботять хрущі? А видиш, як то недобре

¹⁾ Ади—гляди!

засиджуватися на однім місці! Га, гә, га!
Смійтеся, хлопці! Смійтеся!

І вся кляса зарегопала силуваним
сміхом.

— Ош так! То гарно! Так належиться!
Не правда, я вам не казав, що ви повинні
шоді сміятися і шоді плакати, коли я
вам скажу? Видите, преці я довів вас до
шого. Добре, хлопці! Хвалю вас за це!

Поки йшов регім у клясі і все оте дике
знущання над дитячими душами, я в
ослячій лавці обік покараного товариша
душився від плачу. Мене щось стискло
за горло, пекло внутрі, проймало болем,
соромом і жалем, мов би я сам був ви-
нен усьому тому, що шуп сталося, мов
би я сповнив тяжкий злочин, дивлячися
спокійно на це катування, не кричачи
гвалту або не лігши сам під удари.
Я потайки схилювся і цілував, і слізьми
обливав холодну руку Волянського.

Він сидів обік мене блідий, як труп. Ані
кровиночки не було видно в його лиці, ані
в губах. Очі й лице були мокрі від сліз.
Він зирнув на мене не то з зачудуванням,
не то з німою подякою, і прошепшав:

— Проведеш мене до дому?

Я кивнув головою.

— І скажеш господині все, як було?

Я ще раз кивнув головою. Ми замовкли.
Телесницький уже бігав по клясі, роз-
махуючи кривавою паличкою і шукав нової
жертви для свого людожерного гумору.

Я провів Волянського на його квартиру
і розповів усе його господині. Бідна
міщанка аж за голову вхопилася, поба-
чивши скатовану дитину. Відмочуючи ша

віддираючи криваві штанці від його ран вона ридала, як по своїй власній умершій дитині. Вона проклинала нелюда монаха, грозила, що піде до ректора, що покличе лікаря, щоби списав *visum gereritum*¹⁾, та мабуть не зробила цього. Одно лише зробила—положила Волянського до ліжка. Коли я прибіг вечером, він лежав у сильній гарячці і не пізнав мене. Аж тепер прийшов лікар і нагнав мене додому. Більше я не бачив Волянського. За п'ять днів він умер на запалення мізку. Ми ховали його з парадом, вся школа парами ходила на похорон. Усім було весело, бо той день був вільний від науки.

VI.

Та це я перехопився прохи в хронологічній порядку подій, забігши аж до покарання Волянського, що було кульмінаційною точкою всіх огидливих подій, яких свідком довелось мені бути того страшного року. о. Телесницький не відразу і не без певної боротьби з нашого боку довів нас до того, що ми плакали й сміялися по його наказу.

Певна річ, ця боротьба була зовсім дитяча. Про якийсь свідоме, солідарне поступування, про можливість якогось супротивлення, якогось протесту з нашого боку в нас не було ані думки. Навіть на це, щоб жалуватися комувбудь на поступування нашого господаря кляси, ми не швидко надумалися. Та й кому було жалуватися? Що до ректора о. Барусевича,

1) *Visum gereritum* — посвідка про побой.

що хоч ми й любили його і вважали справедливим, але доступу до нього не мали. о. Телесницький упередив нас, сам раз-у-раз жалувався на нас, що ми ліниві, непослушні, свавільні і що без бійки не можна собі з нами дати роти. Очевидно він таким способом загороджував поле всякій скарзі з нашого боку на биття та жорстокість. Навпаки, під впливом його наговорів о. Барусевич кілька разів приходив до нашої кляси, вичитував нам гострі догани та докори, побув звичайно з півгодини на лекції, а переконавшись наочно, що хлопці справді зле відповідають і мало вміють, повторяв свої докори і догани і відходив, задвигаючи плечима, очевидно лишаючи о. Телесницькому вільну руку робити з нами, що його душа забажає.

Своєму улюбленому капехиту о. Красицькому ми найскоріше були б пожалувалися, та на жалб він зараз з осені захорював і науку релігії замість нього обняв той сам наш кап о. Телесницький. Аж десь по Різдвяних Святах о. Красицький відужав настільки, що міг приійти до нашої кляси.

Він увійшов як звичайно — пошуху, так що ми не чули його кроків, потім прожогом отворивши двері і мов із засідки зазираючи до кляси та регочучись своїм веселим, добродушним сміхом:

— Га, га, га!

Ах, але це не був його звичайний, давній сміх! Це була якась силувана, пошечена веселість. І лице о. капехина не було давнє, кругле, здорове, радісне з блискучими, веселими очима. Тепер воно

було якесь запале, цеглясто-червоного кольору, з чорними колесами під вигаслими очима, з жовтими плямами на висках. Та й ми на його сміх не відповіли по давньому, дружнім, веселим реготом, але як миші в пастці сиділи мовчки, насовлені, та тільки дехто знехоття всміхався. о. катехит звільна, з простягнутою наперед головою надійшов на середину класи, став і довго роззирався по учениках, немов шукаючи чогось загубленого, або мов заблуканий роззирається, не можучи зміркувати, в яке місце зайшов він блукаючи.

— Діти! — скрикнув він нараз з якимось жарпливим острахом у голосі — А вам що такого? Чого так сидите, мов раки в торбї? Чому не смієтесь? Як то, ви не пішиітеся моїм приходом?

— Тішимось, — відповіли ми.

— Але як? Ов, ви вже, бачу, забули, як треба дітям пішиітися. Що ж, як же вам жилося за той час, поки ми не бачились?

Ми мовчали. о. катехит почав випитувати одного по однім, почав, як то кажуть, тягти за язик, і тільки по якімось часі довів до того, що один, далі другий, далі третій розплакався і почав оповідати свої пригоди. о. Красицький зразу не хотів вірити, велів одному, другому, третньому роздягатися і аж ахав, аж руками об поли бився, бачучи на дитячих тілах численні синяки, струпи ша шрами з загоєних ран.

— Бійтеся Бога! А це що таке? — мовив він. — Хіба ви не вчитеся, не пильнуєте школи, робите о. Телесницькому збитки?

Та нараз, не слухаючи наших відповідей, додав:

— Ні, хоч би ви були не діппи, а спадо овець, то й то пак знущати́ся було б гріхом. Ну, ну, цитьте! Вже я поговорю про це з о. Телесницьким і з о. ректором, якось то воно буде.

Бідний о. катехист очевидно не знав, що своїм добрим наміром ще погірши́в наше положення. Другого дня перед першою годиною рано прибіг на наш коридор манастирський лямполіз—ученик із четвертої кляси, що жив у монастирі, діспавав тут харч і одежу (головно завдяки о. Красицькому), вчився в школі і рівночасно співав у церковнім хорі та сповняв ролю паламаревого помічника,— і викликавши скількох учеників нашої кляси, в тім числі й мене, на коридор, мовив з видом немалого заклопотання:

— Бійтєся Бога, хлопці, що ви наробили вчора?

— Та що таке?

— Пощо ви наговорили о. катехисти, що о. Телесницький б'є вас?

— Або що? Хіба це не правда?

— Та що з того! Тепер будете мали біду.

— Яку?

— Вчора в рефектарі ¹⁾ о. катехист почав ганьбити о. Телесницького. Зразу говорив лагідно, а коли о. Телесницький сказав, що то неправда, що хлопці ліниві та свавільні, а про би́ття набрехали,

¹⁾ Рефектар—кімнате відпочинку для вчителів в школі.

о. кашехип розсердився. Так розсердився, що я ще ніколи не бачив його такого сердитого. Почервонів увесь як буряк, кипув ложку та як не крикне: «Опче, що ви без серця, це я бачив учора, оглядаючи синяки та сипрупи на тих діпях. А пепер бачу, що ви й без честі. Ви дуже помилилися в виборі свого званія. Вам треба було йти на псобі йника, не на священника й учителя». Тут о. Телесницький зірвався з місця й почав і собі щось кричати, о. ректор почав утишувати їх, а мені веліли забиратися геть із рефектара. То я вже не чув, що там було більше, лиш те знаю, що о. кашехип, прийшовши з рефектара зараз положився до ліжка і почав кашляти кров'ю. Я побіг по доктора; опже не знаю, що казав докіпор, але о. кашехип лежить хворий.

Лямполіз угадав. о. Телесницький прийшов до кляси в надзвичайно веселім наспрою і задав собі того дня багато праці з нами: не спочив, поки вся кляса один у одного не закоштувала буків, не виключаючи навіть цензора Заяця, з яким кілька мінут вели завзяту боротьбу чопири шонайдужчі хлопці і якого повалено на градус аж при власноручній помочі о. Телесницького. Ото була для нього радість! Не мало дотепів висипав він того дня, а найудачніший ¹⁾ був останній. Він написав на таблиці великими буквами:

Дня 15 грудня wielka klęska w III. klasie ²⁾.

¹⁾ Удапний — вдалий.

²⁾ Дня 15 грудня велика програна битва в III клясі; програна битва — kleska (кленска).

А під тим по руськи:

Дня 15 грудня великая кляска в III. клясе.

— Га, га, га!—реготався він.—Ану, ти Упав!—це він до мене так.—Чому то називається кляска?

— Бо як б'ють, то кляскає, ляск іде—відповів я.

— Добре! Отже маєте мені кожний на завтра переписати це по 100 раз, а то на те, щоб ви той день і ті слова затямили собі на ціле життя, і щоб знали, як перед одним професором жалуватися на другого.

О. капехипа Красицького ми вже більше не бачили в клясі. Після тої пам'ятної сцени в монастирськiм рефектарі, він як зліг у постелю, то вже не піднявся з неї, хоча дожив іще до тої пори, коли о. Телесницького перенесено з Дрогобича до Добромиля. Той сам «лямполиз» оповідав мені, що, виїзджаючи з Дрогобича, о. Телесницький хотів було зайти до келії хворого о. Красицького і попрощатися з ним. Але хворий не велів впускати його.

— Ніколи в моїм життю я не бажав нікому зла, не сварився ні з ким і не пам'ятав заподіяної мені кривди ані зневаги. І о. Телесницькому я не пам'ятаю того, що він говорив мені. Але того, що він робив з дітьми, я не прощу і не розгрішу ніколи. Бог як хоче, може простити, але я не Бог. Коли через це грішу, то радо понесу цей гріх на той світ. Але мені здається, що я сповнив би десятк раз більший гріх, якби подав йому руку, якби дружно списнув ту руку, сплямлену

найп'яжчим злочином: систематичного, масового дiповбивства.

VII.

Та поки що о. Телесницький мав необмежену властiв над нашою клясою i задержав її до кiнця року. Правда, йому прийшлося побороти ще одну опозицiю, але з цєю вiн упорався ще легше й швидше, як з о. Красицьким. Ця опозицiя, це був «пан Бiлiнський», iнтересна поява тих часiв, про яку годиться тут сказати кiлька слiв.

Ми, дiти, не знали докладно, хто такий той пан Бiлiнський, хоча вiн був щоденним гостем у нашiй школi. Лише пiзніше я довидався, що це був колись народний учитель, який по довголiтнiй працi ослiп на очi, справив службу i не маючи iншого способу життя, а може кермуючись i iншими мотивами, iдеальнiшого характеру, осiв у Дрогобичi, купив чи винаймив невеличкий домик десь на Ткацькiй вулицi чи над Солоним Спавком, i отворив там sui generis пансион для незаможних ученикiв. Вiн приймав до себе дiпей заможнiших селян або й священникiв на квартиру, по десять, дванадцять або й п'ятнадцять; його жiнка й наймицка варили їм їсти, прали шмаття, шили одержу, навиць шапки (по тих шапках, незугарних та однакової форми, якi ми прозивали гiрканями, можна було й пiзнати пансионiстiв пана Бiлiнського), а сам пан Бiлiнський виконував над ними не лише домашню опiку, але надто й працю коре-

петитора ¹⁾, перероблював лекції, випи-
тував, доглядав писемних вправ. Хоч не
здібний до публичної служби, він проте
не був зовсім сліпий; не знаю, яка була
в нього слабкість, досить, що бачити
він міг лише зовсім зблизька, притулю-
ючи книжку майже аж зовсім до носа
або носа до таблиці, а ходячи або сидячи
раз-у-раз махав головою то направо то
наліво, мов перебігаючи зблизька очима
рядки якоїсь дуже великої книги і по
скінченню одного, живо біжучи знов до
противного кінця. Та що було найціка-
віше в появі пана Білінського, так це те,
що він виробив собі в о. Василіян незви-
чайний на ту пору привілей; щодень
разом зі своїми пансіоністами приходив
до школи, розміщував їх по клясах і сам
сидів у школі весь час шкільної науки,
годину в тій класі, годину в іншій. Він
сідав звичайно в останню лавку, прислу-
хався науці, особливо пильно вважав, коли
питано кого з його пансіоністів, іноді
в таких випадках робив свої уваги, або,
нібито докоряючи хлопця, старався зруч-
но піддати йому добру відповідь.

До інших хлопців пач Білінський зовсім
не творився, та проте всі ми любили
його. Під час павз він сидів тихо, не бо-
ронив нам ані кричати, ані бігати, терпе-
ливо дихав несвітською курявою, яку зби-
вало 60 або 70 пар хлоп'ячих ніг, а коли
не раз перед годиною німецького або
рахунків ціла кляса не знала напевно чи
якогось родівника, чи якогось рахунку,

¹⁾ Корепетитор—репетитор.

ми оберналися до пана Білінського, і він ніколи не відмовляв свого пояснення. Його пансіоністи сміялися з нього, з його скупости (він був скупий і поперед усього для себе, ходив у біднім міщанськім убранню густо вкритім латками, і при звичаював також своїх пансіоністів до можливо простої та скромної одежі), але проте любили його за його терпеливість та добродушність. Загально звісний був у Дрогобичі жарт, що пан Білінський знає для непослушних та лінивих у своїм пансіоні одну-одніську кару — наколопи провинника своєю власною, тиждень неголеною бородою.

О. Телесницький зразу толерував¹⁾ пана Білінського в своїй клясі. Інколи навіть, у сумнівних для нього наукових пипаннях він оберпався до нього:

— Пане Білінський, а ви як гадаєте?

Пан Білінський усшавав із свого місця і махаючи ненаспанно головою, загику-ючись, глухим голосом відповідав або вийшовши до таблиці помагав виробити рахунок.

При звичаений до давньої практики василіянської школи, пан Білінський ніколи не протестував, коли вчили в клясі били учеників. Навпаки, іноді, коли кара трапила когось із його пансіоністів, що дався йому взнаки чи то непослухом, чи лінивством і котрого він проте не важився карати дома, він висловлював своє вдоволення глухим буркотанням:

— А так, так, так! Так йому преба.

¹⁾ Толерував — терпів.

Почувши кілька разів такі голоси одобрення з усп пана Білінського о. Телесницький ще більше полюбив його і поведився в клясі так, як коли б там зовсім не було ніякого спороннього свідка. Яке ж було його зачудування, коли одного разу, в часі надзвичайно «веселої» години—веселої для о. Телесницького, а болючої для кільканадцятьох учеників—серед загальної, мертвецької пиші заляканих дітей почулося з кута з останньої лавки голосне хлипання. Пан Білінський, скулившись і припуливши лице до лавки, плакав ревними слезами.

— А там що таке?—скрикнув о. Телесницький.

Ніхто не відповідав. Хлипання чути було далі.

— Пане Білінський! Це ви? А вам що таке?

Пан Білінський устав, махаючи головою швидше ніж звичайно.

— Вибачте, отче професор! Так мене за серце вхопило.

— Що вас ухопило? — смішливо питав о. Телесницький, наближаючися до останньої лавки.

— Таке... яке вас не хапало ніколи. Жаль... отих бідних дітей.

— Ого!

— Та й ще одне... Безсонниця. Вже два місяці, отче-професор, ані одної ночі не можу заснути спокійно.

— А то чому?

— Та все через отих дітваків.

— А видите! Такі лямпарти¹⁾! І як же ж шупт...

¹⁾ Лямпарт—лайка, босяк.

— Ні, отче профе..фе...сор, — перервав його пан Білінський. — Не лямпарти. Поки день, не можу на них жалуватися. Вдень вони пихі, пильні, вчашься. А вночі кричать крізь сон, плачуть, кидаються. Знаєте, отче-профе..фе..фесор, я вже два місяці ані одної ночі не можу спати спокійно.

О. Телесницький аж тепер зрозумів. Його лице налилося кров'ю. Ми всі сперли дух. Ми думали, що він кинеься на спарого сліпого вчинеля, а щонайменше хльосне його палицею, яку власне держав у руках. Але ні, гумор переміг.

— Га, га, га! — зарегопався він. — Ади, я й не знав, що пан Білінський уміє жартувати. А знаєте, пане Білінський, я би вас запитав одну річ. Ви бачите букви в книжці?

— Як ве-ве-великі і зблизька — —

— Ну, а діра, якою виходивься з цієї кляси, досить велика. А як підете до дверей, то вона буде досить близька, рукою насмотрите. І прошу мені забиратися зараз і не показуватися більше.

— Отче-професор, я вже десять літ тут сиджу і ні від кого не чув такого слова. Мені о. ректор дозволив.

— Йдіть до о. ректора чи до самого о. каноніка, а доки я тут господарем кляси, то я тут маю до розказу, а не хто. І щоб я вас не бачив тут більше, бо не буду вважати на ваш вік і на вашу сліпоту, але велю викинути вас за двері.

— Отче - профе..фе..фесор! Отче - профе..фе..фесор, — булькотів пан Білінський, утираючи від сліз свої сліпі очі, та й

урвав, і взявши під паху свою шапку— в нашій жвргоні це була «обергірканя»— звільна, хлипаючи, пішов із кляси.

Більше ми його не бачили

VIII.

Позбувшись з кляси цього єдиного по-спороннього свідка своїх подвигів, о. Телесницький міг забавлятися з нами по всій своїй уподобі. Тепер ніхто не спояв йому на перешкоді. До Великодня з первісних 80 учеників лишилася в клясі лише половина. Найцікавіше було те, що наш добродушний о. ректор не бачив і не знав нічого; а втім хто знає, може він і пробував уговкати о. Телесницького, та не міг? До нас, дітей, доносилися глухі чутки про ворожнечу, яка повставала против о. Телесницького в місті, і то в різних верствах. Раз, говорено, коли о. Телесницький з о. ректором показався в цукорні, присутні там багаті купці, не вважаючи на о. ректора, викинули нашого вчителя за двері. Була чутка також, що на Задвірнім передмістю парубки засідалися на нього, чуючи, що він має в суботу приїхати на фільварок, який мали там о. Василіяни. Нещастя хотіло, що замість о. Телесницького поїхав інший братчик— і пізнім вечером його принесли зомлілого та покривавленого, а на його плечах написала якась милосердна рука крейдою: „Вибачай, брате, але дідько тебе знав, що ти не Телесницький“.

А о. Телесницький учителював і бавився. Останні місяці шкільного року він майже

не вчив, тільки знущався над дітьми. Йому замало було побоїв, він добирав способів, щоб мучити душі більше, як тіло. Він уже не карав інакше, як лише на „голу“, і продовжував кожну кару на п'ять, десять, або й більше мінут. Коли бідного делінквента ¹⁾ з оголеним задом поклали на градусі або на лавці і цупко взяли в руки, о. Телесницький наблизиться і сильно свисне палкою, але не б'є—і регочеться до розпуку, коли бідна жертва, ще не почувши болю, лише чуючи свист палки, заверещить із самого страху.

— А леж гов! Синоньку! Чого кричиш? Адже ще тобі нічого не спалося!— промовляє він.— Ну, скажи, болить тебе?

— Ні—відповідає бідний мученик.

— Ну, бачиш. А тепер?

І тупий сильний удар падає на голе тіло.

— Ну, тепер то що іншого. Тепер можеш собі йойкнути.

Улюбленою його забавою був торг з делінквентом.

— Бачиш, ти нині не вмів лекції. Ну, скажи сам, що тобі належиться?

— Прошу о. професора, я вчився!— з плачем запевняє ученик.

— Ну, добре, вчився, але не вмієш. Що ж тобі за це належиться?

Коли ученик не відповідає, він береться сам оцінити число ударів. Коли ученик скаже мале число, він ніби пристане на це, але жадає, щоб бідний хлопець приймив їх мовчки, без крику, як належну данину. Коли хлопець пристане, він б'є з такою

1) Делінквент—засуджений на кару.

силою, що хлопець хоч і не рад, мусиш, крикнути, а поді о: Телесницький прирмує:

— Га, га, сину! А де наша угода? Ти кричиш? Ну, вибачай, за це щобі подвоїть ся порція. Її тому не винен.

Нарешті скінчився той рік, певне найстрашніший, найфатальніший рік мого життя. Ми радісно розспалися з о. Телесницьким і більше вже не бачили його. Його перенесено з Дрогобича до Добромиля і зроблено—манастирським проповідником. Згадка про нього довгі літа важкою зморою лежала мені на серці, не вигасда й досі і не вигасне до моєї смерти.

Хто він був? Навмисний злочинець, чи суї генеріс доктринер, що робив це в добрій вірі, чи божевільний, що якоюсь помилкою замість у Кульпарків ¹⁾ діспався на вчительську кафедру в Дрогобичі, я й досі не знаю. Її довго не важився відновлявати в душі спомини про нього. Та годі вагати ся. Оце ж і скидаю з душі хоч часті пих важких споминів. Нехай вони п'ятном нестерпої ганьби та прокляття впадуть на його пам'яті і на пих, що поставили та толерували його на тім становищі, і на всіх пих, що вчительство шрактують як жорстоку іграшку та задоволення своїх диких інстинктів, а не як велике діло любови, тепеливости й абнегації ²⁾.

1903 р.

¹⁾ Кульпарків—лікарня для божевільних у Львові.

²⁾ Абнегація—самовідречення.

ГІРЧИЧНЕ ЗЕРНО.

(Із моїх споминів).

I.

В часі моїх гімназіяльних студій Дрогобич був містом дуже багатим на негачивні прикмети. Почислити, чоґо там не було—вийде дуже довгий реєстр. Не було ані одної порядної кав'ярні, ані рестаурації, ані одної публічної бібліотеки, ані одного освітнього товариства, ані одного зібрання чи то з політичною чи з освітньою метою. Не було майже нічоґо того, що характеризує хоч на половину європейське місто. Не було навіть води, крім домашньої солоної, якої сторонні люди не могли пити. Більшість вулиць без тротуарів та без освітлення, а широко розкинені передмістя, особливо Задвірне, Завізне та Війтівська Гора були собі прості села з солом'яними стріхами, огорожені плотами, з захованням зовсім сільського характеру. Залізницю з Дрогобича до Стрия побудовано, коли я був у сeмій гімназіяльній; до того часу Дрогобич був собі „вільним королівським містом“, вільним не вважаючи на свою нормальну

школу та гімназію, від усього, що пахло цивілізацією та інтенсивнішим духовним життям.

Оця відірваність від духовного життя клала своє клеймо й на гімназію. Вчителі, що приходили сюди, особливо молодші супленти ¹⁾, такі, що не мали своєї сім'ї, або хоч і жонаті та слабшого характеру, швидко забували про всякі наукові інтереси і розпивалися, пересиджували дні й ночі в одиноких християнських склепі Баєра з колоніальними товарами та з кімнатою для снідань, приходили часто до кляси п'яні, і — розуміється — така то й була їх наука. Осторонь від цієї компанії держалися лишень не многі, головню два брати Турчинські — Юлій (звісний повістяр, з фаху історик) і Емерик — ботанік, далі др. Антоневич, Ів. Верхратський, оба катехити : руський о. Торонський та латинський кс. Дронжек. Перед вів у п'яцькій компанії Осмульський, заступник учителя, що вчив французької мови та заступав іноді інших учителів у різних предметах, також гуморист sui generis, прозваний серед учеників Смоком. Цей був для п'яницької компанії небезпечним взірцем, бо мав голову так само міцну, як був величезний його живіт. Ніхто його не бачив п'яним: по цілонічній п'ятиці він ішов до кляси як коли б нічого не було і відбував преспокійно свої чотири години, і навіть бистрі очі учеників не могли по нім

¹⁾ Суплент — кандидат на вчителя, без вчительського іспиту.

пізнати нічогісінько. Для менше твердих голів його компанія була загубою: своїми допепами і кпинами він підгонював їх пити все більше й більше, щоб додержати йому кроку, і реготався своїм грімким пивним басом, коли його парпнери валилися під стіл, або вийшовши на ринок падали як снопи або немилосердно писали мисліте по вулицях.

Нема що казати, що, бачучи такий приклад згори, гімназіяспи й собі ж шукали відповідних розривок. У нижчій гімназії ще до мого часу держалася стара єзуїтська традиція—бійок із жидами. Сезон тих бійок припадав особливо на місяці червень і липень, час річної купелі. Над рікою в часі купання, звичайно в п'ятницю та суботу бували бійки, які не раз кінчилися й тяжкими каліцтвами, особливо від обопільного обкидування камінням. Давніше брала участь у таких баталіях і вища гімназія,—це було в пору, коли в вищій гімназії були переважно дорослі парубки, що в тих бійках шукали виходу для своїх молодих сил. Коли я дійшов до вищої гімназії, там було вже „дрібніше“ покоління, і бійки з жидами вийшли з моди.

Для великої частини гімназіяспів вищих клас ті роки бували часом полового дозрівання,—не диво, що не знаходячи ані батьківського провону, ані досить сильних духових та наукових інтересів, що абсорбували б ¹⁾ їх увагу, хлопці кидалися

¹⁾ Абсорбувати — звертати в другу сторону нищипки.

в цей бік, заплутувалися в „романси“ з ріжними служницями, ученицями дівочої школи; деякі знаходили собі навіть прихильниць у сфері професорських жінок, що нудячись в неприсутності мужів, занятих культом скляного бога в Баера, шукали розривки, де могли. В клясах і по за клясами йшли між старшими таємні, уривані шепти, сміхи та жарти, повні натяків очевидно масних та незрозумілих для нас „дрібнопи“. З загального гамору в часі павз або перед годинами проривалися звідси й відти жіночі імена в ріжних відмінках, а одного разу о. Капехип Торонський, вийшовши до шестої класи, на свою превеликий соблазн побачив на таблиці виписану великими буквами скрутну теологічну квестію¹⁾: „Що значить по - християнськи - кафіполчески любити дівку?“ Покійник силкувався роздути з цієї квестії кримінальну справу, доніс директорові, домагався скликання конференції та зарядження слідства за тим, хто написав ці слова на таблиці, грозив навіть карами, але в в своїм запалі забув про *corpus delicti*²⁾: поки він був у канцелярії з донесенням, інкриміновані слова з таблиці щезли, директор Куровський прийшовши до кляси не заспав нічого і якомсь пошім зумів уговкати отця мораліста, який одначе не залишив по пихо на власну руку нишпорити за винуватим — звісно, на дармо. Розуміється, не бракувало й п'ятиків, хоча на честь учеників треба признати,

1) Квестія — питання.

2) *Corpus delicti* — доказ.

що їх п'ятики, хоч голосніші та шумніші, були загалом рідші й приличніші від професорських. Ученики розмовляли, співали пісень і розходилися найдалі об одинадцятій, випивши хто дві, хто три або чотири склянки; випадків, щоб ученик упився до нестями, щоб сидів у шинку цілі ночі або п'яний плентався по вулицям, я не пам'яю. Та й по в п'ятиках брали участь переважно сини заможніших родичів; бідніші ходили до шинків рідко та й пили мало, бо не мали за що.

Товариського, духового життя, якихось спільних духових інтересів майже не було. Читали ученики дуже мало. Гімназіальна бібліотека була дуже вбога; з учителів, здається, один лише Юлій Турчинський мав свою приватну бібліотеку і деколи зичив із неї книжки таким ученикам, до яких мав більше довір'я — майже виключно полякам. Читання газет було, здається, навіть заборонене шкільними правилами, і я пройшов цілу гімназію, не читавши зовсім газет, з виємком «Друга», що зачав був виходити 1874 р. і друкував мої вірші. Але від п'ятої гімназіальної, прочитавши припадом драми Шекспіра та Шіллера, я набрав замилювання до книжок і почав збирати свою власну бібліотеку, яка до кінця моїх гімназіальних часів виросла до числа 500 томів. Ця бібліотека, в якій крім різних класичних авторів було зібрано не мало й таких книжок, яких не було в гімназіальній бібліотеці, або яких годі було дістати з неї, зробилась центром невеличкої громади учеників, яка не маючи ані

характеру ані форми ніякого повариства й ніякої організації, від часу до часу сходилася на чипання та на розмову. Ми читали на голос поезії та драми, дебатували про порушені там думки — звичайно десь на вільнім місці за містом і кінчили вечір співом, що лунав широке понад сонним Дрогобичем. Другим подібним центром був співацький хор, організований моїм добрим товаришем Каролем Бандрівським. Оба кружки, з невеликими висемками, склалися з тих самих осіб.

В 1873 чи 1874 році в той наш кружок упало гірчичне зерно, що повинно було рости далі і мати вплив на напрям нашого дальшого думання. Маю тут на думці нашу знайомість зі «старим Лімбахом».

II

Одної суботи по обіді (в суботу по полудні в нас не було школи) приходить до мене один повариш і каже:

— Старий Лімбах хоче бачитися з тобою.

— Де ж він?

— А ось на вулиці.

Я взяв шапку і вийшов. По вулиці перед моєю квартирою ходив середнього росту чоловік з сивим, коротко обстриженим волоссям на голові (шапку він зняв і обтирає собі піт із чола), в сірім старенькім сурдупі і зовсім не авантажних штанях, у полатаних черевиках. Його можна було приймати за якогось мандрівного ремісника або так просто за во-

лоцюгу. Лиш лице старого, здорове, з енергічними рисами і блискучими очима, з коротко сприженими вусами і давно не голеною, спернистою, білою як сметана бородою виявляло сліди більшого духового життя, ніж звичайно спірачається в людей тої верстви. Він наблизився до мене і подав мені руку.

— Ви Франко?

— Я.

— Син говорив мені, що в вас ладна ¹⁾ бібліотека.

Син Лімбаха був моїм товаришем по гімназії, ходив о рік нижче мене і вважався одним із найздібніших учеників дрогобицької гімназії.

— Та що, ладна не ладна, — сказав я. — Що можна роздобути в Дрогобичі при моїх обмежених засобах ..

Я діставав книжки переважно від товаришів за те, що помагав їм у шкільних заняттях, а дещо купував за гроші зароблені також із лекцій і оцраджені на їді та одежі.

— Ану покажіть!

— Прошу.

Ми вийшли до кімнати, де крім мене жило ще кілька учеників. Не чекаючи запросин, старий Лімбах узяв собі крісло, сів коло шафи з книжками і почав переглядати. Зразу наткнувся на руські ²⁾ брошури та розрізнені річніки старих часописів 50-их та 60-их років. Була того повна поличка.

— А це що?

¹⁾ Ладний — гарний.

²⁾ Руський — український.

— Та це наші руські друки.
— О! — здивувався Лімбах. — Оце все?
— Так.
— Маєте того так багато?
— Що де можу дістати, те стягаю — мовив я. — По селах, по повіствах у нас те деруть і палять або зживають на великодні паски. Не трудно випросити і дістати в дарунку.

— Певно сміття! — зневажливо буркнув Лімбах відкладаючи книжку, якої заголовка очевидно не вмів прочитати.

— Буває всіляке, — відповів я не без прикраси. — Ну, але я мушу прочитати. Знаєте, що казав старий Фредро ¹⁾: *Obce rzeczy wiedzieć ciekawosé jest, a swoje potrzebą* ²⁾.

— Фредро? Фредро? Що це таке за Фредро?

Показалося, що і в польській літературі старий Лімбах був так само не дома, як у руській. Коли в другій полиці моєї шафи він наскочив на польських письменників, — розуміється, там були самі діі *minogum gentium* ³⁾ Держковський, Захаріясевич, «Czapny Matwii» Лозінського, різні брошури, Бог зна як і відки занесені в те вороняче гніздо, що звалося тоді моєю бібліотекою, — він з несмаком почав переглядати книжку за книжкою.

— *Hilarego Meciszewskiego Słow kilka-nascie* ⁴⁾, це що таке?

¹⁾ Фредро — автор польських комедій.

²⁾ Чужі речі знати цікаво, а свої є обов'язком.

³⁾ Боги меншого гатунку.

⁴⁾ Гілярого Мецішевського слів кільканадцять.

Я признався, що зачинав кілька разів читати цю брошуру з 1848 р., але не розумів у ній нічого.

— Für die Katz ¹⁾! Пощо держати таке, чого не розумієте?

Я всміхнувся заклопотано.

— Що ж, їсти вона не просить, може коли прийде час, що й зрозумію.

Він глянув на мене пильно, мотнув головою і по хвилі сказав:

— Добре.

А помовчавши ще хвилю додав:

— Якби так колись люди були викидали й нищили все те, чого не розуміли, то ми нині не мали би Гомера, Софокла ані Таціта.

Оживився старий аж поді, коли ми дійшли до німецької полицки. Німецька мова була одинока, на якій він читав залюбки; лише в німецьких перекладах він знав твори інших літератур. Перше на що наткнувся в мене Лімбах, то були спомини Бенвенути Челліні в Гетовім перекладі.

— Осб чудова річ! Ви читали це?

— Читав.

— І подобалось вам?

— Дуже.

— Дуже? То мало. Ви повинні зачитуватися, впиватися цею книжкою. Я чув, що ви також пишете щось.

— Так — відповів я червоніючись.

— Коли так, то це повинно бути вам першим взірцем. Такою прозою, як цей Челліні, мало хто в світі вмів писати.

¹⁾ Це в роді як: Ну вас!

Гете знав, що перекладати. Він хотів на ньому навчитися, як писати спомини, але полишився куди-куди позаду свого взірця. Його Wahrheit und Dichtung много-словна, претенсіональна і нудна, це найтяжчий гріх для споминів. Нудні! Für die Katz!

Дальше обік споминів Челліні стояла Шіллерова історія тридцятилітньої війни.

— А це ви читали?

— Ні ще.

— І не читайте. Шкода чобіт. Шіллер великий поет, найбільший німецький поет, але ніякий історик. Це він писав для заробітку, для хліба. Für die Katz!

Його очі заблиски радістю, коли сягнувши далі добув Віландового «Оберона».

— Оце гарне! З усього Віланда лише одне й варто читати. А це що?

Він держав у руці Кляйстів «Der zerbrochene Krug»¹⁾.

— Кляйст? Кляйст? Що це таке?

Я поді власне прочитав цю чудову комедію і бачучи, що Лімбах не знає очевидно цього автора, пробував хвалити його.

— Кляйст... Кляйстер... тось м'яке, розлізле, сентиментальне... Чекай, чекай, чекай! Ага, тямлю. Читав колись його поему «Der Frühling»²⁾, ой Господи! Empfangt mich heilige Schatten, ihr Wohnungen süßer Entzückung³⁾! Тфі! Млісно робитьсья! Für die Katz увесь Кляйстер!

¹⁾ Розбитий збанок.

²⁾ Весна.

³⁾ Огорніть мене, святі тіні, що є помешканнями солодкого захвату.

Я завважив, що Кляйст від «Розбиного збанка» зовсім інший, а памтой «Кляйстер» звався Евалд.

— Все одно! Кляйстер кляйспром! — мовив енергічно Лімбах. — Цього нового не знаю. Für die Katz!

Переглянувши отак книжку за книжкою, до кожної сказавши якесь «крепке слівце», Лімбах видивився на мене.

— Це все?

— Так.

— Ну, а Діккенса не маєте нічого?

— Я й не чував про такого письменника.

— Ну, то, вибачте за слово, ви дурень. Не знаєте найліпшого. Хто не знає Діккенса, той властиво не знає нічого з літератури, не має смаку, не має очей. Ходіть до мене, я вам позичу Пікквіка. Мусите то прочитати, а потім можете говорити. З людьми, що не читали Пікквіка, я не маю охоти говорити про літературу.

Вся ота розмова з Лімбахом робила на мене дивне вражіння. Вона була в ніс, мов шипуча содова вода. Хоч як не багато тямив я поді в літературі, я все-таки в однім і другім пункті міг зміркувати, що Лімбах або не знає чогось, або дивиться на речі несправедливо, апріорно. Мене здивував тон його розмови, в якому, здавалося, були лиш дві ноти — надмірно ентузіастична, і безапеляційно категоричне «Für die Katz!» І хоча позитивної духової справи ця розмова не давала, то пропе в ній, як і в содовій воді, було якесь освіження, віяло чимось для мене новим, незвичайним і принадним.

чого я на разі не вмів назвати. Після того сухого тону, яким викладано нам скупі відомості з історії літератури в гімназії, після тих ніби об'єктивно-помірюваних оцінок, після того фальшиво піднятого тону, яким треба було говорити про великих корифеїв літератури і про все, що вийшло з-під їх пера, Лімбахові різкі та іноді несправедливі слова набирали незвичайної цінності. Це ж були перші нешаблонні й неофіційні слова чоловіка дійсно зацікавленого літературою, при тім не жадного ерудита, не фахівця, не шухляди, напханої старими паперами, але чоловіка з дійсним темпераментом, оригінального, свідомого чи несвідомого ворога всякого шаблону, всякої упертої стежки. Не диво, що серед молоді вищої гімназії Лімбах від часу своєї появи в Дрогобичі здобув собі відразу велику симпатію і що я прийняв собі те за честь, коли він перший зголосився до мене. Він узяв від мене декілька книжок, в тім числі й засудженого аргюї Кляйста, для прочитання, — а я радо пішов до нього, щоб узяти від нього обіцяного мені Діккенсового Піквіка.

III

Оба Лімбахи, батько й син, жили далеко на Завізнім передмісттю. Хоча стояло літо, було гарячє і дощу не було давно, то проте на вулиці були глибокі калюжі невилазного болота, в якому одна по одній стрягли селянські фіри навантажені дровами, які вони возили на соляну

жупу. Хати́на, де жили Лімбахи, була вбога передміщанська ліп'янка, під соломою, брудна та обшарпана. Малесенькі, темні сіни, з яких ішли маленькі, чорні дверця́па направо й наліво; праворуч у нужденній цюпці ¹⁾ з одним вікном жили Лімбахи; ліворуч, у кухні, так само малій, але значно чепурнішій, жила власни́телька хати, госпо́диня, що віднаймала другу половину Лімбахові, та за якусь невеличку плату давала своїм жильцям також їсти і прала їм те не мно́ге шма́ття, яке було в них.

В цю́пі, де жили Лімбахи, було темно, брудно та непривітно. Голісінькі стіни, два нужденні ліжка, накрі́пі якимись брудними не то веретками ²⁾, не то ко́цями, холо́дна і давно не білена піч і кривоногий столик, завалений шкільними книжками та зошитами молодшого Лімбаха. На підсліпуватім віконці стояла невеличка лампа, а в темнім куті, над ліжком — біднішим і бруднішим з-поміж обох, очевидно батьковим — була приби́та до стіни полицка, на якій видно було також книжки, накидані досить безладно купками або поставлені хребтами назверх.

Старий Лімбах в мо́йї прису́тності не робив собі нічо́гісінько з того непоказного вигляду його помешкання, не пробував ані звинятись, ані іронізувати, по просту не звертав на це ніякої уваги. Він виліз із чо́бтьми на своє лі́жко, діста́в із полиці Пікквіка, товстий і досить

¹⁾ Цю́пка — дуже маленька кімнатка.

²⁾ Веретко — ряденець.

пошарпаний том німецького перекладу в полотняній оправі, і, вручивши його мені, попращався. Провівши мене до сінешніх дверей, він, вертаючи в свою хату, заглянув до хати господині і сказав так-само попросту:

— А що там маєте для мене на обід? Давайте їсти, бо я голодний як пес.

Була четверта година по полудні, а цей чоловік був досі без обіду! Пізніше я дізнався, що він, коли було заговориться з ким про цікаві для нього речі, потрапив і зовсім забути про обід. Його організм був на стільки сильний та кремезний і мабуть загартований усяким недостатком, що це не давалось йому зовсім чупи і не виводило його з доброго гумору.

Від того часу я дуже часто сходився з Лімбахом, розмовляв і сперечався з ним, а власливо ми в формі суперечки обмінювалися тими обривками знання та думок, які були в нас. Я швидко переконався, що якогось заокругленого знання, ясного світогляду в Лімбаха не було; те, що він знав, було одностороннє, випадкове та уривкове. Це було щось подібне до цілості, з бідною зіпленою з найрізноманітніших шматочків людського знання, які міг у тих часах нахапати цікавий чоловік по галицьких провінціальних містах. Головна і самотньо цінна річ у нього був його імперамент, живий, меткий, швидкий до заключень занадто смілих, ненаукових і нелогічних, але все характерних, а для мене особливо інтересних, бо побуджували мене до власного думання.

Лімбах був перший і садинокий у Дрогобичі старший чоловік, з яким я міг говорити не спісняючись, від якого все міг ждати опозиції та поправок і який не лише подавав ті поправки в формі зовсім простій, приятельській і ані крихти не докторальній, але так само просто і натурально приймав поправки та контраргументи від мене, зовсім жовподзубого ученика. Він, приміром, не знав нічого про українську історію ані про українське письменство, і туп я міг сказати не одне нове. Так само мало що більше знав він і про польську літературу, і туп я не раз виступав з опозицією проти його занадто поспішних та односторонніх осудів і в обороні польських поетів. Напомість із німецької та англійської літератури він знав далеко більше від мене і туп я радо приймав його вказівки. Французів і французької літератури він не любив і — на жаль скажу — суггерував¹⁾ і мені ту нелюбов. Я занедбав у гімназії навчитися по - французьки і потім довгі ліна прикро почував цей брак, поки не навчився хоч від біди володіти тою мовою аж геть пізніше, вже в 80-их роках.

Лімбахова нелюбов до французів ішла так далеко, що він не признавав вартости французької літератури, на яку дивився крізь окуляри Лессінгової «Гамбурзької драматургії» і якої майже зовсім не знав, окрім романів Поль де-Кока, Олександра Дюма батька та Ежена Сю. Читання тих

¹⁾ Суггерувати (суггестія)—внушати.

романів було гімназіястам заборонене, і власне для того многі з нас уважали своїм обов'язком попрочитувати їх по змозі всі. Я прочитав лише «Вічного Жида» та деякі з «Сімох смертельних гріхів» Сю, одну повість Поль де-Кока та одну Дюма; під впливом Лімбаха я покинув читати інші, а зачитувався натомість історичними повістями Шпіцлера та фантастичною романтикою Гофмана і навіть важкою гумористикою Жан Поля Рішпера. Взагалі мене вже в гімназії пнягло на схід. Я читав у церковнім тексті і в німецькім перекладі Святе письмо, любувався пророками і переклав віршами цілого Іова. Заставши мене раз при тій роботі Лімбах велів прочитати собі те, що лежало написане. Я прочитав.

— Für die Katz! — промовив він королько. — Чого вам там шукати в жидів? І хіба ви здібні зрозуміти їх почуття та передати їх як слід? А хоч би були здібні, то питайте самі себе: на що придалось би це? Кому це потрібне? Хіба це тепер цікавить кого. чим цікавилися ті люди перед тисячами ліп?

Отакі слова, зрештою рідкі в його устах, не значили, що Лімбах був якимось ворогом релігії. Я взагалі не завважив у його розмовах нічого такого, щоб могло натякати на такі чи інші його релігійні погляди. Релігія в складі його думок і почувань не грала ніякої ролі, не існувала для нього. Мені навіть було б чудно предсавити собі його в церкві або в костелі. Це був з погляду релігійного, не скажу індиферентист, але повний

агностик: у нього не було змісту для релігії — таке бодай вражіння виніс я зі своєї знайомості з ним.

Так само, як до Біблії, я не міг загрипі його до індійщини. Я спровадив собі був Боппові переклади деяких епізодів із Магабгарати і дав один прочитати Лімбахові. Він приніс мені брошуру другого дня і кинув її на стіл з обуренням.

— Хочеться вам псувати собі смак і жолудок такою мерзотою! — крикнув він. — Це не поезія, не вірші, а якась дрюччя, пов'язане по парі.

Я сказав, що на віршову форму не треба вважати; це ж віршував грамастик, не поет, треба брати саму річ.

— Дайте мені спокій з тими червоношкірими! — кричав він, мішаючи індусів з американськими індіанами. — Можна здуріти, слідячи за шаленими скоками їх фантазії. Жаль мені вас, що вам це подобається. Нічого з вас не буде.

Так само він не міг набрати смаку до середньовікової німецької поезії, до Пісні про Нібелунгів, до лицарських епопей та романів — розуміється, з висмком Дон Кіхота. Його вдача була реалістична, любила ясність красок і простоту лінії. Гомер і Шекспір, Дон Кіхот і Вальтер Скот, Гете і Шіллер, а особливо Діккенс, що були його улюблені письменники.

— Тих держіться! — повторяв він мені не раз. Від них учіться не лише писати, але головна річ — бачити! Бачити те, що довкола вас діється, що вас окружає. В баченню, в оці головна штука. Ту саму річ можна бачити ріжними очима, і вона

зробить різні вражіння. А найбільша часть людей, то сліпі овади¹⁾: не бачуть того, з чого ссуть кров. Ходять по світі напонамацки, як по темнім лісі. А прочитає в книжці опис сходу сонця або опис вечора або бурі, та й ахає дурень: «Ах, яке то гарне!» Очевидно сам своїми сліпаками ніколи того не видів і своїм курячим мізком не міг відчутти того, що бачили його сліпаки. От чим великі ті письменники, особливо Діккенс. Це Колумби свого роду: вони відкривають нам нові світи, нові Америки скрізь довкола нас, уміють у найпростішій, найбуденнішій речі показати нам щось нового, нечуваного й несподіваного.

Не диво, що опакими гарячими промовама Лімбах впливав на вироблення моїх літературних поглядів та замилювань більше, ніж це могла чинити шкільна наука, майже наскрізь шаблонова та формалістична. Правда, й у Лімбаха не було ясного та одноцільного погляду; безпосередньо поруч з такими поглядами, як наведений вище, в нього межували такі думки, що поезія і загалом белетристика повинні займатися «вищими» темами і навіть найнижчі, найбуденніші предмети «ублагороднювати». Він над усі роди поезії цинив драму, розуміється, писану ямбами, на взір Шекспіра або Шіллера, найрадше історичну або таку, де поет зумів поставити свій предмет на вищій п'єдесталі, дати йому глибшу, символістичну чи алегоричну підкладку. Він

1) Овад—з польскобого, муха.

не разцілими годинами з захватом розсновував перед нами алегоричні толкування «Фауста», «Вільгельма Теля» та «Іфігенії в Таврії», і часто договорювався до думок зовсім суперечних з тими реалістичними та раціоналістичними поглядами, які з таким самим запалом виголошував перед людиною.

— Пане Лімбах, — скаже було дехто з молодих його слухачів, — то ви твердите, ще це правда?

— Алеж очевидно правда.

— А перед людиною ви твердили те й те, зовсім суперечне з цим.

— І там то правда! — каже, не задумуючись, Лімбах.

— Як то, й одне й друге?

— А так.

— Алеж одне перечить другому.

— То в нашій курячій мізку перечаться наші власні глупі поняття. В природі, в дійсності нема ніякої суперечності, а властиво мільйони суперечностей ходять собі рука в руку і сміються з нас.

— Ну в природі нехай собі! Але в вашій голові як воно годиться це з тим?

— Я не Beschwichtigungshofrat⁴⁾! Я не маю обов'язку мати все в згоді, — відріже було Лімбах. — Я з ніякою думкою, з ніяким поглядом шлюбу не брав. Завсіди говорю так, як мені виходить з контексту. Вийде раз так, другий раз інакше, що я тому винен? Я говорю, що думаю і як знаю, а ви собі міркуйте, як ви знаєте. Ich bin

4) Той, що все примирює

kein Buch, ich bin ein Mensch mit seinem Widerspruch¹⁾).

Не знаю, відки він узяв оцю Маєрову приказку, що послужила епіграфом до його «Сістаних днів Гуптена»; мусів десь вичитати її в газеті, бо К. Ф. Маєра та його поеми, виданої пару років перед тим, не знав напевно. Але приказку любив повторяти не раз, і вона дуже добре характеризувала цього незвичайного чоловіка.

IV.

Хіло він був, із якого стану, з якого міста, з якого роду? Про це його питати мені якось ніколи не прийшло до голови. Кожна розмова з ним, по був вилет у якісь повітряні краї, в немежовані ступіні духового життя, естетичних питань та привабливих творів людської фантазії, де всякі питання дійсного, практичного життя, а властиво тої мізерії, що нас окружала, щезали, попросту переставали існувати. Ми переживали в такі хвили те, що Гете писав про Шіллера:

Und hinter ihm im wesenlosen Scheine
Lag, was uns alle bändigt, das Gemeine²⁾.

Я так і не дізнався ніколи, чим властиво займався, чим жив у Дрогобичі Лімбах, з чого вдержував—хоч у тій крайній нужді, з якої не вилазив ніколи— себе й свого сина. Його ім'я, його преділекція³⁾ до німецької літератури і цілковитий брак якоїбудь патріотичної ноти

¹⁾ Я не є книжка, я є людина з її суперечностями.

²⁾ А поза ним в безістотному вигляді лежало те, що нас всіх сковує, це буденщина.

³⁾ Преділекція—розположення, нахил.

в його розмовах—це була теж одна з тих його прикмет, що робила розмови з ним привабними для мене і не допускала до них ані міні фальші та робленого папосу—веліли догадуватися, що він походив із німецької, мабуть урядницької родини, що зайшла до Галичини. Які були первісно його обставини, які школи він кінчив, яке становище займав і з яких причин опинився на дні бідности, на тій абсолютній площі пролетарського життя, на якій я застав його — не знаю. З деяких натяків у розмовах — рідких і нецікавих — з його сином я міг догадуватися, що й сам старий Лімбах був первісно якимсь урядником, мав жінку, яка вмерла з гризопи над його поведінням, доживши до того, що її чоловіка за щось прогнано зі служби — одним словом, була якась тиха, мовчазна трагедія в його сімейнім життю, і тінь тої трагедії лежала перегородою між сином і батьком. Син майже ніколи не брав участі в розмовах батька з учениками, державсь осторонь, вічно зайнятий лекціями, якими заробляв на удержання своє а може й батькове. Чи й старий Лімбах давав які лекції, не знаю; здається, що ні. Ближчою до правди мені видається поголоска, яку повторяв дехто в Дрогобичі, що він займався покутним писарством, але й туп я з власного спостереження не можу сказати нічого.

Чи він пив? І того не знаю. П'яним я його не бачив ніколи, горілчаного духу від нього не чув так само, як і цинічних розмов, у яких любуються налогові п'яниці

в його віці. З якої причини його видалено зі служби — не вмію придумати. Що він не покрав нічого, про це свідчила його бідність; що не пропив ані не програв у карти, за цим промовляв брак усякого сліду налоговості і та молодеча свіжість та наївність духова, що виявлялася в його розмовах і так притягала до нього наші молодечі серця. Та коли й були які плями в його минувшині, в усякім разі він дав доказ незвичайної сили духа, скинувши з себе всі давні шкарляючі, спустившись з сином на саме дно бідності і ходячи по тім дні так безжурно та безприспрано та помагаючи синові вибитися вгору.

Здавши матуру¹⁾ я перейшов до Львова на університет і покинув обох Лімбахів у Дрогобичі. По році ми знов здибались у Львові. Вони знов жили оба в убогій, голій, нужденній халабудці при Академічній вулиці. Старий Лімбах був такий самий, як у Дрогобичі, бідно вбраний та безжурний, усе чимось заняпий, та все готов фуркнути від того заняття в безконечні розмови про літературу та еспетикку. Молодий Лімбах був слухачем університету, мав дуже добру лекцію в одного із університетських професорів, — перед ним стелилася дорога до життя, щоправда, повного праці, але достатнього та урегульованого, далекого від тої пролетарської гололи, до якої так привик його батько.

¹⁾ Матура — іспит зрілості, що давав право перейти на університет.

— Ну, що чувати? Як живете? Що нового читаєте? — Такими питаннями привітав мене старий Лімбах, коли ми здибалися раз на вулиці. — Заходьте до мене, поговоримо.

І в нас було про що говорити. Я поді зачитувався «Детством, отрочеством і юністю» Толстого та першими романами Золя, що вийшли в російських та польських перекладах. (Німці ще тоді, 1876 р., не знали й не перекладали цього письменника). Я знав уже дещо про нові літературні поклики, про реалізм і натуралізм, про соціальне питання та соціалізм, і пробував зацікавити тим усім Лімбаха. На жаль по-російськи читати він не вмів, а польський переклад першого тому «Дюгон-Маккарів» прочитав.

— Той пан Золь... Золь... ну, ну, він добре пише, добре пише, — мовив він, віддаючи мені книжку. — Але він злий! Він лютий! Чого він такий злий? Кожний його опис, то бомба. Кожний діалог, то ніж у серце. Чого він так сердиться на весь світ?

Я відповідав йому, що не можу добачити такої сердитости в Золя.

— Не можете добачити? Е, ви того не розумієте. Він мусів дуже бідувати, його мусіла наскрізь перепалити зависть.

Я всміхнувся на шаку здогадку.

— Адже й ми з вами бідували —

— Е, що, не говоріть! — буркнув він, і перший раз я почув у його словах якусь прикру, сердиту ноту. — Не можна так казати: «ми з вами». Що ви рівняєте себе зо мною? Ви жили бідно, але не бідували. Розумієте? То величезна різ-

ниця. Жили в бідності, але рівно, правильно, не знаючи іншого життя, отже не знаючи ані зависти, ані такого, щоб одного дня не відати, що будете їсти, де подінедетеся на другий день. То значить бідування. Ви щасливий чоловік. Ви жили бідно, але не бідували. То ви й не можете шут, у того пана Здія, дочутися пої ноти.

— Але ж власне в ньому хвалять і подивляють його об'єктивність, незрівняну вірність його описів і обсервацій, його повну правдивість — вирецитував я.

— Дурниця! Глупі формули! Für die Katz! — буркнув Лімбах. — Правдивість! Що таке правдивість? Правда, абсолютна правда недоступна для нас. Кожний бачить лиш те, що йому дозволяють бачити його очі, і бачить так, як уставлені й зафарбовані ті очі. В одного вони зафарбовані на зелено, то й бачить він усе в весняній зелені; в іншого на червоно, то й бачить він усе в огнистім сяєві. А в пана Здія вони зафарбовані на жовто, то й бачить він усе жовте, так як салон його старої Ругонихи. Ні, волю Діккенса. Тамтой і забавить і пострашить, а цей мов розбійник вирветься чорт зна відки, і хапає за горло й душить. І пощо? За що? Що я йому винен?

Ще від дрогобицьких часів Лімбах живо цікавився моїми літературними пробами; не диво, що зацікавився й тепер.

— Що нового пишете?

Я відповів йому, що задумав у ряді дрібних нарисів та сцен змалювати ту ча-

стину галицької суспільности, яку встиг досі пізнати.

— *Machen Sie aber mich nicht unsterblich!*¹⁾ — зажартував він сміючись. А потім додав:

— Ну, покажіть, як ви беретеся до цього. Хочу бачити, що ви переняли від цього пана Золя.—[Не знаю чому, може зі своєї вродженої нелюбови до французів. Лімбах завжди називав Золя якось ущіпливо «пан Золь», мабуть покриваючи тою ущіпливістю симпатію, яку в глибині душі почував до цього письменника].

Найближчим разом я приніс і прочитав Лімбахові свою «Лесишину челядь». Початок подобався йому.

— Гарно, гарно, — буркотів. — Є певна мелодія, є й пластика, і невеличкий чуттєвий підклад. Ну, ну, далі!

Але коли я дочитав до кінця, він зморщив брови.

— Пощо ви попсували ідилію? Початок заповідав ідилію, а ви при кінці набовтали якогось квасу.

Я сказав, що в мене зовсім не було наміру писати ідилію, що я хотів кинути на папері профілі кількох осіб, які я знав у дитячих літах.

— *Für die Katz!* — мовив сердито Лімбах. — Кому яке діло до того, чи ви знали тих людей, чи ні? А ви з початку роз'охочуєте, розгріваєте нас своїм малюнком природи, ми виходимо в чистих сорочках грітися на сонечку, а ви поді

¹⁾ Але не зробіть мене безсмертним!

бух на нас холодною водою. І пощо? Що вам із того прийде? Це нечемно і... і недояльно. Це надужиття довір'я!

(І почав толкуватися¹⁾), та не переконав старого.

— Ні, без потреби ви беретеся наслідувати того пана Золя! Без потреби. Він не доведе вас до добра, шукайте своєї власної дороги!

В половині того року мене арештовано. Аж по році, весною 1878 р., я знов побачився з Лімбахом. Він був якийсь здержаний у розмовах зо мною; я рідко міг застати його дома та й розмови наші не були вже такі свобідні та наївні, як давніше. Якась тінь лежала між нами.

Раз я попросив у Лімбаха дозволу одержати декілька листів із-за границі на його ім'я, бо листи адресовані на моє ім'я пропадають. Не надумуючись, він позволив, але, одержавши один лист із Женеві, так перелякався, особливо коли, відчинивши його, не міг нічого прочитати, що готов був бігти з ним до поліції. На щастя я надійшов ще в пору і вирятував листа. Старий Лімбах якось ніби засоромився свого переполоху, коли я для заспокоєння прочитав йому лист і переконав його, що його зміст був зовсім невинний. Та проте я зараз же понаписував, куди треба, щоб на Лімбахові ім'я листів більше не посилено. Як же ж заболіло мене, коли кілька день по тім я побачив, як старий Лімбах доглянувши мене здалека на вулиці, сквапно перехо-

¹⁾ Толкуватися — об'яснюватися.

див на другий бік вулиці і йшов, відвернувшись в другий бік, щоби не спірчатися і не вішатися зі мною! Я тоді вже на власній шкірі пізнав різницю між бідністю й бідуванням, пізнав і те чуття, якого вперед не міг дочутися на дні жовчних описів Золя. Я більше не сходився з Лімбахом.

Через рік він із сином виїхав до Кракова, де його син кінчив університет. Там старий Лімбах і вмер, і я більше не бачив його.

1—3 травня 1903.

БОРИС ГРАБ.

Борис Граб хлопська дитина. Батько його, заможний господар у підгірських селі Д. коло Добромиля, віддав його, свого найстаршого сина, до школи спершу до Лаврова до Василіян, а потім до Перемишля до гімназії. Борис учився дуже добре і вчасно почав заробляти собі на хліб лекціями. Батько бажав, щоб син скінчивши гімназію, йшов до духовної семінарії, але Борис уперся і пішов до Відня на медицину.

Ще в гімназії Борис займав видне місце серед товаришів, бо й учивелі гляділи на нього, як на головну оздобу закладу. Обдарований незвичайними здібностями, величезною пам'яттю, бистрим і ясним розумом, він із тими вродженими дарами єднав велику пильність і працьовитість, замишування до порядку і шочности і вироблене гімнаспикою та фізичною працею здоров'я та сильну будову тіла. Свій час умів він розділити так, що на всяку роботу, на всяку науку знаходив час і пору.

Ще в гімназії він з власної охоти навчився кількох європейських мов, читав на кожному із них чільні твори літератури, які лише міг запастися в такому непросвітнім городі, як Перемишль, — але крім того, живучи два роки у столяра, навчився столярства, відтак у покаяння покаяння, а ще в сім'ї клясі не побоювався насмішок товаришів, ба й деяких учителів, але перейшов на квартиру до одного шевця і в заміну за підучування його сина навчився й того, у школярів так погордженого, ремесла. Лиш один учитель, Міхонський, хвалив Граба за те, заохочував і інших учитися ремесла і обій духовної праці не занедбувати й фізичної, хоч, розуміється, на дармо. Оце намагання сполучити науку з фізичною працею звало Бориса до купи з Міхонським, що сам закликав його до себе до хати, часто розмовляв з ним і спарався по змозі дати його думанню й науці живий напрям, вільний від шкільного педантизму й закорумпції.

Міхонський, це була вельми оригінальна й симпатична постать, рідка поява між гімназіальними вчителями. Незвичайно нервовий і чутливий, він умів бути перепелиним і повільним та лагідним. Усе в нім, від нерівного, поквальноного ходу і бистрого, але миготливого погляду аж до методу навчання приступного, живого і щиро предметного (він учив математики, логіки й психології), а заразом прибраного в якісь педантичні форми, в якусь дрібничкову формалістику, — все, кажу, в нім було немов навмисно зложене

з суперечностей. М'якого серця і доброї душі, він міг довести до розпуки ученика — хоч і здібного, але повільного, флегматика; лише нервові, прудкі, рухливі натури могли подобатись йому. А проте той самий чоловік з педантичною строгістю додивлявся до того, як ученик стоїть при таблиці, як держить крейду, як маже губкою, як кланяється, — і не вважав зайвим по десять раз на кожній годині навчати учеників методичності, повільного але ясного думання, точності й економії у всіх рухах, поступках і ділах.

— Не надто квапся, не надто й гайся, нічого за много! — оце були його улюблені приказки. Ученик, що на завдане питання відповідав занадто швидко й гладко, відразу збуджував його недовір'я.

— А покажи но ти мені книжку, з якої ти це так гладко на пам'ять вивчився! — звик він був говорити такому ученикові, вислухавши його відповіді, а коли той упиравсь при тім, що говорить це не з пам'яті, а з голови, завдавав йому для проби таке питання, якого не було в книжці і на яке треба було відповісти з добрим намислом. Такими питаннями він випробовував здібність мислення у своїх учеників. І вже в кого побачив, що відповідь на питання виходить справді здобутком його власної, хоч і невеличкої духової праці, для такого мав велике поважання.

— Власна думка! Власна духова праця, ось в чім власлива ціль гімназії! — повторяв він не раз. — Ти думаєш один з другим, що та латина, грека, фізика чи мате-

машика, логіка чи психологія, що ми шукаємо з тобою переробляємо, прийдеться тобі попіти у життя на щось? Не вір тому! Хіба на вчитель підеш, та й то в такому разі прийдеться попіти з того лиш мала частина. А так, у звичайнім житті інтелігентного чоловіка, урядника, купця, ремісника все це зовсім ні до чого не здалося. Самі побачите, як лише вийдете з гімназії; за рік, за два половина з вас забуде читати по-грецьки, латинської книжки до смерті не візьме в руки, а на логаритми буде дивитися, як теля на нові ворота. І що ж з того вийде? Я знаю, де ти скаже: дурні професори, дармо гають час собі й нам і вчать нас непотрібних речей. Отже неправда! Ми з вами як той біблійний Саул, що ти пішов шукати загублених ослиць, а знайшов корону. Ми нібито ведемо вас шукати ослиць, ніби тих граматичних форм, алгебраїчних формул, історичних дат. А тим часом ні! Не о те ходять! Головна річ в тім, щоби ви навчилися володіти своїм мізком. Знаєте, як мала частина вчить зразу дивитися очима, попіти хапати руками, а нарешті ходити погами та говорити. Так і гімназія вчить вас володіти духовими органами, виробляє пам'ять, порядок думання, систематичність, а нарешті критичність. Оце мета гімназії. Гімназія, це та ж гімнастика, лише на широкій, духовій основі. Щоб ти, пройшовши її, був приготований взятися до всякої праці чи науки, що має заповнити твоє життя. Аж там, за дверима гімназії почнеться те, що має при-

далися тобі в життю, правдива наука. Тут усе лише гімнастика, вироблювання здібностей, а з них найвища, найдорожча здібність власного думання.

Борис Граб відразу, ще в третій класі нижчої гімназії, звернув на себе увагу Міхонського. В ту пору це був дикий, вальовитий і неохайний хлопець, що між усіма учениками своєї класи визначувався вечиценими по кілька неділь чобітьми, брудною сорочкою, подертим сурдупом, нечесаним волоссям, і—першою льокацією¹⁾.

Наука в двох перших гімназіяльних класах вимагала лише пам'яті, а не праці думок; для того Граб, обдарований такою надзвичайною пам'яттю, що всі виклади вчипелів запам'ятовував відразу в школі, не вчився дома нічого, але поробивши писемні роботи, коли були позавдані, і відбувши дві-три години приватних лекцій (учив, звичайно, своїх товаришів однокласників, і по так, що один або два плапили йому по два гульдени²⁾ місячно, а на вчення сходився весь «сірий кі нець» класи), втікав із гурту і забавлявся по-своєму. Жив він у дуже поганій часті міста, над невеличким потоком, обставленим по двох боках поруччями. Граб вилазив на те поруччя і ходив по ним визувши чоботи. Поруччя було невисоке, півтора ліктя понад вулицю, але стояло на самім березі потоку, а берег був високий і стрімкий і стіною здіймався

¹⁾ Льокація—цебто був першим учеником.

²⁾ Гульден—карбованець.

вгору на яких три сажні. Не було нічого легшого, як grimнути з поруччя в потік, якого дно було або болотяне, або вистелене грубим камінням. Понад оту пропасть ходив Борис цілими годинами; іншим світ крутився, коли лише з противного берега гляділи на нього, а йому байдуже. Та й поліція ніколи майже не заходила в ту часть міста, щоб була могла заборонити йому ту гімнастику.

Раз якось Міхонський переходив туди і побачив Бориса на тій еквілібристиці. Думав, що хлопець побачить його і втече, але Борис ішов спокійно, рівно, не змигаючи оком із поруччя і нічого більше не бачив. Він був подібний до лунастика. Міхонський наблизився аж зовсім до нього і кликнув:

— А ти що робиш?

Борис оглянувся, змішався. Міхонському бачилось, що він ось-ось захищається і впаде, тож прискочив і захопив його за руку.

— Що це ти робиш? — повторив учитель.

— Про... про... про... — лепотів хлопець і мов прикипівши стояв на місці, на поруччю.

— Злізь на землю і говори порядно! — гостро промовив Міхонський.

Борис зіскочив з поруччя, але на вчителеві запити не вмів відповісти нічого порядного.

— А лекції вмієш на завтра?

— Вмію.

— А задачі, препарациі¹⁾ маєш?

¹⁾ Препарациія — підготовчі писані вправи.

- Маю.
- І чого ж ти ходиш туди?
- А що ж маю робити? — просто-душно запитав Борис.
- Алеж тут можеш в'язи зломити.
- Ні, не зломлю.

Міхонський зацікавився заведбаним хлопчиною. На годинах алгебри він мав з ним муку: ані стапи, ані крейду взяти, ані писати, ані говорити порядно Борис не вмів, але зате в його відповідях учитель бачив розум і проблiski власної думки.

— Де ти живеш? — запитав Міхонський Бориса.

Той показав.

— Ходи, хочу подивитися.

Борис попровадив його.

— Як тут вохко! Як тут брудно! Як тут тісно! Який тут галас! Яка тут задуха! — раз-по-раз викрикував Міхонський. — Ну, і не диво, що ти волиш по поруччю лазити, ніж тут сидіти. Тут сидіти, то смерть! Чому тебе батько не помістив деінде?

— Бо цей господар його знайомий.

— Як маєш вільний час, то приходи до мене, — мовив учитель. — Ти знаєш, де я живу?

— Знаю.

— Прийдеш?

— Прийду.

Але Борис не йшов до Міхонського. Цей жив у гарнім домику над Сяном. Переходячи поуз той домок, Борис не раз бачив гарне, панське урядження в його середині і спидався йти туди. Минув тиждень. Міхонський немов і забув про

Бориса, хоч при разі мав години в його клясі. Аж за четвертим разом викликав Бориса до паблиці. Живо забилося серце у хлопця, він увесь спаленів, але напружуючи всі сили духа й тіла спарався зручно вийти з лавки, спати при паблиці, взяти в праву руку крейду, а в ліву губку, словом робити все так, як любив Міхонсвкий. А Міхонсвкий спояв збоку і пильно дивився на нього, не кажучи ані слова. Тільки всміхався з-за своєї густої чорної бороди, але Борис не бачив того.

— А з нього може вийти славний хлопець!— сказав він ніби сам до себе, але так, що ціла кляса вчула; вчув і Борис. Його серце заметалося, затріпотало якоюсь радістю; він почув сором, що не додержав даного йому слова. Міхонсвкий подиктував йому якесь завдання. Борис написав і по короткім розмислі спокійно, не поспішаючись, за порядком узявся розв'язувати його. Міхонсвкий ходив на пальцях по клясі і любувався.

— Добре! — сказав він, коли робота була зроблена. — Добре, дуже добре. Сідай на місце!

Борис поклав крейду й губку і сів.

— Гов! — скрикнув нараз Міхонсвкий, немов нагадавши собі щось. — Борис Граб! А скажи но ти мені, хто найбільший дурень у тій клясі?

— Я — сказав Борис, не надумуюсь.

— Для чого?

— Бо дав слово прийти до пана професора, а не прийшов.

— А чому не прийшов?

— Бо... бо... бо...

Борис запнявся, почервонів по самі вуха і розплакався.

— Ага, бачиш! — сказав Міхонський. — А на другий раз не будь дурнем і приходь.

— Прийду.

Від того часу Борис почав вільними хвилями ходити до Міхонського. Той зразу мусів освоювати його, добротою і ласкою з'єднати собі його повне довір'я, а потім узявся „цивілізувати“ цього дикуну. Почав від того, що навчив його порядно ходити, просто, не перевалюючись з боку на бік, з піднесеним лицем, навчив кланятись, сидати, навчив тої акуратности й економії у всіх рухах, словах, і поступках, що, як він говорив, повинна ціхувати розумного і практичного чоловіка. Він узявся робити з ним хатню гімнастику (тоді це ще була в нас нечувана новість), щоби призначити його до скорости, прецизії¹⁾ й грації в рухах. Він постарався і винайшов для нього інше, здоровіше помешкання, власне у столяра, і велів Борисові в вільних хвилях учитися столярства. Книжок покищо не дав йому ніяких. „Досить з тебе й шкільних. — говорив він. — На інші прийде черга пошій. Тепер роби на верстаті!“

І Борис робив. Аж у п'ятій класі Міхонський, бачучи, що хлопчина і фізично виробився, став здоровий як дубчак, моторний та цікавий, і що дух його доволі

¹⁾ Прецизія — точність.

зміцнів і привик до методичної праці, почав давати йому книжки до читання зі своєї бібліотеки. Зачав, розуміється, від тої азбуки людськості та цивілізації, від Одиссеї, яку дав читати хлопцю в польськїм перекладі. Борис перечитав безсмертну поему одним духом за кілька днів і приніс Міхонському книжку назад з подякою.

— А що, прочитав?

— Прочитав.

— Ну, розкажи мені, що ти прочитав?

Борис був приготований на це питання. Він розповів Міхонському зміст поеми, дитячим звичаєм підносячи більше чудесні та фантастичні пригоди, а поминаючи побутові картини.

— Ну, добре, — мовив Міхонський. — Але знаєш ти що, це тільки одна половина Одиссеї, оте все, що ти мені тут розповів.

— Одна половина! — скрикнув здивований хлопець.

— Еге, одна половина.

— Значить, є ще й друга?

— Є й друга.

— А де? Можна просити пана професора?

— Тут вона. В тій самій книжці. Візьми її і прочитай ще раз, а тоді розкажи мені й другу половину.

Борис був трохи розчарований, взяв книжку, але кілька днів не мав охоти братися на ново до читання.

— А що, знаходиш другу половину Одиссеї? — запитав його Міхонський.

— Ні, не знаходжу.

— А чипаєш ще раз?

— Читаю.

— Не бреши, Борисе! — напівлагідно, а напів якось жалісно скрикнув Міхонськии. — Ти не зачинав другий раз читати, а то-б певно знайшов і другу половину. Правда, що не зачинав?

— Не зачинав, — сказав засоромлений Борис.

— То-то й є! Адже я знаю, що такий розумний хлопець як ти, як прочитає таку розумну книжку, як Одиссея, то мусить знайти й другу її половину.

Ця розмова глибоко шпигнула Бориса. Він поспановив собі ніколи не брехати і зараз же взявся другий раз читати Одиссею. Тепер, знаючи її зміст, він читав її помалу. Живі побутові картини насували йому на пам'ять рівно живі картини того сільського життя, яким жив його батько, серед якого й сам він виростав від малечку. Чим далше вглублявся в поему, тим більше блідли в його пам'яті фантастичні пригоди та містологічні дивогляди, а зате тим яркіше визначувалися картини сільського віча, возової подорожі полевими дорогами серед родючих нив, сільського празника, дівчат, що перуть шмаття на річці, гостини, саду, сільських ігрищ, життя пастуха в полі і т. і. Другий раз він прочитав поему з далеко більшим інтересом, як перший раз, і розповів цим разом Міхонському зовсім інший зміст, як першим разом. Живі спомини з власного життя додавали його оповіданню ще більше свіжости, ясности та виразу.

— А видиш!— сказав Міхонський, спараючись не надто сильно показати свою радість.— Правда, що ця половина рівно цікава, як і тампа, яку ти мені розповів першим разом?

— І ще цікавіша!— мовив утішений своїм відкриттям Борис.

— А чому цікавіша?

— Тому... Тому...— Борис хвилю вагувався, немов шукаючи слів, щоб вяснити те, що не зовсім ще ясно зарисовувалось в його душі.— Я думаю... мені представляється ціла Одиссея як дім. Оці малюнки з життя, то фундамент, то зруб, а тампі чудесні пригоди, то гарні різьблені та малювані оздоби, ганки, галерійки...

— Браво!— сказав Міхонський.— І неправда, хто перший раз оглядає дім, той насамперед зверне увагу на ті побічні речі, стовпчики, вікна, малювала по стінах, драперії. Треба вже шямучого чоловіка і уважного оглядача, щоб звернув увагу на розклад будинку, на весь його плян, на привкість фундаментів, устанавлення дверей та печей. А для тих, що живуть в домі, це далеко важніше, ніж ті оздоби, які іноді стають навіть завадою, що з певним накладом праці треба оберігати та шанувати, а які властиво не приносять ніякого пожитку. Ну, але тепер скажу тобі ще один секрет. Те, що ти досі бачив у Одиссеї, ті обі половини її змісту, то властиво лиш одна сторона речі. Поза тим, що ти бачив тепер, криється інша, ще далеко цікавіша історія.

Борис випрiщив на вчителя заiскреннi
цiкавiстiю очi.

— Бачиш, то так, — мовив Мiхонсвккий. —
Читаючи її перший раз, ти перебiг
немов по однiй лiнii через її змiст, немов
вузенькою стежечкою через поле. Ти
любувався лише бiгом та закрутами тої
стежки, небагато зважаючи на цiле
поле. Правда?

— Правда.

— Читаючи другий раз ти вже бачив,
що ця стежечка, то не головна рiч. Ти
звернув увагу на цiле поле на його
грунтi, на те, що на ньому засiяно.
Так?

— Здається, так.

— Бачиш. Та досi ти спудiював Одiс-
сею, що так скажу, плянiметрично, як
одну площу, на якiй стоїш i сам. Ти не
пробував, i не мiг, пiднестися вище,
над неї, оглянути її не як площу, а як
рiч вiдрубну, заокруглену в собі, як окре-
мий свiт надiлений власним рухом, вла-
сним життям. Це був би, що так скажу,
стереометричний погляд. Ну, та на це
ти ще замолодий! Маєш час. Колись, по
матурi, або ще пiзнiше, як вийдеш у своє
власне, практичне життя, як попробуєш
i для себе створити свiй власний мате-
рiяльний i духовий свiт, тодi попробуй
також iще раз прочитати Одiссею. Тодi
побачиш ту нову її сторону. Даси менi
слово, що зробиш це?

— Дуже радо.

Мiхонсвккий стиснув хлопцевi руку.

— А не забудеш?

— Ні, не забуду
— І запам собі ми дезидерат¹⁾: при читанню всякої книжки від пляніметричного способу бачення доходити до сипереометричного. Я знаю, це тобі не зовсім зрозуміле, але прийде пора, зрозумієш. І не думай собі, що це вже все, що осягнувши той ступінь ти вже матимеш ключ до цілковитого зрозуміння творів людського генія. Ні, сину (це перший раз Міхонський назвав Бориса сином і перший раз Борис почув якесь незвичайне зворушення, якусь дивну м'якість в його голосі): ні, це все лиш один ступінь, лиш початок, так само, як пляніметрія й стереометрія, то лише початки, азбука математики. Далі забажаєш пізнати внутрішню структуру, так сказати механіку твору, потім складники, з яких його скомпоновано, немов його хемію; далі сам процес його творення, його зв'язок з подішнім часом, що його автор узяв із минувшини, зі своєї сучасности, далі дійдеш до оцінювання самих основних ідей, так сказати психології його твору, а потім ще далі розшириш горизонт і будеш читати: відки в подішніх людей і в отого таємничого Гомера взялася думка складати такі твори? І в такій формі? І такою мовою? І тисячні, тисячні подібні пишання насунуться тобі, і тоді побачиш, як такий пвір, частітка життя великої нації, веде нас до студіювання того життя і виявляє на кожнім кроці стілівки ж безмежних

1) Дезидерат—побажання.

горизонтів па нерозгаданих загадок, як і само життя.

— Та невже можна задавати собі такі питання? — запитав несміливо Борис, якому зашуміло в голові від тих несподівано розкритих перед ним далеких перспектив.

— Не лише можна, але й треба, — мовив Міхонсвкий.

— І є надія дійти в таких речах до правдивої відповіді?

— Скажи: до якоїсь відповіді! — з приписком мовив Міхонсвкий. — Що значить «правдива» відповідь? Що для нас правдиве, для інших, пізніших може бути вже не зовсім правдиве. Головна річ: відповідно поставити питання і дати на нього відповідь згідну зі звісними нам фактами.

Інші будуть мати більше фактів, або розумітимуть наші факти не так як ми, то й відповідь їх буде інша. Ну, па годі про це. Ще маєш час на такі речі. Ти ще — він усміхнувся ласкаво — на пляніметричним погляді стоїш. Читай далі! Читай не багато, не швидко, а старайся доходити до стереометричного погляду. Тоді поговоримо про це більше.

Від того часу Борис під проводом Міхонсвкого прочитав усі найкращі твори Гете, Шіллера, Лессінга та Віянда. Шекспіра читав у німецьким перекладі, бо в Перемишлі не було нікого, хто б навчив його англійської мови. За припнкою Міхонсвкого він зараз у п'ятій класі записався на французьке, і по двох роках дійшов до того, що міг в оригіналі читати Мольєра, Расіна та Корнеля. Знаючи латин-

ську та французьку мову він при допомозі Міхонського легко вивчився італійською, перечитав обов'язкове «I promessi sposi» Манцони, та його шягло до Данпа й Аріостпа. Міхонський радив йому лишити собі їх на час по мапурі, а тимчасом поглиблював його розуміння прочитаних авторів розмовами про швори чільних майстрів всесвітньої літератури. Додаючи в Грабових відповідях та рефератах, що він із плянімпіричної—по його термінології—спадії розуміння переходив до стереомепіричної, він давав йому читати докладні життєписи даних авторів, збірники їх листів, мемуари їх самих та їх сучасників і тим приучував його з одного боку розуміти всякий швір людського духу на основі того часу і тих живих людських взаємин, яких він був випвором і виразом, а з другого боку при звичаював його розуміти історію даного часу, так сказати, аналітично, із свідощтв та настроїв шогочасних людей, а не з готових шабляонових конспрукцій шкільних підручників. Тоді поза шкільними підручниками були в моді серед гімназіяльної молодії більші «Weltgeschichte»-и¹⁾ Ропшека і Шльоссера, та Міхонський не радив Борисові читати їх.

— В загальних парисах, — мовив він — маеш всесвітню історію в школі. Цю мусиш вивчити, хоча там дев'ятб десятих дурниці. По цю тобі ще збільшувати той баляст і набивати собі голову голіовими конспрукціями, які для свого часу і для

1) Всесвітня історія.

їх авторів може й мали якийсь значення, а для нас не мають ніякого? Захочеш глибше вийти в студіювання якоїсь історичної епохи, то йди просто до джерел, до сучасних тій епосі писань, або до основних монографій, а отакі сметанкарі, що нібито збирають сметанку з усіх спеціальних праць, дають по правді тільки якусь бовтанку, препаративану для їх власного смаку, але для нас, особливо для молоді більше шкідливу, ніж поживочну.

Так само остерігав Міхонський Бориса перед читанням компендій¹⁾ історії літератури.

— Це не для тебе! — говорив він. — Спробуй насамперед пізнати якнайбільше творів літератури з власного читання, а поді вже берися й до історії літератури. Я би велів попалити дев'ять десятих частей усіх тих компендій. Це попросту деморалізація, а не наука. Вони виробляють цілі генерації тих премудрих людей, що все знають, але поверх, з чужих слів, а про все готові говорити з таким певним видом, немов вони все те бачили, читали й передумали.

А вже найдужче розсердився Міхонський на Бориса (це й було лиш один-однісінький раз), коли випадково Борис, діставши від якогось товариша в позику естетику Лемке, свіжо поді видану польськи, приніс її до свого вчителя і запитав, як йому братись до її прочитання.

¹⁾ Компендія — підсобні книги.

— Кинь це гепі! Півіть не дивися на це! То сміштя! То дурниці від першого слова до останнього!—кричав Міхонсвкий.—Зараз перші слова «наука о рієкпіе»¹⁾, то пірамідальна дурниця і брехня. Нема ніякої спеціальної науки про красоту, а естетика також зовсім не є наукою про красоту та й взагалі не є ніякою наукою. Красота, то наше суб'єктивне почування певних форм, пропорцій, звуків, колворів, таке саме суб'єктивне, як любов, гнів, погорда. Нема ніякої спеціальної науки про любов ані про гнів, так само нема ніякої спеціальної науки про почуття краси. А поза нашим особистим почуттям ніякої краси нема, хоч хай собі іні німецькі блягери²⁾ кричати і на головах стають. Не чипай того! Вчися дивитися на природу, на твори людської штуки, але дивитися власними очима, не крізь окуляри ніяких псевдоестетичних формул. Чим більше їх будеш бачити, чим докладніше їм будеш придивлятися, чим ліпше будеш пізнавати їх техніку та загальні закони психології, тим краще виробиться твій смак. А отакі естетики, то властиво лише школи для вироблювання говорячих сорок та попугаїв, сморгонські академії, де вчать медведів танцювати— всіх на один лад і всіх без тям.

Обік чільних творів літератури—про твори штуки тоді в Перс лишлі не було й мови—Міхонсвкий давав Борисові чи-

1) Наука про красу.

2) Блягер—фразвор.

шапи добрі життєписи чільних діячів літератури та науки, деякі спомини великих людей та їх листи, приучуючи його розуміти всякий півр того часу й тих людських взаємин, яких він був вишвором і виразом. Опіаіак прочиіаіав Ёорис Люїсову біографію Гете та Екерманові розмови з Гетем, польськї спомини Паска, кореспонденцію Гете з Шіллером, мемуари Бенвенута Челліні та Гетеву *Wahrheit und Dichtung*. Жива основа—ось на що головно старався Міхонськїй звернути увагу свого улюбленого ученика. І звільна з-поза артістичних і поетичних дискусїй висувалися уваги про саме людське життя, про сучасні заходи і змагання людського духу, про сучасну науку історичну, природничу й суспільну. Та туп Міхонськїй звичайно задовольався тим, що сформулував яіесь питання і додавав:

— Власне над тим, у тім напрямі тепер працюють учені люди там, у вільніших краях. Ну, та й ти дізнаєшся про це в свій час. А тепер іще маєш час. Це вже належить до стереометричного способу задивлювання, а для цього ти ще не зовсім підготований.

Борис не напірав. Він чув у голосі Міхонського в таких моментах яіесь сумну ноту, щось немов болючу резигнацію чоловіка навченого здержливості давнішими сумними досвідами. З принагідних натяків самого Міхонського та з оповідань інших товаришів він знав, що Міхонськїй був емігрантом з Росії, що одержав незвичайно широку освіту і

готовився мабуць для далеко виднішої наукової кар'єри, ніж кар'єра бідного гімназіяльного «бельфера»¹⁾ в галицькім провінціяльнім місті, і що якась незвичайна катастрофа викинула його з колії і прогнала в світ. Загнаний обспавинами в глухе галицьке місто, не маючи надто щастя в родині, хоча мав молоду і незвичайно вродливу та веселої вдачі жінку і миленьку, гарну, як янголик, донечку, він чув потребу хоч якоїбудь духової, свободнішої і шкільним регуляміном²⁾ не прописаної роботи, і вдовольняв цю потребу працею над ширшим, свободнішим розвиванням бодай одного, найздібнішого та найхарактернішого — як йому бачилось — з-поміж своїх учеників.

Але на розвою тіла й розуму не кінчалась виховуюча діяльність Міхонського; розвій моральної істоти чоловіка займав у нього прохи чи не найважливіше місце. Правда, моральність розумів він далеко ширше й гуманніше, ніж її розуміють звичайно гімназіяльні вчителі та шкільні регуляміни. На всіх пропоколах гімназіяльних конференцій, де виключувано учеників за гру в карти, п'ятики і зносилиздівчатами, стояло ім'я Міхонського в числі тих, що голосували проти виключення, і то звичайно такий голос подавав він сам один.

— Я не похваляю тих поступків — говорив він, — але одне те, що вони все таки не такі вже смертельні гріхи, щоб за них морально вбивати хлопця, а друге те,

1) Бельфер — згірлива назва вчителя.

2) Регулямін — правило припис.

що всьому тому в великій мірі винні ми самі, ми, вчителі. Займіть, зацікавте хлопця наукою, давайте йому з себе приклад справді духового, відданого науці життя, то він прилипне до вас усією душею і не подумає навіть про п'янство й карти. А що до дівчат—єт, не варто й говорити те, що вже давно горобці повинні б на дахах цвіркати!

Розуміється, такі його слова справи не поправляли і вчителі під обухом регуляміну та шкільного закону не вагувались «вбивати морально» щороку по кілька або й по кільканадцять молодих людей за такі проступки.

Борис, для якого Міхонський зробився правдивим духовим батьком, ані не подумав ніколи про карти та п'ятику. Та й ніколи йому було: завсіди навал роботи, та й то роботи такої приманливої, що ніякими картами, ніякою п'ятикою його від неї не відтягнеш. А втомиться було шкільною наукою та читанням позашкільних книжок, то біжить до своєї комірки, де мав невеличкий столярський варспат та власної роботи токареньку, і струже, точить, ріже, складає, доки й фізично напамлене тіло не запросить спочинку. А поза тою дрібною, щоденною роботою виднілись такі широкі, світлі й безмежні горизонти нової, ще кращої і приманнішої роботи, що забувшись хоч на годинку, заголомшитись чи то картами, чи трукком Борис уважав би для себе простою справою, а не приємністю.

Ми вже бачили, яким простим, натуральним способом Міхонський розбудив

у хлоп'ячій душі постанову—ніколи не брехати. Правда, треба було довгих літ систематичної та терпеливої праці з боку вчителя та ретельного зусилля з боку ученика, щоб із цієї постанови, мов із зернятка, виплекати гарну рослину—чесну отвертість та правдивість характеру. Живучи в ненастанній, але різнородній і для того не вбійчій, все бадворій праці Борис привик добре обрховуватися з силами, приступаючи до якоїбудь роботи. Він привик числитися так само й зі словами, не обіцявав такого, чого не міг сповнити, а, обіцявши, докладав усіх сил, щоб таки сповнити. Для того він, при поєдинчій та нескладнім способі життя гімназіяльного ученика, ніколи не попадав у таке фальшиве положення, де би мусів крутити, вибрихуватись, як то кажуть, милити очі. Товариші знали й високо цинили його словність. Коли копрій запитав його про щонебудь, то міг бути певний, що Борис або скаже йому відповідь зовсім докладну, або відповість просто, що цього не знає: та й у таких разях він широко як на гімназіяста обчитаний, звичайно вмів сказати, де можна знайти відповідь на дане питання. Ученики зразу напівжартом прозвали його «Епамінондом», вичитавши в латинських виписах Шенкля речення про цього старинного героя, «*qui ne joco quidem mentiretur*»¹⁾. Під назвою «Епаміонда» знала Бориса вся гімназія.

1890.

¹⁾ Що ні жартом не говорив неправди.

ПІД ОБОРОГОМ.

I.

Малий Мирон сьогодні щасливий. Неділя. Йому не веліли сьогодні йти за ху-
добою, не посилають до снопів ані до
сіна, ані до жадної іншої роботи, як у
будень; сьогодні справді в нього вакації.
Відколи вернув із міста зі школи, це в
нього тільки другий такий вакаційний
день. І він щасливий. Уся цілопизнева
мука на сонячній спеці або слоті, при
праці, що часто переходить його дитячі,
десятимісячною шкільною морокою ви-
тончені сили, — все те щезає, забуваєть-
ся. Він бачить перед собою лише цю
чудову неділю, цей гарний день, в
якім його лишать у спокою — і він ща-
сливий.

Рано він схопився з постелі, умився,
вхопив шматок хліба і побіг у ліс. Для
нього нема більшого щастя, як самопою
блукати по лісі — рано, в неділю, коли
там нема ані живої душі. Це його церква.
Він слухає шуму дубів, тремтить разом
із осиковим листочком на тонкій гілляці,
відчуває розкіш кожної квітки, кожної

правки, що хилиться під вагою діамантового намиста роси, то знов любується містичною дрожжю таємного і невідомого, яка проходить його, коли загляне в Глибоку Дебру з її крутими берегами, оброслими густим хащем та високими деревами, і коли зо дна тої дебрі зівне на нього густа пітьма па якийсь таємничий шелест чогось укритого на дні тої пітьми — чи то шелест гадюк, що в'ються по сухому листю, чи шемрання малесенького потічка, що дзюрчить-капопить по дні... Всі ті неясні почуття, з яких у людській душі зароджується релігія, переходять малого Мирона в лісі в часі таких самотніх проходів, і вони й створюють ту дивну принаду, той чар, яким ліс оповиває його душу.

Лоча ліс великий і займає мало не квадратову милью простору, то проте малий МIRON не боїться в нім: він знає шуп кожний ярк, кожну поляну, кожний окіп і кожну «ленію»; мов старих знайомих відвідує щонеділі і найкращі дуби, і незвичайно похилену скрипливу березу, що під час вітру скрипить, мов дитина плаче, і джерельце з солоною водою, де часто сховавшись серед густих яличок цілими годинами підглядає, як прибігають пипи понконогі серни з малими красенькими серненнятами, і цапи-рогачі, і випріскоокі зайчики. А висидівшись, він іде далі в ялички на знайомі грибовища, і назбиравши купу грибів па зложивши їх разом, добуває невеличкогo ножика, сідає біля них на пеньку і починає чистити їх, гуляючи з ними весело:

— А, мій паничику! Вдався ши біленький зверху і знизу! Певно лише цієї ночі виклюнувся з землі. Та й корінець здоровий! Це гарно. А ви, старенький дідуся! Що то, на залюти збиралися, що так одну крису свого капелюха вгору задрали! Ой, погана гілячка! Лягла вам на голову і от якого шрама надавила! А ось і панночка-голубіночка, сивенька і кругленька, мов табакерочка! А слимачка в середині не маєте? Як же би ні? Ну, та ще не ушкодив, ще лише встиг розгоститися. Геравс ¹⁾, Грицьку! Забирайіся звідси, шукай собі якого скрипуха!

Сусід Рябина, також охотник до раних проходів по лісі, раз якось підслухав оті розмови малого Мирона і не міг пошій наоповідатися про нього, своїм звичаєм часіпо і, так сказати, лише неорепично сплвовуючи (бо на правду не плював, тільки говорив «твфу») і пускаючи слова крізь ніс:

— Твфу, твфу, паскуда! Іду стежкою, аж чую, щось жибонить. Твфу, твфу, думаю собі, а це що таке? Звір не звір, птах не птах, прислухаюся: ніби дитина. Твфу, аж по мені, знаєте, мороз пішов! Адже то ліс, рано ще, то що би шуп дитина робила? І то в таких яличкових гущаках, що хіба лис пролізе. Твфу, твфу, паскуда! І сюди заходжу — не можна доступити, і туди заходжу — не можна доступити. А воно в самій середині, мов за плохом, жибонить собі пів її жибонить! Дамі мені аж спрашно спало! Твфу, пек

¹⁾ Геравс — німецьке гетль.

ни¹⁾, може яка лісова душа. І адаю собі: чи вшкани, чи додивишися? Та бо озираюся, білий день довкола, сонечко святе свіщипь! Прислухаюся, а воно по-людськи жибонипь, ніби з кимось розмовляє, а другого голосу не чути. Аж чую, хрупнула одна гілляка, далі друга, просто на мене йде. Аж у мені душа заспигла. Та бо дивлюся, а що, вважаєте, поій хлопчище, студент²⁾ от! Тьфу, тьфу, паскуда, хай здоров росте!

І сьогодні рано Мирон був у лісі, вернув аж десь в одинадцятій годині, саме на обід, а пообідавши побіг із кількома сусідськими хлопцями до млинівки купатися. Викупавшися, він оце вертає додому, перейшов кладкою через річку, переліз перелазом у свій садок і помаленьку йде стежкою на невеликий горбик, а потім далі, далі, поміж грядки легко споховасним садком, під овочеві дерева, а йдучи розмовляє своїм звичаєм сам із собою.

— Оце пак! Викупатися ми викупалися. І в лісі були. Двадцять вісім грибів знайшли. А тепер іще якби грушку досстиглу знайти. Е, ні, не знайдемо! Ще грушки зелені! А поки зелені, то вони терпкі. Вкусиш, і язик спане, як кілок. І не соковица. Пожуєш, пожуєш, та й мусиш виплюнути. Ну, то що тепер будемо робити? Там десь хлопці побігли на вигін, перебігаютьсья. Та мені не хочеться бігати. Ноги болять. Та де ж, я аж на спару леню³⁾ заходив, та в унятицькій зруб.

¹⁾ Ти—тобі.

²⁾ Студентами в Галичині називають гімназистів.

³⁾ Ленія—просіка в лісі.

Малини були славні! Може би ще піти на малини? Ні, не хочеться вже, та й тепер там певно народу-народу! Ні, не піду. Ноги болять. Краще ми ось що зробимо: виліземо на оборіг¹⁾ та й полежимо. Там холодок, свіже сіно, мух нема, а видно скрізь довкола. Ану!

Це говорячи, він саме наблизився до оборогу, що навантажений свіжим сіном, на які при сажні заввишки, стояв по кінець саду, мов пузатий багач, насунувши на голову свій здоровенний капелюх па розсівшись вигідно між чопирма оборожинами, мов у широкім кріслі. Хоча не було приставленої драбини, то малий Мирон не дбав про це. Він обхопив руками оборожину і встпромяючи свої босі, порепані ноги в туго наполочене сіно та чіпляючися руками все вище й вище, мов кицька горі гладким деревом, майже моментально видряпався на гору, де капелюх оборога майже налягав на сіно (це так видавалося знизу, а на правду оборіг був іще на лі коть понад сіном); і зручним рухом обсунувшись довкола оборожини, скочив до середини і в першій хвилі майже попонував у свіжій, м'якій, пахучій сїні.

— Ось тут гарно! Ось тут чудово! — мало не скрикнув малий Мирон, — але не скрикнув. Він із маленьку привик з усяким виявом свого чуття ховатися від людей, і для того й тепер не скрикнув, щоб дехто не почув його, півпки півголо-

¹⁾ Оборіг — чотири стовби (оборожини), на них солом'яне покриття (капелюх оборога), яке можна пересувати вверх і вниз.

сом, «жибонячи» сказав ці слова сам до себе — і зараз замовк.

II

Він лежав якусь хвилю горілиць і глядів. Над ним було нутро оборога — прості палички, позаверчвані скісно в огнива, бігли догори і збігалися разом у чубі, а поперек них ішли поненькі півперечки з лісового пруття попереживані де-де космиками соломи, а поза тим зверху густа солом'яна пішва. І Мирон пригадує, як патуньо робили цей оборіг і він придивляючися їх роботі не переставав розпитувати їх про всяку всячину, і як вони від часу до часу відповідали йому.

— А нащо, патуню, кладете в огонь кінець огнива? Так ладно ¹⁾ видовбали і палите?

— Ні, синку, не палю, а присмалюю прохи лише зверху. Той кінець буде вистирчати надвір, по щоб не гнив.

— А хіба як припалено, то не буде гнити?

— Ні, синку, до вугілля гнилизна не чіпляється.

— А нащо, патуню, вертите так скісно дірки? І зовсім не однаково, одна більше похилена, а друга менше.

— Так треба, синку. Як повбиваємо в ті дірки палички, то вони зо всіх чотирьох огнів мусять збігатися до одного чубка.

Мирон іще й тепер пригадує собі, як йому заїмпонувала оця патуньова мулість, і усміхається.

¹⁾ Ладно — гарно.

— Зі всіх чопирвох сторін! То шука так зробити. А я як буду великий, чи також потраплю таке робити?

— Вчися, синку, то потрапиш.

— І оттакий оборіг зробити?

— Ще й не такий, синку. От підеш до школи, будеш учитися багато-багато шакого, чого я і гадкою не прибагну, то навчишся ще більшої штуки.

Малий Мирон зажмурює оченята і марить хвилину про ті невідомі дива, які обіцяли йому татуньо, а потім знов водить очима по скелеті оборога і по тих паличках, що з усіх сторін світу, кермовані мудрою татуньовою волею, так справно і рівно збігаються вгору до одного чубка.

— А таки це не погана штука! — думається йому.

В тій хвилі якийсь дивний голос зверпає на себе його увагу. Звичайні голоси, які долітають до нього — гавкання Лиска коло хати, піяння когута¹⁾, цокотання сороки на грушці — вони торкають його слух і не доходять до уваги. Але це — що це було? Він посувається по сіні на південний край оборога і визирає крізь щілину між сінном і спріхою оборога надвір. Перед ним стелиться добре відомий йому вид: похилений на південь горбик саду, під ним захована між глибокими берегами вузенька річка — води не видно з оборога, тільки поруччя кладки, прибите до двох верб, що з двох боків хияють над річку свої чепіргані, задумані голови, — далі не-

¹⁾ Когут піяє — півень співає.

величкий шмат зарічних огорodів — коноплі й капуста, капуста й коноплі: за ними пількищо скошена лука — де-де ще стоять копиці; а переважно гола стерня, побто не гола, а сіро-зелена, бо вже вкривається молоденькою, м'якою опавою. А ще далі — а з оборога видається зовсім близенько — густою темнозеленою стіною стоїть ліс Радичів. На його окопі видно поодинокі дерева: онде біла береза спускає вниз довгі, гнучкі пачоси, що так і просяться, щоби сплести їх на гойданку; а онде грубезний дуб гріє до сонця свої конарі¹⁾; а ось тут на мокравині карлуваті вільхи густими купками порозсідалися, мов прачки над калюжею. Все те відоме йому, звичайне, хоч він не може без радісного усміху глянути на цю картину, така вона гарна та привабна під цим гарячим, сильно блискучим промінням липневого сонця. Але голос, голос! Що за голос доходить до його слуху? Здається, не чути ніде в селі ані на полі, щоб хто кричав, клепає косу (сьогодні неділя!) або прав шмаття, щоби Радичів потребував відкликатися, а проте Радичів — бо очевидно це він — своїм могутнім голосом гуде та вигукує все одно слово, яке в Миронових вухах звучить як:

— Рани! Рани! Рани!

Мирон випріщає оченята, напружує слух, озирається довкола, — ні, нема і не чути нічого, що могло б видавати такий голос. А голос усе йде від Радичова, летять виразнісінько слова не вимо-

¹⁾ Конарі — гілля.

влені ніякими устами, відгукувані дубами та березами та грабами:

— Рани! Рани! Рани!

Миранові робитьсья мопорошино. Він озираєтьсья ще раз довкола, прислухаєтьсья, запираючи в собі дух, напружує свою уяву, щоб зміркувати, що таке в селі могло б видавати подібний голос і викрикнути подібні слова, які б відгукував ліс— про лісове відгукування він знає добре і не раз випробовував його споячи в саду та кричачи до Радичова різні слова, — але ніяк не може доглатися нічого. Невже сам Радичів кричить опак у білий день під гарячим сонячним промінням, серед полудневої тиші? І про які рани кричить він? Слова звучать виразно, але не спрашно. Це не крик раненої людини, не спогін, не чупи в ньому болю, благання— це зовсім не відгук людського ані звірячого крику. Це монотонні, ритмічні вигуки, мов згущена і на людські слова перетворена музика самого лісу без чуптя, а пропе дивно зворушлива в своїй ніби байдужності та елементарній силі..

— Рани! Рани! Рани!

Нема ніякого сумніву! Радичів вигукує такі слова. Немов сонний простягшися під сонячним пригаром він лепопить їх крізь сон.

— Про які рани він говорить? — міркує малий Мирон, незначним скоком уяви вважаючи ліс Радичів якоюсь живою істотою. І його фантазія малює йому сцени за сценами важкого, довголітнього конання серед могутньої хвилі лісового життя. Осб вони під одним дубом клали

огонь і випалили в його живому пілі велику діру — адже цей дуб хорус, конас помалу! А скільки берез покалічили вони, вертячи їх весною за соком? А може Радичів пригадав собі тепер усіх тих сарн, цапів та диких кабанів, яких у ньому вистріляно останньої зими? А може він плаче за тим смерековим ліском в його середині, що згіб торік від червякової пошести?

Миронові робитьса моторошно, немов би він підслухав якусь страшну тайну, немов би заглянув раннім ранком у Глибоку Дебру, — ні в якусь далеко глибшу безодню, повну невідомих і страшних паємниць, і його дитяче чоло морщитьса і дитяча душа дізнає одного з тих потрясень, які в первісному людстві муіли бути дуже часті і дуже сильні і вилилися в почуття релігійного жаху перед недовідомим у природі, яке дитиняча людська уява перетворила в недовідоме за природою і над природою.

III.

В тій хвилі почувся новий звук, що змусив Мирона звернути увагу в інший бік. Із заходу, з над Діла загриміло. Мирон глипнув у той бік, а те, що побачив там, так зацікавило його, що він не влезав на місці, підвівся на коліна, переліз по сні до західного краю оборога і знов ліг на животі і прогріб собі в сні настільки простору прогалину, щоб міг вигідно дивитися.

Перед ним стелився цим разом без порівняння ширший і величніший вид, ніж

до полудневого боку. І туп ішли зразу сточисті сади та городи аж до річки, простягався за річкою рівний, іпакож уже скошений пасівник, та за пасівником легкими хвилями підіймалися все вище й вище орані поля, іпяглися ріжнобарвними смугами півперек обрїю немов велетенські постави ріжноі матерїї: жовтої, зеленої, сірої, бурої та блакитної, накладені здоровенною спиртою, якої вершок кінчився далеко-далеко і для ока творив, неначе підвалину, постамент для колосальної будови — Дїла, що величезною темносиньою стїною вистрілював, здавалося, зовсім стрімко понад ту шахівницю пїль, одностайний, недоступний, високий аж під саме небо і довгий так, що сягав від одного краю обрїю до другого. Його горішні контури, легко хвилясті, вирізувалися ярко на пречистїй небесній блакитї, хоч і він сам висїв над усім краєвидом як здоровенний шмат пої самої блакитї, тільки густої, якоїсь важкої, темнуваної. Лиш в однім місці, де над лінією пої блакитї, між нею і небом висїла сіро-зелена латка, гола полонина Хребти-гори, лише там над тою полониною стояло те, що так зайняло Миронову увагу.

Це була велетенська голова, мало чим менша від самої Хребти-гори, на довгїй, товстїй шиї, що, бачилось, вирячалася з-за гори і не то цікаво, не шо з якимось звірячим задоволенням глипала на села, долини, ліси внизу, а оце нараз звернула свої величезні очища просто на оборїг, під яким лежав Мирон.

Він пізнав її зараз. Пізнав і очі й ніс, більший від ратушевої вежі в Дрогобичі, і низьке, мов праником розплескане, чоло, і густі, темні папли, що розкидалися на всі боки, і грубі, широчезні губи почвари, що простяглися вшир від огидливого усміху. Йому здалося, що той велетень моргає до нього, мов до старого знайомиго, і він усміхнувся. Йому не страшно було ані крихти, — навпаки, його смішили і широкі губи, і довжезний ніс, і розтріпані папли велетня.

— Ага, це певне один із цих велетнів, що як один став під Ділом, то другому до Радичова сокиру подав, — мовив сам до себе Мирон. — Ну, ну, нанашку ¹⁾, вилізай із-за гори, покажи, що ти вмієш.

І справді, мов на розказ хлопчини голова велетня зарухалася. Розуміється, не по-людськи. З нею почало робитися щось таке, що малий Мирон, не зводячи з неї очей, аж зареготався. Носище в неї перекривився, одно око пішло вгору, а друге десь кудись у бік, губи розкрилися і почали роззявлюватися щораз ширше, а з-між них показався червоний язик, що почав висолоплюватися дужче й дужче, звисати нижче й нижче, немов би збирався злизати весь ліс із Хребтигори.

— Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! — зареготався Мирон. — Отто ти вибрався! Та куди тобі, навіжений! Сховай свій язичище, сховай!

І справді, велетень немов засоромився і сховав свій червоний язик якось так

¹⁾ Нанашко—дядько.

незамітно, що Мирон не завважив того. Але його увага була вже звернена на щось інше — на велетенві вуха! Ще перед хвилиєю їх майже не було видно, а тепер вони раптом хопилися рости. Ростуть та й ростуть просто вгору — як дві повстпючі оборожини, як два величезні роги, а тепер уже виглядають, як два вітрила — широкі, замашні. І паппли велепня настобурчилися і пакож ростуть, розвіваються, рвуться та відриваються по шматочку, мов жмені сіна шарпаного буйним вітром. Малий Мирон дивиться на це все і сміється, сміється сердечно!

— Ну що? Чого зупинився? — кричав він весело до велепня. — Чому не вилізаш? Чого лежиш на однім місці та надуваєшся? Вилізай увесь! Покажися сюди! Чи може мене боїшся?

Останні слова вирвалися Миронові якось так, несподівано, та зараз же попягли за собою ціле пасмо думок чи радше уяв. Адже справді, велепенб, немов зацукавшися, впирав у нього свої величезні очі, а тепер, ледве прогомніли Миронові слова, з-над Діла почулося знов глухе бурчання.

— Ого, ти сердидься! — скрикнув Мирон усе ще в веселім настрою. — І чого тобі сердидься? Вилізай із-за Діла! Стався мені перед очі!

В тій хвилі велетенська голова немов справді оживилася. Вона незграбним і дуже комічним рухом перекилилася на один бік, потім на другий, її шия почала видовжуватися та пониже неї показались величезні плечі, мов колосальна

спина, що заняла чверть усього Діла, і ті плечі почали висуватися далі, далі над лінію Діла, а голова розростаючися все більше, раз-у-раз немов хиталася, немов напухала і кривилася то в один бік, то в другий. Мирон не зводив очей із того дивогляду — і сміявся і пепер іще дужче.

— Вуйку ¹⁾! — кричав він плещучи в долоні, — а тобі що таке? Чи танцювати берешся? Чи може ти п'яний? Пригадуєш мені ... знаєш кого? Того ріпника ²⁾, що п'яний ішов танцюючи по Бориславським тракті в Дрогобичі. На тракті болото по кістки, рідке і чорне як смола, а він чалап-чалап то на один край вулиці, то на другий, руками розмахує, голову викривляє точнісінько як ти, широкий, заслинений рот роззявив і щосили реве панечну пісню:

Заграй мені: мадріпом!
Та й іще раз: мадрітом!
Заграй мені круцю-верцю
Та й іще раз мадрітом!

— Ха. ха, ха! Вуйку! А може й ти потанцював би так само? Може й ти заспівав би «круцю-верцю»? Ану, впни лише!

— Вуррр! — загуло з-над Діла і легесенько, мов несміло ще, підхопив той гуркіт Радичів і мов опуку ³⁾ перекинув його через долину до Мирона під оборіг. Хлопець не злякався, але його сміх затих і він почав уважніше дивитися на голову того величезного «вуйка». Голова вже

¹⁾ Вуйко—дядько.

²⁾ Ріпник—робітник, що працює коло нафши.

³⁾ Опук—м'яч.

розрослася шпак, що її годі було й пізна-
ти навіть при живій ша передразненій
Мироновій фанпазії. Вона шворила над
Ділом величезний, темносиній бовдур, а
її палки білими рівними пасмами покрили
вже півнеба і якраз добігали до сонця.
Тільки дві почки показували ще подобу
голови, це були очі велетня. Тепер вони
вже нахилилися не над Ділом, а ось-ось
близько над горішнім кінцем села, і не
знапи, чи від сонця, чи від якогось вну-
прішнього огню вони налилися пурпуро-
вою загравою, оберталися на місці, мов
два огняні колеса, і Миронові здавалося,
що вони з якоюсь дикою злобою див-
ляться на нього. Він уже не міг сміяти-
ся, але його веселий гумор ще не минув
зовсім і він іще раз підняв голос супроти
велетня:

— Що, вуйку, сердися? Хіба ж я об-
разив тебе? Я ж тобі не сказав прикро-
го слова. А як не хочеш танцювати, то
я тебе не силую. Може заграєш? Га?

Немов відповідь на це питання загуло
сильним громом із вершка Діла. І Радичів
і Панчужна і далші ліси відізвилися
шепер сильним риком. І той рик збудив
у ярах якусь нову силу. Мов люпий звір
зі схованки вихопився буйний віпер і
зашумів, засвистів, заскиглив у лісах, за-
стогнав у крутих берегах річки, покот-
пився по сіножатах курявою розшарпа-
ного з копиць сіна, а по гостинці ¹⁾, що
йшов поміж нивами, піднявся до неба сіро-
жовтими бовдурами пороку. І немов в

¹⁾ Гостинець—шосейний шлях.

одній хвилі змінився весь кругозір. Амари загасили сонце, погасли її пурпурові очі велєпня, щєзла східня, досі ще чиста, всміхнена половина неба, щєз привид велєпня, все небо заволоклося темною важкою хмарою, а з-понад Діла пониже шої хмари почали гнати величєзні сірі коні на схід, усе на схід, швидко, швидко! Зразу поодинок, далі рядами, а далі цілими табунами. Вони перебігали все небо за кілька хвилин і ховалися дєсь там за лісом, а за одним табуном вилітав із-за Діла другий, третій. Вихор розвівав по небі їх гриви, сотні копир стугоніло по небєсному помості, а з-під тих копир бризкали грубі, холодні краплі води, зразу рідкі, а де-далі все густіші. Кілька тих крапель упало Миронові на лице, вихилєне трохи з-під оборога, це були немов вимірені на нбого стріли невидимого велєпня. Він стрєпенувся. Він почув виразно, що велєпєнь сердиться на нбого, грозить йому чимось, своїм шумом і свистом і стогнанням кличє на поміч якісь страшні сили. Вітер ухопився під оборіг, почав шарпати сіно довкола Мирона, а навіть дмухнув якоюсь лєдовато-холодною спирєєю хлопцю за розхрістану пазуху. Від того подиху він затрємпів увєсь, відсунувся трохи від краю оборога, скулився, зариваючися глибше в сіно, та все-таки не зводив очей із заходу. Хрєбти-гори ані Діла вже не було видно. Велєпєнь, бачилось, увєсь уже перєсунувся на цей бік Діла і ліг грудьми на Підгір'ю. Але на Ділу чути було шєпер ненастанний глухий гуркіт, немов там перєсипали

великі копиці повченого каміння. Велетень пересував через Діл своє здоровенне черво, наповнене знищенням і руїною, щоб висипати його зміст на плодючі ниви та невижані збіжжя благодатного Підгір'я.

Мирон увесь премнів. Він пер долонями своє розпалене чоло, немов силкувався зміркувати, що тут діється і до чого воно йдеться.

IV.

Помалу карпина змінилася.

Досі лише над Ділом хвиля за хвилею мигали червоні блискавки, немов незримі руки перекидалися шам розпеченими залізними штабами. Та пер раптом потемніло. Небо засунено густими фіранками¹⁾, а під оборогом засіла майже цілѣна піпѣма. Але в тій же хвилі якась сердита рука роздерла фіранку від одного краю неба до другого і обсипала всю землю спрашним, сліпучим світлом. І рівночасно ревнули немов сотні громів, немов тисячі гарматних вистрелів. І затряслася земля. І Миранові бачилося, що оборіг із сіном і з оборожинами з жаху підскочив на сяженѣ від землі і зараз же знов сів на своє місце, та готов зараз же завалитися на бік. Рев був такий спрашений, що Радичів і Панчужна мов забули язика в ропі, мов онімили і не озвалися привичною луною, — може не могли зсебе видати такого міцного голосу.

1) Фіранка — завіса.

Тільки далекі Діли — Попелівський та Бориславський озвалися і заклекотіли довгим, грізним гуркотом.

Але за першим ударом швидко наступив другий, третій. Блискавки бігли з різних спорін до середини неба, саме до того місця, під яким спояв оборіг. Вихор клав на землю збіжжя, ламав гілляки дерев, свистів вербовим пруптям біля оборога і бачилося, спирався дужими плечима о сіно та оборожини, щоб перевернути оборіг або бодай зірвати з нього наголовач. У природі скрізь пішов нечуваний заколот, рев, шум, тріск і скрип. Мирон лежав на сіні не чуючи нічого, не бачучи нічого, і тільки випріщав оченята, затикав долонями вуха і силкувався, силкувався щось пригадати собі.

Він не боявся смерті і ця думка, що ось перун може вдарили в оборіг і вбити його, якось не повспала в його голові. Так само він не боявся ані реву бурі, ані гуркоту громів, ані того виду шалючих елементів, бо все те було не чуже йому, до всього того він придивлявся не раз. Так само не боявся він самоти серед того шаленого танцю природи, — він любив самоту і йому не першина була пробувати самоту під дощем та під громами. А проте щось немов млоло його в нутрі, щось важке налягало на душу, підступало до горла, душило мов силоміць спримуваний кашель або здавлювані слъози. Його голова працювала сильно, уява мучилася, щоб пригадати щось, та проте не могла пригадати, вилая та висилювалася мов живий чоловік, прива-

лений каменем. А жак чимраз сильніше хапав його за груди, волосся на голові їжилосся, холодний піт покривав дитяче чоло.

— Що то я мав?—Що то я мав?— бєдькопіли несвідомо уста, тим часом як долоні щосили затикали вуха, щоб їх не оглушив шалений рик громів та рев бурі.

Аж нова блискавка, що розпоролa черево пітьми і велепенським зигзагом скочила в Радичів і тут же розсипалася оглушливим брязкотом, мов би з безмірної висоти висипано сплю возів усякого заліза на скляний шік,—аж оця блискавка допомогла його уяві. Раптом він зрозумів, чого йому спрашно, зрозумів, що значить оцей глухий гуркіт у хмарі, грізніший і важчий від тріскоту громів та реву бурі, і що значить той поненький бренькіт, що ледве-ледве продирався до його слуху крізь загальний гармидер розшалілої природи, бренькіт немов золоті мушки, що сіпаєтьсє в павупинні: це був голос дзвонів, якими дзвонено на привогу, на прогнання граду і який тепер, супроти тої гігантської музики в природі виглядав мов цінквання дрімби супроти могутньої оркестри. Мирон зрозумів усе те відразу. Блискавка показала йому ясно широкі поля, покриті ось-ось уже доспілим житом, колосистою пшеницею, вівсом, конюшиною, сіножаті покриті травами, і все те аж прилягає до землі під швеленими подувами вітру. хилитьсє, кланяєтьсє, молитьсє, благає:

— Пощади нас! Пощади нас!

І його уява бачить уже, як спрашний велетень там, угорі, кривиться злобно, морщиться, регочеться тим колосальним реготом, від якого Діли спрясаються в своїх віковичних посадах, і реве своїм спрашним голосом:

— Га, га, га! Осв я вас зараз! Осв я вас зараз!

Голос посвячених дзвонів замирає у клітці тих безмірних куп повченого льоду, що горами насувяються в отій темносірій хмарі,—ні, їм не спинити велетня Мирон чує, що ще хвилина, ще один удар грому, і шлюза відімкнеться, і бухне фатальна градова злива, і застогне земля, і все живе на ній повалилось додолу, і вся краса й радощі на ній упадуть в болопо мов ранені пшахи,—і його дипяче серце зупиняється, в голові шумить, в очах бігають огняні іскри, і він, сам себе не пам'яючи, в якімось припадку екзальтації, істерії, божевілля простягає обі руки поза оспрішок оборога і щосили кричить:

— Не смій! Не смій! Тут тобі не місце!

Замість сподіваного спрашеного грому, що мав бути початком руїни, чути лише глухе воркотання, сердитий гуркіт велетня.

— Не смій! Я тобі кажу, не смій! Тут тобі не місце!—кричить малий Мирон, грозячи кулаками догори.

Вітер у берегах ріки свистить, вищить, завиває, мов сердиться.

— Ні, не пушу! Не смій тут розсипатися! Не пушу!—кричить Мирон мов божевільний.

Над Ділом змагається клекіт. Здається, що нагромаджені засоби руйнної маперії пруться, тиснуть велетня і що він гнеться та спогне під їх вагою.

— Не смій туп! Вертай назад! На Діли, на дебри! Сюди я не пущу тебе!—не переспає кричати Мирон.

У хмарі, цим разом уже не над Ділом, але ось тут, майже над головою Мирона, почувся страшний гуркіт та клекіт. Понад Ділом ліпали блискавки. Хмара грубшала щораз більше, нависала над землею, робилася тяжчою; здавалося, що там давить якийсь спрашений тягар, та щось з нечуваним зусиллям піддержує його знизу і ось-ось пустить, і тягар упаде на землю і розвалить, розітре все живе на порошок. Дивні голоси немов пищали, скиглили, скомліли та ревли в тій хмарі, але рішучого, фатального удару все ще не було.

— Не пущу! Не пущу!—кричав Мирон.— Даремо грозиш! Я не боюсь тебе! Мусиш слухати мене! Адже бачиш, що я міг сперти тебе досі. І зіпру! І не пущу! Вертай назад! На гори, на Діли! Не смій туп пускати!

Хлопець піднявся на коліна. Його лице горіло, очі горіли, в висках стукала кров як молотами, віддих був прискорений, у грудях хрипіло щось, немов би й сам він двигав якийсь величезний тягар або боровся з кимось невидимим з крайнім напруженням усіх своїх сил.

Писк, клекіт, зойк у хмарі зробився ще дужчий. Осць-осць вона трісне, осць-осць сповниться велетнева погроза. Навіть

вітер утих на хвилю. Блискавки над Ділом погасли. Була хвилина спрашеного, тривожного напруження в усій природі; все, що живе внизу, дерево, збіжжя і шрави, звірі й люди, стояли премтючи і запираючи в собі дух; голос дзвонів на далекій дзвінниці чувся тепер виразно, але не як сильна, переможна сила, а тільки як жалібне голосіння по помершим.

Та малий Мирон і тепер не подався. Він чув, що послабни він тепер, опусти руки, знизилася голос, і найближча хвиля принесе спустошення на все село, і велетенський зарекохотиться всею своєю величезною хавкою і засипле, погребе, розтощоить усе життя довкола. Він чув, що його сили слабнуть, що руки й ноги в нього вже похололи як лід, що його груди здавлює щось, що якась холодна рука, мов кліщами, спискає його за горло, але він безмірним напруженням волі ще раз підняв голову догори, наставив оба кулаки проти хмари і як міг найголосніше кричав:

— На боки! На боки! На Радичів і на Панчужну! А пуп не смій! Ані одного зеренця на ниви! Чуєш!

І в тій хвилі немов нараз знято шаємничу печать із природи, немов відсунуто невідомий замок, немов піднято заперу! Заторохотіли громи, осліпили очі блискавки, що немов з усіх кінців світу рівночасно вдарили в середину градової хмари, і та хмара розділилася моментально надвоє, і спрашений вітер заревів та почав гнати одну її половину

на Радичів, а одну на Панчужну, два ліси, що обмежали село від півдня і від півночі. Ще хвилина і над Радичевом спояв величезний, щільно густий, сірий сповп — це валилася на ліс градова туча. Ще хвиля, і із лісу почувся глухий стогін, пріск, хрускіт дерев, ломіт валених гілок, і зеленою курявою поніс вітер понад цим пеклом зелене листя, пооббиване з дерев. Малий Мирон затрусився. Щось спазматично захлипало в його горлі і зараз попустило. Його сили були вичерпані. Він мов неживий повалився на сіно, з його очей бризнули слюзи, а з грудей видобувся непритомний сміх.

— Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! А видиш! А видиш! Я дужчий від тебе! Ти таки послушав мене! Мусів послухати. Мусів піти туди, куди я велів! Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Під рев віпру, клекіт граду над лісом і шум дощу над оборогом, при частих, але щораз дальших громових ударах ще чути було якийсь час отой різкий, божевільний регіт знесиленого хлопця. Поки ще буря перейшла, він з головою заритий у сіно запав у глибокий сон.

V.

Вечеріло. Небо вже зовсім прочистилося, півьки далеко на сході спояла ще темна смуга хмари. Бурлила річка, копячи повні береги темножовтої, каламутної води. Було холодно; від лісу вяло ледовими подихами: там насипало граду майже в коліно. Маса дерев поперевертало з корінням, а купи граду скрізь були пере-

мішані з оббитим листям та обламаними гілляками. Люди, ще бліді від пережитої тривоги, ходили по полях, хрестилися і дякувала Богу, що градова туча обминула їх ниви.

— Мироне! Мироне! — кликала Миронova мати, ходячи по саду та озираючися довкола почервонілими від плачу очима. Вона оббігала вже всі хати по селу, всі закамарки і всі сади; батько й інші домашні запурбовані тим, що дитина не вернула ще перед бурею, і боячися, щоб вона не побігла в ліс та не попала там під град, порозбігалися по лісах, шукаючи Мирона. В хаті стояв сум, чяпіла по кутах глуха тривога. Всі сусіди також були запурбовані; деякі й собі пішли шукати хлопця, інші спюяли на перелазах та вигонах, розмовляли або потішали запурбовану Миронову матір.

— Та не бійтеся, кумо — говорила Фасилиха. — Тож не може бути, щоб він пішов у ліс.

— Рано ходив у Панчужну, — говорила мати. — Прийшов на обід, з'їв дещо, як той горобець, та й побіг. Ще питаю його: куди йдеш? А він каже: купатися.

— Та там ходили діти до млинівки. І мій Андрусь ходив.

— Ото ж я й боюся, чи він від млинівки не пішов у Радичів.

— Ну кумо! Андрусь казав, що від млинівки він вернув додому.

— Алеж дома ніхто не бачив його.

— А не шукали ви в сподолі, під оборогом? Може захвався де в сіно та заснув.

— Та шукали хлопці. Скрізь по стодолі шукали. Нема. А під оборогом ... або я знаю. Та й якби він дістався під оборіг? Там до нього й драбини нема приставленої.

— А йдіть, кумо, йдіть! Хлопець як вивірка. Хіба йому багато треба, щоби вилізти на оборіг. Ану подивіться.

Миронова мати була ще молода молодиця, здорова й енергічна. Їй не треба було два рази говорити, особливо коли діло йшло про її любого сінка. Вона так само, як Мирон, вилізла по оборожині під оборіг і заглянула до середини.

— Ні, не видно нічого! — сказала вона напів до себе самої, а напів до Василихи, що стояла за плотом у своїм саду. І вже хотіла злазити вниз, коли в тім щось немов торкнуло її вилізти зовсім на сіно і заглянути ближче. Вилізла і в пії хвилі побачила Мирона, що спав зарипий в сіні так, що здалеку зовсім не можна було добачити його.

Мати аж перехреспилася, потім сіла на сіні біля сонного хлопця, відгорнула йому злегка сіно з-над голови і вдивлялася в зарум'янене лице дитини. В пії хвилі Мирон відкрив очі і побачив мамір.

— Ах, то ви, мамо? — запитав він.

— Я, сінку.

— А довго я спав?

— Уже сонічко заходить.

— Але то мені снилося!...

— Що, сінку?

— Що над Ділом стояв велетень, чорний і спрашний, а попім почав вилазити з-за Діла, і хотів засипати градом усе наше село. І сердився спрашенно.

— То, синку, справді, туча була.

— Справді? І засипало поля градом?

— Ні, синку. Бог милував. Перегнало градову тучу, розірвало її на двоє. Одна частінь висипалася на Радичів, а друга на Панчужну. Такої кари в лісі наробило, що глянути спрашно. Не дай Боже, якби було це висипало на поля, то було би виповкло все до кореня.

Мирон усміхнувся якимось дивним сміхом.

— Це я зробив, мамо,—мовив він.

Мати глянула на нього зачудованими очима.

— Ти, синку? І що таке ти зробив?

— Я не пустив граду на ниви.

Мати всміхнулася якось маркітно.

— А це ти як зробив?

— Я боровся з тим велетнем.

— З яким велетнем?

— А з тим, що тяг із-за Діла градову хмару. Я спинив його. Я накричав на нього. Він сердився спрашенно, але не міг переперши мене.

Мати всміхнулася знов і повеселіла.

— Це ж тобі снилося, синку.

— І я так гадав, мамо, що снилося. Але коли справді була градова туча і коли справді град пішов на ліс, то це мені не снилося. Адіпнь, я весь мокрий, шак упомився. І руки мокрі зовсім, бо я держав їх виспавлені на дощ.

— Пощо, синку?

— А, якби я був сховав хоч одну, шо він був би переміг мене.

Мати знов усміхнулася, але в її очах заблищали слези. Вона припулила уста

до Миронового чола і почула в ньому гарячку. Потім поцілувала хлопця і мовила:

— Добре, синку, добре. Але нікому не говори про це. І таткові не говори.

— Чому?

— Бо би татко дуже гризся.

— Я не хочу, щоби татко гризлися.

— А ти ніколи більше під таку годину не виходи з хапи.

— Чому?

— Недобре малим дітям бути самим серед таких спраховищ.

— Алеж я не боявся, мамо.

— Добре, добре. Але міг перелякатися і вмерти зі страху. І тоді мама плакала б за тобою.

— Не треба, щоби ви плакали.

— Ну, а тепер ходім до хапи. Там десь татко вже з лісу вернув.

— А чого ж татко ходили в ліс?

— За тобою шукати.

— Ото, а я й не знав. А я сплю собі шуп як у колисці. А проте добре, що я був сьогодні під оборогом. Якби не я, то був би сьогодні град усі поля виповк.

Мама знов довго погляділа на сина. В її очах мигнула шурбопа. Вона боялася за здоровля свого сина. Але разом з тим на дні її душі закрутився якийсь забобонний жах. Ану ж справді у хлопця якась особлива натура? Ану ж він має зв'язок із якимись надприродними силами? Не раз уже в розмовах з нею він закидав такі слова, що вона не то дивувалася, не по жахалася його. І тепер знов! Невже в його словах не хвороба, не гарячка, а якась правда таємна, вища, недоступна їй?

Вона притисла Мирона до себе, перехрестила його і, цілуючи в розпалене чоло, мовила ще раз:

— Добре, синку, добре! Але пам'ятай, не говори про це нікому.

— Чому, мамо?

— Бо всі будуть із тебе сміятися. І поді твоя мама буде також плакати.

— Ні, мамо! Не треба, щоби ви плакали. Не буду говорити про це нікому.

І в якімось дивнім, святочнім настрою обоє, зразу хлопець, а потім мати, злізли з оборога і мовчки пішли до хапи.

Львів, 18—22 січня 1905.

МОЯ СТРИЧА З ОЛЕКСОЮ.

(Оповідання Мирона Сторожа).

Я чоловік проклятий, ненависний, прогнаний з-поміж «чесних», — одним словом проскрібований¹⁾. Проскрібований, це сама відповідна назва. Це не значить, що, приміром, моя совість спає супроти мене, або щось подібного, — ні, це значить тільки те, що люди «чесні» (коли хочете, можете звапи їх «багатими», «сильними», «практичними», — це на одно вийде) випхнули мене з «чесного» і «порядного» товариства, — п. т. попросту з-поміж себе. І зовсім справедливо! Моє ім'я враз із кількома іменами подібних до мене «во врем'я оно» оббігало увесь край, було поспрахом усіх «мирних і вірноконституційних горожан», з моїм іменем усі вони в'язали поняття перевороту, революції, різні. Правда, в той час, коли «спасителі існуючого порядку» підняли най-

¹⁾ Проскрібований — дослівне значення: виписаний. В Римі за Сулли (I стол. перед Христом) виписували назви громадян, яких за кару маєток був забраний, вони самі вигнані або вбиті чивілізанти з-під охорони закону.

страшніший гвалт,—я і мої товариші сиділи спокійно за тюремними ґратами та рахували дні короткого життя, страчені пусто та марно. Але візьмим, приміром, що діло зовсім так не діялось, що мені і моїм приятелям о переворотках та революціях і не снилося—то що з того? Чи вже те одне, що я сидів у тюрмі, не вистарчає, щоби на віки зап'ятнати мене в очах «чесних» людей?

Ба, але всевідущий і всемогутий суд справді признав мене винним, справді в моїм організмі добачив революційну жилку, в моїй крові дослідив краплю такої крові, котру французькі «спасителі порядку» забули пролити до остатку в р. 1872, в моїх очах доглянув іскру такого огню, котрий може запалювати дома «мирних горожан» не гірше нафти. Одним словом,—я оказався кругом винним на суді,—значить, погорда і прокляття «порядних» людей насупроти мене зовсім справедливі.

Я й зовсім не жалуюсь на те, бо навіть,—хто знає,—може й легше мені стало, коли вийшовши з тюрми, я почувся свобідним, як птах у воздуху (як той німець каже *voelfrei*)! Ї чув тоді щось подібного, як ученик, що по скінченню шкільного курсу виходить зі школи. У нього в руці свідоцтво хороше, а в голові блискуча, заманлива надія на приємності вакацій. І я також пройшов курс науки «порядних людей», просидів поруч них довгі літа і получив вкінці свідоцтво, правда, прошки не так написане як звичайно,—але все таки звільняюче

мене від дальшого сидження на проклятій лаві. Я вийшов на двір, на свіжий воздух. У моїй голові кишали нові мислі, нові вражіння, а з-посеред них чимраз сильніше визначувалися звуки сумної, а щасливої пісні:

Обриваються звідна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життям!

Я чув, бачив, знав з сильного биття серця, що це правда, що пута порвалися, що давнє життєя пропало,—а на першу хвилю, на перший свобідний віддих це вистатчувало¹⁾.

Правда,—чуття, хоч і як сильне та гаряче, не довго палає,—вік ним не проживеш. Після першого, п'яного вибуху воно швидко успокоїлося, і я поглянув на світ холоднішим оком. Життєя проскрібованого, чужого посеред людей, ненависного, від котрого відвертаються всі, що ще недавно запевнювали йому свою приязнь—таке життєя всякому швидко надоїсть.

Правда, побачиш одного такого, що відвертається, стріпившись з тобою,—сплюнеш та проворкочеш: «Мізерак!»! Нехай собі к чорту!»—побачиш другого, претнього,—те саме! Вкінці самому стане прикро, нудно, розпука огорне. «Що це,—подумаєш собі,—чи це я справді вже такий гидкий та страшний, чи тим людям усім у головах попереверталосєя?—Та ні,—відповідаєш собі самому,—ні одне, ні друге,—а тільки те, що вони «чесні і по-

¹⁾ Вистатчати — вистарчати.

рядні», а ти... ну годі! На таку докладь нічого не відкажеш. Остаеться тільки дві дороги: або посипавши голову попелом та роздерши їй ті послідні «ризні», що на тобі, плакати, жалувати спраченого часу, в котрім і сам ти був «чесним і порядним» та йти «на распутія і стогни града» — просити всякого «порядного» прощення за страшну, хоч і не сповнену провину, або раз на всігди плюнути на цілу «штуку», взяти на себе «хрест свій», — це значить, спати добровільно, доразу, безповоротно в ряди проскрібованих та випручених, і не оглядаючись іти шукати для себе такого самого товариства. Розуміється, я так і зробив, — і вірте мені, не то щоб я спратив щонебудь на тім, — а противно, те я зискав, що тепер можу веселим, криптичним оком поглянути на все минуше, що «чесним і порядним людям» зовсім не так легко приходиться.

Жиючи між проклятими та випрученими з «порядного» світу людьми, зовсім природньо чоловік нагадає собі всіх подібних «проклятих», яких тільки спрічав колинебудь. Споминки такі незадовго найшли й на мене. Ба, на мене вони мусіли найти швидше, як на всякого другого, бо таких «проклятих» я не то, щоби знав, — ні, вони були мої свояки!

Весь мій рід, усі Спорожі, від першого до посліднього, були імено такі. В цілім селі ні один «порядний» газда¹⁾ не сказав назви «Спорожі», щоб не додати:

¹⁾ Газда — хазяїн.

«от розбійники, викришило би їх до лаби ¹⁾). Та на тім діло не кінчилося. Спорожі були посміховищем і поштурхачами всеї громади,—а іменно громадського начальства. Лучиться в полі шкода—худоба овес спасе, або там виполочить, а шкідника не зловлять,—ого, на Спорожів вина паде! Зрубав хтось у лісі варунок ²⁾, а злісний ³⁾ не може дослідити, хто, ну просто йде на спорожівщину і хоч нікого не знайде, то все таки вилле свою злість у цілім попоці проклять та всіляких поганих слів на «тих злодіїв, розбійників Спорожів». Їх бесіди й оправдання старшина рідко слухала,—«весь світ знає, що ви брехуни та мейли ⁴⁾, бога бисте продали ⁵⁾!» Де яка кара, де яка здекуція ⁶⁾, штраф або шарварок ⁷⁾,—на Спорожів перших усе сиплеться як з діравого міха. Одним словом,—пакі ж проскрібовані в громаді, як і я!

Чи преба й казати, що при таких обставинах життя Спорожів не було щасливе? Їх було три брати (мені приходилися стрийними братами). По смерті батька, а мого небіжчика стрика, вони поділили поміж себе його невеличкий ґрунт, поженилися, повислужувавши в війську і почали «пхати біду наперед себе». З малу ще не було між ними згоди,

1) Лаба—нога.

2) Варунок—позначені дерева.

3) Злісний—лісничий.

4) Мейли—пустомели.

5) Бисте-продали—продали-би-сьте.

6) Здекуція—екзекуція, продаж з торгів „за подушне“.

7) Шарварок—громадська робота, яку розкладають між селян.

ні брешу, були хвилі, в котрих не було згідливіших та сердечніших людей,—але знов лучалися й такі хвилі, коли вони ні за що, ні про що билися, волосали і кер-вавили, мов зовсім без пам'яті. Тому то й поженилися вони кожний осібно,—хоч хати їх були майже поруч себе. Звісна річ, що розірвавши й так невелику батв-ківщину на три пайки вони бідували і не могли ніяк доробитися хліба. Зразу ще йшло яко-так, доки їх нещаслива вдача не поробила всіх «порядних»,—це значить багатших газдів їх ворогами.

Ще парубкуючи в нашім селі всі три брапи відзначувалися поміж прочим парубоцтвом тим, що, як казали люди, «дуже були запальчиві до бійки,—що твоя єдна іскра!». Леда прикре слово, леда брехня,—вони вже мов огонь. Особливо в корчмі рідко коц обійшлося без бійки, скоро лише Сторожі були. Посварятбся два газди, вони сейчас уймуться за слабшим, за біднішим. Не було такого багача, котрий би від них не дістав пам'ятки. Але швиденько позабирали Сторожів до війська і держали по 12 літ. Батько їх умер, хата запустила, поле оброблював за той час мій батько і люди поволі-поволі зовсім забули про Сторожів. Аж ось вони повертали. Найстарший Олекса вернув найборше ¹⁾ (другі два брапи мали ще по рокові служити) і сейчас почав свапати.

Мій батько поряпував його на перший почин, ну і оженився мій Олекса з Маланчуковою Оленою. Старий Маланчук

¹⁾ Найборше—найскоріше.

був собі зовсім небагатий газда,— а Олекса не мав грошей, щоби запомочися. Перший рік він ще оброблював ціле віпцівське поле, так, значить, було яко-тако. Але коли на другий рік поприходили брати з війська,— почалася незгола, далі сварка, а далі й бійка за батківщину. По цілїм селі люди говорили страшні вісті: що Сторожі заперлися в одній хаті і рубаються сокирами— нікого до середини не пускають,— тільки гвалт чути та кров аж по вікнах бризкає; то знов, що хочуть допи битися, доки не лишиться тільки один, а той хай буде все, і т. д. З усіх тих казок то тільки було певне, що Сторожі не хотіли позиватися перед суд, а задумали самі поділитися батківщиною.— при чім, розуміється, прийшло до бійки. Однак поділити все таки полілили й опісля ніхто не чув, щоби за поділ батківщини маркували один на одного.

Але в громаді разом зі слухами про їх бійки віджили всі давні спомини. «О, вже ся ¹⁾ розбійники посходили.— знов будуть людям голови розвалювати! Не могло їм де там одному з другим голову вкрутити в якій нетечі ²⁾»— так балакала найбільша часть сільських багатів, киваючи головами та частуючись горілкою. На нещастя слова їх, іменно щодо розвалювання людських голів, доразу збулися. Сторожі незадовго почали по-давньому верховодити в корчмі. Тільки ж військо

¹⁾ Ся— в галицьк. народ. мові стоїть дуже часто перед дієсловом.

²⁾ Нетіч — пропасть.

полишило на них чимало слідів. Вони ходили тепер якісь понурі, відповідали на всяке запитання різко, мов топором рубуючи, а на багатів дивилися ще кривішим оком, як уперед бувало. Тоді ще принаймі хоч що-то побоювалися старшини,—а тепер де-де-де! На старшину іменно були в них найгостріші зуби,—старшині вони ніколи й на одне слово не змовчали. «Кровопийці, злодії, живодерники — розкричався було раз Олекса до віта¹⁾ і преліпоментів²⁾.—Розжились і піся на громадським добрі, то тепер брикаєте! Ах, ви свинопаси мерзені. я би вас усіх»... Тільки ж присяжні не дали розлюченому докінчити і вхопивши його потягли до громадського шпіхліра, що звичайно стояв порожній і служив замість арешту.

Але така нападка на словах,—то ще було по-божому. Олекса не любив бавитися словами, а зараз хапав фляшку або другу яку посудину та шпурляв межі очі. Нашого давнього віта він таким способом споганив на ціле життя, коли довідався, що за його вітівства з громадської каси зезло 500 зол. Віт був молодий і пристійний чоловік, любив при спосібності за молодицями побігати; Олексова фляшка відняла йому до того охоту, зробивши його лице подібним до свіжо з'ораного поля. Розуміється, Олекса відсидів за тому штуку в «семінарії» цілих 6 місяців, але й вітові «досолив не абияк».

1) Віт—війт, сільський староста.

2) Преліпомент—пленіпомент, уповноважений.

Але не тільки сільська старшина,— навіть «пани», місські урядники не мали ласки в Олексі. Він спавав проти них на гостро, а коли не помагали слова,— товнього й «рукового» було не купити.

Особливо возні, авскультанти¹⁾ та всякі другі посіпаки, що звичайно по селах грають ролю великих панів, малися на оспорожності переїздячи через наше село, а передовсім пильнувалися спірчі зі Спорожами. І справедливо,— бо Спорожі кілька таких підпанків порядно таки були провчили на велику радість усім бідним, що мусіли зносити їх брикання та сварку, а на великий клопіт віта, котрому приходилося за все відповідати перед старостою. Розуміється, що кар та арештів не щаджено на «розбійників». Ба, навіть сам пан староста повітовий, переїздячи раз через наше село, стявся²⁾ був, та й то кріпко, з Олексою. Це було ще 1872 р. в ліпі під час холери. Староста з повітовим докпором приїхав, щоби оглянути, скільки є хорих. Розуміється, що староста стояв насеред улиці та тільки викриказ на «хамів», а пан докпор зі страхом і препетом, кленучи на чім свіп стоїть, ходив попід хати... До середини хат він і не зазірав, а послухавши, що йому говорили баби та чоловіки, кричав на них, чому не роблють те а те і втікав швидко на вулицю.

— А що?—питав його староста.

— Ет, нема надії!—була стала відповідь пана доктора, до котрої ще звичайно

¹⁾ Авскультант—податковий урядовець.

²⁾ Стявся—гостро пересварився.

долучував:—Хай їх там усіх ясні громи!—
або:—Проклята мужичня! Сама собі винна,
вмирає, а горілку п'є!

Правда, пан доктор не говорив нічого
о тім, що ні одного хорого й на очі не
бачив, що волів би й зовсім не оглядати
далі, а їхати просто до сусіднього села,
де у пана була для них наготовлена сита
вечеря і вигідний нічліг. Староста був
«совісний» і ні за що не покинув би свій
«обов'язок».

Але його і пана доктора чекала ще
дуже немила передирка¹⁾ на Сторожів-
щині. Баби, котрі плачучи просили доктора
зайти до хати і поглянути на хорого,
а котрим доктор на то відповідав тільки
лайкою та прокляптями, ішли та заво-
дили за старостовою бричкою горі селом,
хоч і не сміли приступити ближче. До
них приставало чим раз то більше людей—
чоловіків, відказуючих²⁾ та грозячих, дітей
і жінок. Так заишли аж на Сторожівщину.
Олекса, роблячи щось коло хати, побачив
на вигоні доктора, котрого дарма про-
сили баби вступити на хвильку до того
і того хорого. Він видів, як доктор кри-
чав на них і кленучи вернувся на вулицю.
Баби підняли плач. Олекса вийшов до них
і почав розпитувати, що це таке?

— Та ци видите, от говорила плачучи
одна жінка,—лупьир³⁾ мерзений приїхав
ніби обзираати хорих. Я прошу, щоби
пішов подивитися на мого чоловіка, а він

¹⁾ Передирка—сварка.

²⁾ Відказувати—нарікати.

³⁾ Лупьир—різун, погірдлива назва лікаря.

як ся затріпоче, як зачне ганпелити¹⁾ па клясти, Господи! «Марш, бабо» та й «Марш, бабо!» Та чого ж пан приїхали? — питаю його. А він і слухати не хоче, побіг на долину!

В Олекси кров підступила до голови на таке оповідання.

— Що, та він, гавган²⁾ один, гроші бере, а на хорого й подивитися не хоче! Погоди но ти! Піду я до тебе.

І Олекса, як стояв, так таки зараз пішов долі вигоном. За ним, заводячи та відказуючи пішли жінки. Вони надійшли саме, як доктор сідав на бричку, щоб їхати далі.

— Пане старосто, — закричав здалека Олекса, — а то по якому шупт порядок іде? Староста обернувся і велів зупинити бричку.

— Ну, що там такого?

— Ба, якже то, по якому? — говорив Олекса, підійшовши ближче. — Пан дохтор сюди приїхали хорих везітирувати³⁾, а вни⁴⁾ ні до одної хапи не заглянуть, лиш кленуть та людей ганьблять.

— Брешеш, драбуго⁵⁾ — крикнув що моци⁶⁾ маленький, заляканий доктор.

— Пан сам бреше! — відрізав Олекса, у котрого з люпости жили на чолі кров'ю набігли.

— Що, що, що, що? — задріботав староста, зіскакуючи з брички.

1) Ганпелити — сварити, вимахуючи руками.

2) Гавган — босяк.

3) Везітирувати — з нім. оглядати.

4) Вни — вони.

5) Драб — босяк.

6) Що моци — що сили.

— А то, що кажу! То якже то, пан дохтор гроші бере, а люди мруць без ніякої помочі!

— А ти, драбе, а ти гавгане,—обурився староста, вражений в найдоткливіший бік у сповнюванню обов'язків і побирання заплаги,—шак як ти смієш у живі очі брехати? Та як ти смієш?

Лютісінь здавлювала горло старості, піна порскала йому з рота при кожному слові.

— Пане—відповів Олекса,—не жартуйте з людьми, ми тут не таких панів видали! Вважайте, що тепер час не такий, ніхто не знає доки що¹⁾: нині живу, завтра мене нема!

— Що, ти будеш грозили? Гей, присяжний, вийте, беріть того розбійника, беріть його, він мене забити хоче!—пицав староста.

Олекса гірш усього не любив подібних «панських» жартів. Злість кипіла в нім. Він не міг довше стриматись і обсипав старосту і доктора цілим потоком не зовсім салонних слів. Староста кричав, а далі видячи, що й баби зачали вторувати Олексі, замовк, сів на бричку і сплюнувши велів поганяти на друге село.

— А хай вас тут усіх холера випне!—кричав він до людей.

— Тебе першого, посіпако, кровопийце, на!—кричав за ним Олекса.

Від того часу пан староста почав уважати наше село гніздом розбійників.

Нагадуючи цю не зовсім естетичну, а

¹⁾ Доки що—ще дотепер.

ще менше паптріярхальну сцену, я звернув увагу ще на одну цікаву прояву. Коли на людей приходив якийнебудь допиток, треба було десь стати гостро, посваритися, упімнутися,—то люди пхали Олексу туди. «Ти, ді, йди, бо тобі що? О ласку його не стоїш, ну а нам знаєш, різно буває!» Олекса, гаряча голова, не питав, що робить собі на кожному кроці чимраз то більше ворогів,—шов і пускався осою в очі кривдителєві.

В такі часи наші багаті забували свій гнів, балакали ласкаво з Олексою, жартували з ним, раді, що можуть сховатися за нього.

Але скоро пільки дописку нема, ого, вже мій Олекса знов і гидкий, і розбійник і злодій і хто знає що ще. А бідні люди, хоть і не раз прем¹⁾бачуть, як воно діло, та що вони живуть на ласці багатів, мусять змовчувати, а то й за ними підтягати...

Ось того то Олексу Спорожа я нагадав собі тепер, коли-м серед «свічної» та «чесної» громади побачився в такім самім положінню, як він посеред наших «порядних та чесних господарів». А що,—погадав я собі—поїхати б оце та навідати його. Це буде цікава стріча двох проскрібованих і по за подібні діла. Що то він скаже? Як привітає мене?

Думка ця не довго й мучила, мене. Роздобувши гроші на дорогу, я сів на залізницю та й поїхав.

¹⁾ Прем—ясно.

Розуміється, першим поступом я пішов до своєї хати, т. є. до батьківської, в котрій тепер жили два мої брати, ще молоді 19 і 15 літні хлопці і вітчим з мачухою. Вітчим, мужчина в силі віку, рахувався до «найпорядніших» і найчесніших господарів. Він прийняв мене дуже щиро і радісно, навіть, бачились, аж надто радісно,—розпитував про біжучі новості, про війну, про Берлінську згоду, про вистріли в цісаря Вільгельма і з дивним такіпом обминав питання про мої «проступки» і про мою «кару». Правда, балакаючи про всячину, ми прийшли вкінці й на тому дразливу річ,—але вітчим немов не заявляв надто великої цікавості, а сказав кілька загальних, незначущих слів,—він покивав головою, і ми перейшли до іншої бесіди.

Я питав про Олексу і сказав, що хотів би його побачити.

— Е, що ти, такого опришка!—пробовтнув згїрдним тоном вітчим, але сейчас таки поправився, лице його якось насилу прийняло холодну, рівнодушну міну, і він сказав:—Та що, як хочеш конче, то мож, чому ні, підеш завтра та й побачиш і Олексу.

Я знав аж надто добре вітчимову вдачу і з цієї бесіди я побачив, що мусіло щось не аби вирости між ним а Олексою за ті два роки. Я почав злегка допитувати, що шаке сталося, заходив з різних боків, але окрім звичайних сварок та ворогувань нічого не домацався. Ба, мачуха сказала навіть своїм звичайним, облесливим тоном, що «тепер-ді тато

в такій ласці з Олексою, що ся все село дивує.”

Це мене зовсім збило з пантелику. Тим дужче я ждав завтрішнього дня, щоби побачити Олексу.

Але ще тої самої днини вечером Олекса довідавшись, що Мирон зо Львова приїхав, прибіг до мене. Я вже повечеряв і саме щойно йшов спати до стодоли, коли побачив Олексу, ідучого горі берегом своїм звичайним повільним, пвердим поступом. Його низька трошки підсадкувата статуа, довгі жовнярські вуса, великі, сірі очі і те напівдобродушне, напівідко насмішливе лице, що тепер з ласкавим усміхом було звернене д'мені, все те живо прикликала в моїй пам'яті давнього Олексу, молодого жвавого урлопника ¹⁾, котрий мене малого носив на руках понад річку, де тато небіжчик із другим Спорожем ловив риби.

— А прецінь раз, прецінь!—говорив повільно Олекса, підходячи до мене.

Ми привіталися.

—Що ж ти, брате, на нас загнувався, дуже щось довго межи панами бувши!—сказав він, а на лиці його мигнув їдкий усміх.

—Та,—відповів я,—що ж робити, брате, коли мене пани так полюбили, що й на світ дихнути не пускають!

— Ага, видно!—сказав Олекса.

— Якось то ми, Спорожі, не маємо в них ласки,—замітив я.

¹⁾ Урлопник—салдат, що приїхав у відпустку.

Олекса якось сумно всміхнувся. Моя заміпка доткнула його, видно, в болюче місце.

— Що ж ти, йдеш уже спати,—закинув він.

— Та от вибрався, але де його спати, не хочеться.

— Ну, що може підеш зо мнов подивитися по Сторожівщині. А то и так хто знає, чи швидко тебе другий раз увидимо.

Я пішов, не відказуючись.

Стежка вела долі городом, через річку та пастівники, а туди півперек поза село на Сторожівщину.

Довгу хвилю ми мовчали. Я бачив, що лице Олекси звільна насуплялося, немов якісь невеселі думки шибали по його голові.

— Ну що ж, Олексо,—перервав я перший мовчанку, коли ми вийшли на пастівник,—розкажи мені, що тут діється, як вам проживалося за поті роки.

— А що нам, от як нам,—відповів неохітно Олекса.—Все по-старому. От ти би радше розповів, що там з тобою.

При тім поглянув мені в лице з таким дивним виразом, що я не знав, що й сказати.

— Ех, брате, брате,—сказав він жалібно,—не того ми від тебе надіялися! Ми гадали: от чень хоч один із Сторожів, та доб'ється до чогось, буде й нам поміч, а воно ще от що, така ганьба!

Олекса урвав і відвернувся від мене.

Ці слова, так, згори, відразу висказані, вдарили мене, мов молотом у голову. Мені кров ударила в лице...

— Як то, ганьба?—ледве прорік я дро-
жачим голосом.

— Ба, а що ж, честь? — підхопив
Олекса,—сидіти в арешті між злодіями,
па й за що?

— Ну за що, за що?—спитав я.

— А Пан-Біг тебе знає, за що. Ци ¹⁾ ти
вбив кого, ци ограбував, ци що, хто тобі
свідком? От про нас, то вже бодаи усі
говорять, що розбійники там, ну чорт їх
знає, але бо про тебе ми того не чули! Аж
нараз бух! А щось уже мусіло бути, адже
тебе за щось засудили!..

Як прикро, тяжко, спрашно стало
мені на таку бесіду! Глибока, пекучий
біль відізвався в серці, здавив груди.
Так, значить, я вже до того дійшов, що
и рідня відвертається від мене,—ба ні,—
що навіть Олекса, той нещасливий, віч-
но погорджений і переслідуваний, котрий,
хто знає, колись надіявся від мене під-
пори та порятунку, тепер відпручує
мене! А що ж то мусить гадати о мені
віпчим? Мені тепер аж до разу проясни-
лася його холодно-солодка бесіда. Мені
стало спрах погано. Весь світ видався
мені чужим, холодним, неприступним. Я
чувся відірваним від усього, чув що всяка
здорова зв'язь з життям у мене перер-
вана, чув, що будь воно так довше, мені
придеється вдурипи, зробити собі
смерць. Я рішився розказати Олексі все,
роз'яснити йому свою провину.

— Ну, що ж ти, мовчиш, не скажеш, що
там з тобою було?—спитав Олекса вже

¹⁾ Ци—чи.

трохи ласкавіше, видячи, що мене гли- боко вразили його слова.

— Мовчу, бо що маю казати? Виджу, що й ти повірив тим брехням, які про мене рознесли. Зачну правдатися, то скажеш, що брешу.

— Те-те-те!—відказав Олекса.—Пові- рив брехням! Хто його знає; що люди говорять, те я тобі кажу, а відки я мо- жу знати, чи то брехня, чи ні? Скажи ти всю правду, то погди буду знав. То до- бре, що ми й стільки дізналися. А то от рознесли були чутку, що ти вже спра- пився, а другі кажуть: ні, його до Бер- на¹⁾ повезли на ціле життя! Ех, що ми тут вже й наговорилися й наплакали! Боже- моцний. А твої браття!..

— Та як же ж, — спитав я — як тобі розповідали, що за що ніби я сиджу. Му- сіли прецінь казати, за що.

— Або я знаю. Говорили всіляко, але я не міг добре розміркувати, аж ось мені твій вітчччим говорив: «А знаєш, каже, за що нашого Мирона заперли?»

— Ну, кажу, за що?—Е,—повідає—він там десь замішався між якихось, бунт якийсь хотять робити, Бога касують! Ну, — каже, видиш, — чи не вдурів чоловік? Я як тото почув, то сам єм не знав, що казати.

— То так вітчччим казав? А не повідав, за- що той бунт має бути? Може за Польщу?

— Ні, того не казав.

— Погдіть²⁾ но ви, Олексо, ви прецінь і в війську бували і всякі речі виділи.

¹⁾ Берн—коло Відня, там була велика тюрма.

²⁾ Погдіть—підождіть.

Скажіть ви мені, як кому докажуть бунт і забійство і такі другі речі, то як ви гадаєте, як будуть карати? Засудять вони його на місяць або два, чи запотарайкають де з на п'ять або й більше літ?

— Е, та то стара байка! Я то її по вому вітчимові казав! Ні, кажу, то не може бути. Якби так, то вони би його не на місяць засудили, а де з на 10 літ! А він усе своєї, — «ей, що ти, каже, знаєш».

Ми знов йшли хвилю мовчки півперечною посеред піль, покритих зеленим вівсом. Вже ніч налягала. Перед нами в віддалі здвигався огромною чорною масою Дід, над котрим на заході ще жевріли послідні відблиски вечірнього світла. За нами лишився пахущий пастівник, немов зелене, іскристе озеро, на котре зверху чимраз густішою масою зачала налягати вечірня мряка. Рехкіт жаб нісся з річки широко по росистій траві. Пергачі звивалися в воздуху, мов великі, чорні блискавиці, черкаючи не раз у нечутнім лепу поверхність зелені. З півночі повіяло холодом. Ми пішли швидше, щоби завчасу зайти в село. Олекса немов хотів щось питати мене, але не міг якось осмілитись.

— Та що, Мироне, — сказав він накі нець, — ану скажи по правді, чи мере¹⁾ ви там хочете Бога скасувати, уряд, усю?

Я ждав подібного питання і всміхнувся — А ти як гадаєш, чи мере хочемо, чи ні? — спитав я.

¹⁾ Мерс — може.

— А хто вас там знає! Я собі гадаю, що то не може бути! Але бо то от у нашім місті, то є один урядник¹⁾, я з ним не раз видаюся, то він мені раз при пиві говорить: що ти, каже, Олексо, знаєш! Ви гадаєте, що воно так усе, як попи кажуть, і вірите і даєте, тощо, а пани та попи сміються з того! Вони нічому не вірять, а кажуть, що то лише така мана на простих людей, щоби їх слухали. Ци правда тото?

— Може й так, а може й ні,—відповів я,—пільки ж ти мені скажи, ци судили того урядника так само, як мене?

— Судили? Угу! Він от ходить по місті, як звір, і волос йому з голови не злетить.

— Ну, видиш, то він же тобі говорив проти Бога, а його не судили, а від мене ти щось такого ніколи не чув, а мене судили. Значить, то за щось іншого.

— Та воно якось так виходить,—відповів Олекса.

— Отжеж я тобі розповім, за що нас судили. Нам сказали, що ми, нас було кілька люда, зробили межі собою таємну кумпанію, щоби ширити між людьми соціялізм.

— Ага, ага,—перебив мене Олекса,—щось то й шуп наш ксьондз говорили про той соціялізм. Скажи но ти мені, що то таке?

— Соціялізм,—відповів я,—то така наука, щоби, от для прикладу, що мають люди. обробляти поле по кусничкові, кожний окремо для себе, то щоби обробляти

¹⁾ Урядник—урядовець.

разом, то ніби, щоби все поле збили в один лан громадський і щоби на нім робили всі разом, що вродиться, також разом іде до громадського шпіхліра, а відтак уряд громадський ділинь кожному після того, як робив: робив більше, більше дістає, робив менше, то й менше дістає.

Олекса слухав здивований.

— Ба, та що то по, — каже, — що є така наука?

— А так, наука.

— І то та наука наказана¹⁾?

— Ні, не наказана.

— Ба, то за що ж вас судили, коли не наказана?

— Чуєш, що казали нам, що ми ніби зробили між собою таємну кумпанію, а то не вільно.

— Ну, а ви робили таку кумпанію?

— Та, — кажу я, — нам того на докладь не довели, а тільки виміркували з того, що в нас понаходили листи, що ми писали один до другого.

— Але скажи ж мені, — зачав Олекса по короткій мовчанці. — Тут про вас говорили, що ви уряд касуєте, — а ти ось говориш, що буде уряд громадський, щоби ніби лаювати, що ся кожному належить?

— А так, — відповів я, — то видно поті брехали, що про нас таке говорили. Ми тільки того хочемо, щоби кожний працював на користь усеї громади, а тоді вся громада буде могла кожному забезпечити таке життя й таку вигоду,

¹⁾ Заказати — заборонити.

якої тепер не має її найбагатший газда.

— Їа, а то як?—спитав Олекса.

— А так, що як у громаді всі будуть робити разом, то зроблять далеко більше, ніж кожний собі окремо. Їа, чоловік, працюючи порядно, все зробить більше, ніж йому треба до життя. Збіжжя все не з'їсється в громаді, хоч ніхто не буде й голоду шerpити, а як прийдеється продавачи, то на гурті і там, де найліпше плацяють. І шут буде зиск. От візьми бодай такий приклад. Ти знаєш, що тепер повинаходжено різні машини до господарства, плуги ліпші, сіялки, молотилки, косарки, січкарні і багато других: вони роблять всяку роботу і ліпше і швидше ніж чоловік руками. Один господар не має за що завести не раз і одну таку машину, а вся громада, господарюючи враз, ніби одно велике газдівство, може легко посправляти такі машини: тоді до тої роботи, що тепер попребує місяць часу, виспарчить дві неділі, то значить, що як тепер усі люди роблять раз-у-раз по цілому дневі, тоді будуть могли робити по пів дня. Ще й друга користь може з того бути. Тепер, як видиш, кожний газда про себе займається однакою роботою: все коло поля та й коло поля. А як усі господарства в цілій громаді перейдуть в одно велике господарство, а при машинах не буде потрібно стільки людей до поля, що тепер, то одна часть буде мусіла взятися до всілякого ремесла та торгування. Тоді буде покаж досить рук, щоби повисушувати

багна, помуровани і оспинці ¹⁾), повикорчовували хаші, плекапи пчолы ша худобу. Дішш, що тепер ліном пасуць худобу, будиць могли ходиши до школи, бо на них уже не будиць кожду дрібку спарашися родичі, а громада. Громада ж для свого добра схоче маши з них здорових і розумних людей. Таким способом можна буде помогши всім бідним, можна буде шак зробиши, щоби не було ні бідних ні багачів, а були всі рівні люди рооучі, копіри за свою працю жили б хорошо і в достатку і не терпіли б такої нужди, як тепер.

Олекса мовчав. Помимо гусшого змрок²⁾ видно було по нім, що думка в голові заворушилася, що спарався поняти і розміркувати собі все, що чув.

Тимчасом дішли ми до Олексової хапи. Обгороджена спарим, напіврозваленим плопом і захищена кількома напівпідсохлими яблуньками, вона схилилася в один бік, бовваніючи в сумерці спарою, попродираною спрihoю ша покривленими спінами, що ледве держалися на підпорах.

— Осб і мої паляци препишні! — промовив Олекса з гірким усміхом. — Ходи, брате, посидь прохи, побесідуємо.

Ми ввійшли. В хапі була Олексова жінка Олена, молода ще, але з нужди дуже помарніла молодиця, а довкола неї спояла ціла купка дрібних дішей. Вона годувала їх черешнями, а найменше держала коло грудей. Вона з великою втіхою почала віпати мене.

¹⁾ Гостинець—шоссейний шлях.

²⁾ Змрок—сумерк.

— Ну, Боже милий, не гадали вже ми вас видіти, як розпустили чупку: «Ого, нема Спорожа Мирона!» Що я ся тогди наплакала!...

Олена й тепер зачала обтирати очі рукавом. Олекса за час нашого вітання спояв з боку, всміхаючись добродушно та поводячи очима по хаті. Хата була крайне бідна, посудина вся нужденна, діши марні і слабовипі (вони вже від шижня жили майже черешнями, бо хліба не спало, а бульби¹⁾ нової, єдиної підпори в передно-винок ще не було!).

— Видиш, по мій двір! — відозвався Олекса. — Ну, але сідай же собі!

Я сів. Олекса присунув собі спілець і сів насупроти мене. Він почав було заходипися госпити мене, але я відмовився. Олена зачала розповідати дещо про своє життя і про те, як вітчизна збиш-кується над моїми братами. В мене духу не спає повторювати ці спрашні факти, — вони записані в мене глибоко в серці, — а вам до них нема ніякого діла.

Олекса за той час, хоч і мішався не раз у жінчину бесіду, — видно було думав про що інше. Коли Олена скінчила, він звернувся знов до мене.

— Ну, дивна ж у вас тота наука, що ти мені казав. Мені видитьсья, що в ній багато правди.

— Яка то наука? — запитала Олена.

Олекса почав своїм способом і своїми словами роз'яснювати їй, в чім діло. Вона дивувалася, схапувалася з місця і скри-

¹⁾ Бульба — картопля.

кала час від часу: «Ну, ци видиш! Не раз чоловік сам собі таке дещо гадає, а воно от і в школах того вчать». Олекса, розповідаючи їй, сам розгарячився.— його сірі очі почали блимати, він не міг спокійно всидіти на місці і вкінці скрикнув:

— А Боже, Боже, чому то чоловік темний, чому то не видить нічого, що ся в світі діє! Ну дивися, жінко, якби всі люди до того дійшли, то що би їм було за тяжко зробити так? І заборонити би їм ніхто не смів! Ну, але скажи мені, брате, коли тота навка не заборонена, то за то ж на вас таке кричать?

— Є це різні тому причини, -- відповів я.— Кричать найбільше погані люди, дармоїди, деруни, бо видять, що якби до того дійшло, то би їм нараз усю урвалося. А друге кричать дурні, котрі не знають, чого ми хочемо: їм наговорили, що ми бунтівники, хочемо різати панів, попів та жидів, ну і кричать. А ми, як сам видиш, не то що різати ані навіть виганяти нікого не гадаємо,—але й овшім, чим більше люда, тим ліпше! Більше рук до роботи, то й робота ліпше піде. Розуміється, що хто не буде робити, той нічо не дістане і може собі рушати на чотиривітри.

— Так, так, так ся належить!—аж скрикнув Олекса.—Ци раз я те саме говорив от нашим панам: дармо людську кров п'єте! За що вас Бог на світі держить? Так, брате мій любий, того ся держи, від того не попускайся, хоч би мали так на тебе всі кричати, як ось тут на мене в селі!

Я всміхнувся.

— А хіба ж уже, Богу дякувати, не кракають? Не бійтеся, є вже й пепер і пакі, що якби могли, то би мене простою дорогою виправили на шибеницю! А попустилися шого, як самі видите, не зовсім легко. Скоро чоловік раз пізнав правду, то вже від неї не відречеться, доки, розуміється, він хоче бути чесним чоловіком.

— Ну, а як же ж ти гадаєш, що буде далі з тобою?

— А що буде? Гадаю деяким способом заробити стільки, щоби можна купити ґрунт, поді піду та буду господарити: може на що людям приголжуся.

Олекса і Олена видимо не надіялися шого. Їх здивувала моя бесіда.

— Як то, стільки роки вчившися, а всьо надармо?...

— А то чому надармо? Чи ви гадаєте, що той лиш учився не надармо, хто вийде на попа або пана та може людей обдирати? Ні, брапе, тепер найвища, найкраща наука: вміти чесно жити на пожиток бідним, а не на їх нужду. Тепер найвища наука каже, що треба робити, працювати для громадського добра. Тепер наука каже, що то, що я вчився через стільки літа, то це я так якби довг запрягав у всіх людей, що мене вдержували, давали мені книжки, одіж, справу, бо на все те я прецінь не заробив. Отже той довг треба як мож найсовісніше сплатити!

Під час моєї бесіди лице Олекси прояснювалося, наливалося кров'ю, — він встав зо стільця і коли я скінчив, хопився за чоло і скрикнув.

— Чуєш, чуєш, Олено! Слухай, що він говорить! Розумієш усю? Ох, брате, брате любий! Чепь то Бог дасть, що з наших Спорожів буде колись світові якась користь, бодай на макове зерно! Най тебе Бог держить на тій дорозі, колись раз на ню став.

Він кинувся обнімати і цілувати мене. Олена, впираючи слъози рукавом, також зблизилася до мене, малі Спорожі обступили мене, щебечучи та обзираючи. В моїх очах по двох довгих-довгих ліпах перший раз закрутилися чисті слъози зворушення. Весь світ мені прояснився, нова сила всипула в мене, немов це кожне з тих бідних, прибитих недолею, погорджених людей частину свого життя, своїх надій, свої сили вливало в мене!

Але що ж, добродіі, такі хвилі лучаються тільки «проскрібованим», так як той тільки чує вдесяперо живіше красу життя, хіло спояв під ножем капля! Правда, життя «проскрібованого» часами сумне і важке,—але серед наших гнилих обставин його тільки й можна назвати життям. Внутрішній супокій, сила й ясність переконань, чиста совість і боротьба, вічна, ненастанна боротьба проти темноти, фальші і дармоїдства! А ще до того такі хвилі, з котрих одна стоїть за все життя, життя в запроєнім удушливім воздуху недумства!

Ех, добродіі, для самої боротьби, для кількох таких хвиль варто плюнути на всі «пупа», варто стати „проскрібованим“.

1878 р.

НА ДНІ.

I.

З полудня одної хоршої, весняної неділі здивувалися дуже два поліціяни, що сиділи в «спражниці» дрогобицької комуни. До спражниці приведено якогось панка, молодого ще, середнього росту, в запорошенім, але досить поряднім уборі.

— А цей відки?—спитав капрал і змірив молодого чоловіка від ніг до голови осовілими від напипку очима.

— Староство прислало, має йти «на цюпас»¹⁾,—відповів поліціян, що припровадив панка.

— М-м-м,—замичав капрал і вспромив очі в стоячий перед ним шаріль з останками м'яса та салати, а відтак підвів їх трохи, щоб полюбуватися повною «гальбою»²⁾ пива, що ждала своєї черги.

Поліціян тим часом видобував з-за пазухи письмо і подав капралові. Це був

¹⁾ На цюпас—етапом.

²⁾ Гальба—півлітри.

засуд староства. Капрал узяв пісьмо до рук, розвернув, поглянув сюди й туди і почав слезувати ¹⁾ назву приведеного цюпасника, але не можучи мабуть швидко впоратися з тою роботою, запитав його самого:

— А як ся пан називає?

— Андрій Темера.

— А відки?

— З Тернополя.

— З Тернополя? Гм! А чого ж то пана сюди занесло аж з Тернополя? Га?

Темера немов і не чув того питання, стояв та й роззирався по стражниці. Свій капелюх і пальто він положив на кріслі.

— За чим пан тут приїхав? — спитав другий раз капрал погрізно.

Темера спокійним і пвердим голосом відповів.

— Менша о те.

Капрал випріщив на нього очі, далі поміркувався.

— Але не менца, прошу відповідати на моє питання!

— Не до вас належить мене про те випитувати.

Капрал почервонів зо злости, але прикусив зуби.

— Осб, мудрі ви, паночку, най ся преч каже! А що ви за ремеслом балуєте?

— То вже моя річ, — відказав Темера і почав ходити по стражниці та позирати крізь вікна на гімназіяльний город, залиший зеленню всякої деревини. По кру-

¹⁾ Слебезувати — буква за буквою розбирати.

чених стежках города ходили в празничнім спррою люди всяких станів, а всі веселі, свободні... Відпам чути було й дипячий дзвінкий сміх і жіночі срібні голоси і якась любе шептання з-посеред потопа листя, з-посеред шуму та шелесту живої, буйної рослинности. Хмарка жалю і смутку пробігла по вродливім, молодім лиці Андрія, якась тривожна думка защемила в його серці, його вуста дрогнули судорожно, а очі так і впилися в те зелене озеро, розкішно дишуче в яркім сонячнім промінню.

— Ов, паночку, дуже ви, бачу, премудрі, а такі молоді,—говорив капрал, гнучи в собі злість, і спорожнив пів галби пива.—То недобре, як хто завчасу так змудріє, недовго такому й жити на світі! Ну, але може пепер ваша ласка загоспипи до нашої «салі». Ми шупт для таких мудрих панів маємо осібну салю, пишну салю, ха, ха, ха!

Темера швидко обернувся. На його лиці видний був неспокій.

— А пан інспектор швидко прийде?—запитав.

— О, швидко,—відповів насмішливо капрал.

— То може би я до того часу міг шупт перечекати?—сказав Темера, не зважаючи на тон, яким капрал сказав те «швидко».

— Е, то все одно, чи шупт чи пам,—відповів капрал,—тільки що там безпечніше, та й пам ваше, паночку, належне місце. Ану, будьте ласкаві попрудитися.

— Але я би просив мене туп лишити, коли можна,—просився Темера.

— Не можна, паночку, не можна,—солодив капрал, рад, що може відплатитися непокірному.

— Пане капрал,—вмішався поліціян, що досі сидів мовчки коло столу,—та там тісно, вісім душ!.. Може би того пана туп лишити, заки пан вахмістр прийде.

— Га, що?—гөркнув капрал,—вісімдуш? А мене то що обходить? Попри вісім і дев'ята влізеться. А врешті як хочеш, то най лишиться й туп, але на твою відповідь!

— На мою? А якщо таке? Як же я можу брати арештанта на свою відповідь!

— Ну, коли не можеш, то не пикай же свого рила там, де тебе не просять,—відрізав капрал, узяв з клинка ключ і пішов наперед. Темера взяв свій капелюх і пальто і пішов за ним.

Сіни були невеликі і вели з одного боку на довгий, перебовельськими плитами мощений ганок, а з другого на коритар. Зверху лилося ясне сонячне світло і досягало аж до коритарного порога. В коритарі не було нікого. Стіни чисті, помальовані, підлога камінна, стеля легка, не склеплена, чисто вибілена,—все те надавало тому тісному і не дуже довгому, видному коритареві досить свобідний, привітний вигляд. Ідучи попри ті стіни, розмальовані в зелені квіти та орнаменти нікому певно й на думку не прийшло, щоб за ними могло критися щось погане, щось якраз противне цьому виглядові.

щось зовсім суперечне з усякими поняттями людськими про людське житло. Тож і наш Темера ступав за капралом спокійний, зядуманий трохи, але не про свою теперішню долю, а про якісь далекі, краші, пробуті хвилі.

Один ступінь від порога капрал зупинився і задзеленькотів невеличкою залізною колодкою, що телімб'ялася при малих б'юкових, вимитих і зовсім майже некованих дверях. Він довгий час термосив нею, заким уткнув ключ у дірку. Зацигікав ключ якимось смішним, веселим скрегопом, б'язнула колодка, відхилилися двері, відступився капрал, та беручи за плече Темеру і попихаючи його наперед себе, сказав п'яною насмішкою:
— Ну, прошу, прошу!

II.

Темера зразу спав у дверях немов осповп'їлий. Густий сумерк смолою вдарив його в очі і на хвилю осліпив їх доразу. Йому мигнула в голові думка, що оце перед ним нараз відчинився вхід до якогось темного льоху підземного, про які він читав у давніх повістях. Внутрі пої темної вечеривін наразі не міг доглянути нікого і нічого. Щось немов міцна, невидима рука вхопила його за груди і сперла на порозі, не пускаючи до середини. Але видима рука капрала була, видно, міцніша і пхнула його до середини, а відтак зачинила за ним двері темної западні.

Він стояв коло дверей і обзирався довкола, слухав, чи не почує голосу людського, але не чув нічого. Аж по якімось часі око його настільки привикло до сумерку і напужилось, що міг докладніше розглянути своє нове мешкання. Це була цюпка не більша шести кроків вздовж та чотирьох вшир, з одним маленьким, закрапованим вікном. Це вікно було прорубане високо вгорі, прохи не під самою стелею, і виходило на ганок, та так, що через нього видно було тільки сірі від старости гонти та лапи піддашка, що звисав над ганком. Сонце не заглядало сюди ніколи. Стіни тої цюпки були брудні та нечисті понад усякий опис, а долом покриті прохи не краплистою вогкістю. Асфальтова підлога була вся мокра від поналиваної води, понаношеного не знапи від якого ще часу болота та від харкотиння. Двері з середини не були такі жовті та невинні, як знадвору, — вони були чорні від вогкості і перековані навхрест двома залізними грубими штабами а навіть мала квадратова дірка вирізана в них для продуху була заткана дерев'яною дошкою і забита скоблем. Насеред казні стояло вузьке залізне ліжко з сінником, вогким і брудним, як усе, напханим давно невідмінюваною, перегнилою соломою. В куті під стіною стояло друге таке саме ліжко. Ні простирала ні веретп¹⁾ ніякої, ні звичайної арештанської подушки солом'яної не було. Воздух у тій казні був густий та затхлий, бо ані вікно, ані

1) Верето—рядно.

двері не могли впускати стільки свіжого повітря, скільки було треба. А в купі близь дверей стояла звичайна арешпанська посуда «катерина», приткана про славу якоюсь щербатою, непристаючою накривкою, і від неї розходився вбиваючий смрад, наповняв казню і проймав собою все, оточував усі предмети в тій пекельній казні, немов облавав їх якоюсь атмосферою огидства ша прокляття. А близь тої посуду стояла друга—великий, угорі широкий, нічим непокритий скопец з водою—до пиття!

Довго роззирався Темера, сильно напущував свої непривичні очі, поки розглядів усі ці предмети, глузуючі з нього своїм пехарспивом, своєю нелюдською поганню. Його серце здавилось, мов у льодових кліщах; поганий, вонючий воздух захопив йому віддих, і він закашлявся, аж слюзи стали в очах.

В казні ще ніхто не відзивався, хоч і чути було важке сапання кількох немов надавлених грудей. Темера почав роздивляти своїх товаришів недолі.

На сіннику під стіною лежав простягшися і пакаючи череп'янку-люльку дід около п'ятидесяти літ, з чорною, кругло обстриженою бородою, з повним, набресклим лицем, зі щудлом¹⁾ при правій нозі. Це був впрочім плечистий, кремезний чоловік. Його дрантлива сорочка була брудна, немов кілька місяців неправа. Він лежав, оперши голову на лікоть руки, а ноги накрив полотняним, брудним

¹⁾ Щудло—дерев'яна нога, колодка.

кафшаном. Його невеличкі сині очі спокійно, і прохи навіть смішковано дивилися на нового арештанта—панича.

При ногах діда, скулившись вдвоє, мов песик, лежав невеликий чорноволосий хлопчик в чорних місбких шпанах, в брудній сорочці зо склепового шонкого полош-на, немилосерно пофалатаний¹⁾ на всі боки, так що всюди з-під шмат виднілося буро-бронзове піло. Лиця його не міг Андрій доглянути, бо він спав твердо і не прокинувся навіть від спугу дверей.

На другім ліжку лежав чоловік середніх літ, крепкий, приземистий, з оголеною бородою і обстриженим вусом. Шмаття на нім було добре і не надто ще брудне,—видко було, що недавно він дістався до цього місця „смира і печалі“. А тільки його понуре лице осунулось і стало темне, мов земля, очі запали глибоко, а мохнаті крепкі руки раз-у-раз мимоволі спискали залізни кавалети²⁾ ліжка, немов глядали своєї звичайної щоденної роботи. Він лежав горілиць і дивився прямо в стелю з якимось гнівно-байдужим виразом і ані разу не глянув на нового гостя, аж доки той відпак не заговорив до нього.

Побіч нього, а радше йому при ногах, лежав на суконнім пепеку³⁾ замість подушки молодий сільський хлопчина. Його невелике чорняве лице сяло здоров'ям і тою чудовою, ніжною красою рисів, яка не раз лучається в нашого сільського лю-

1) Пофалатаний—порваний.

2) Кавалет—з італійськ. поруччя.

3) Пепек—коротка свинка зі сповним коввром.

лу, що живе в безпосередній доплиці з природою, магір'ю всякої краси. Довге м'яке волосся густою хвилею спадало йому на плечі; спереду було підстрижене в кружок. Великі, блискучі, чорні очі світилися диявою лагідністю і цікавістю, обзираючи нового повариша. Тільки руки і ноги мускулісті, рапаві та сильно розвинуті свідчили, що той хороший хлопчина не в добрі плакався, але ріс серед важкої праці, боровся довго і тяжко за своє життя. Андрій дуже вразливий на всяку красоту, довго не міг відірвати очей від цього хорошого лиця, тим ще кращого від многих хороших лиць, що світилося природнім розумом, цікавістю та незіпсованим щирим чуттям.

Прочі жителі цієї „сали“ мусіли міститися на підлозі. Андрієве око швидко обігло цих нещасних, порозкиданих на мокрій, болопнистій та слизькій від незасихаючого харківиння асфальтовій плиті. Там, під стіною, коло самих дверей лежав старий жид з безмірно сухим нужденним лицем, сухими, мов граблі, руками і з космами сивого волосся на бороді. Його голова коротко обстрижена, спочивала важко звішена на мокрій плиті, а на довгій тонкій шиї понадувалися жили, мов понатягане мотуззя. Він спав твердо з роззявленим беззубим ротом, харківів мов підрізаний, а з рота спливала по бороді слина. Побіч нього сидів якийсь п'яний, обідраний мужик, у безполій гуні¹⁾, в чоботах, пов'язаних

¹⁾ Гуня— сукопна свитка.

мопузками, в облупленій баранковій кучмі¹⁾, в полоніянних шпанах без одної шпанки; замість ремня був оперезаний личаним мопузом. Сидячи на підлозі він тихо хлипав, немов перед хвилиною іншою перестав плакати.

З другого боку ліжка коло стіни напроти дверей лежав якийсь молодий ще чоловік, літ не більш 28 до 30, білявий з лица, з білявим заростом, синіми очима і коропіким, русим волоссям на голові. Його борода, видно, давно не бачила гребеня ані ножиць і спреміла покудовчена, мов розруйноване дроздове гніздо. На тім чоловіці було намотано і навішано стільки всіляких шмат, що лежачи на підлозі, він здавався копицею онуч, що дихала глибоким, важким віддихом в тій перелюдненій і давно непровіпрюваній ціолі.

Андрій Темера тривожно, з болючим серцем довго водив очима по тих тілах, по тих лицах людських і сам не знав, що казати, що думати. Скільки горя пекучого, несподіваного і таємного ворушилося перед його очима в тій темній поганій клітці!... Адаже це все перед ним—люди, його брати, що так само, як він, уміють чупи і красу й погань життя! А ті, що їх заперли сюди, що їх держать у тій огидній ямі,—адаже й це також люди, батьки дітям, працюючі на хліб, що вміють так само, як і він, чупи красу й погань життя! Як же це так, що тут нараз видніється така страшенна пропасні між людьми та людьми? Що це

¹⁾ Кучма—висока бараняча шапка.

маке? Андрій, немов від важкого удару, похилив голову і опустив рамена. Йому спало в тій хвилі так тяжко, так безмірно холодно і пісно на серці, немов оце хто його з вольного, ясного світа вкинув у глибоку керницю і він упав на її дно розбитий, заморочений.— Так, я справді на *дні*,— думалось йому,— на дні суспільности, а оце довкола мене що ж, як не подення суспільности, що ж, як не ті викляті парії, націховані страшним, ганьблячим клеймом— бідности?...

III.

— А відки ви, пане?— перший спитав Андрія дід.

— З Тернополя.

— Ба, та що з вами сталося, що вас тут загнали?

— А що сталося! Я скінчив у Львові школи, ну і їхав сюди на село до одного повариша вчитися з ним. Але, звичайне, чоловік не чується ні в чім злім, то й лиха не надіється. Не брав з собою ніяких паперів ані паса, нічого,— ну, а тут нараз приїздимо, задибають нас шандарі серед дороги, зачинають мене питати, відки й що,— повіділи, що в мене нема паперів, та й завернули мене сюди до староства. Староство випитало, що й як, та й казало мене завести сюди, кажуть, що мене хоче шупасом ¹⁾ відставити аж там, де я родився. Та й таке мое!

¹⁾ Шупасом— етапом.

—Ну, по шакож!—сказав дід.—Оп, бачите, паночку, моє також подібне. Я, коли знаєпе, з Волоці, шуп село таке є, недалечко відси. Служив у воевкы¹⁾... відспірили ногу в Ниталії²⁾, ну, а як був до воевкы нездалий, по й відпустили мене. Прийшов я на щудлі додому, нема нічого... хоч жебрай або хоч з голоду гинь, все одно. А шуп, видите, чоловік ще чуєтьса в силі, встид жебрати, а робити коло хліба годі без ноги. Пішов я до Борислава. Там робота не така, стояча, при корбі. Робив я там щось з десятиль літ... опі, заробляв, щоби живити... Але по правді кажучи, бувало й не доїтьса, а все відложилося якусь там часточку за-про слабість та старість... Ну, і грошик до грошика, призбиралося дещо, і одежини трохи придбалоса... Звичайне, чоловік живий, живе й гадає... Аж нараз дав Пан-Біг недугу... звалило мене так за одним разом, якби взяв та косою підтяв. Вилежав я шість місяців в якійсь комірчині... щастя, що ще не з-за зими. Виходжу якраз зі снігом. Що ж тут робити? Гроші за той час розслизлися, одежу треба було позаставляти... чоловік по слабості лежав би ще, а тут господар виганяє, бо вже нема чим пламити... На роботу ставати сили нема... Доленько моя нещасна! Що тут мені діяти? А далі виджу, що куди круть, іуди круть, а иншої ради нема, взяв я, встид не встид, пошив торби та й

¹⁾ Воевко—військо.

²⁾ Ниталія—Італія.

пішов по хатах за жебраним хлібом. Ну, Богу дякувати, якось я тому зиму тяжку перебув, а оце з весною хотів назад ставати на роботу, коли це здибають мене шандарі, он шупт за Майданом.—А ти відки, «дзяду!»?—А.—кажу,—з Волоці.—Що, то ти не знаєш, що тепер заказано чужим дідам ходити по селах? Кожне село має само свого діда вдержувати, а волочипися невільно. — Та я—кажу—не дід; я тільки ось кілька раз пішов випросити кусник хліба, бо слабував, заробити не міг... Але де там, не дали мені й договорити... ще один, дай му Боже царство небесне, в попилицю гопнув шак, що я аж лисого вола побачив, па й попягли до староства. А шупт пан заступник старости—самого старости не було, вмєр—навітб не переслухав мене, а зараз віддав до «малого суду» за волоцюзтво. Засудили мене на дві неділі арешту, і на цюпас до мойого села. Відсидів же я ті дві неділі, а відтак мене перевели сюди, па й шупт я вже, Богу небесному дякувати, от у п'ятницю буде півтора місяця, як кисну. І ніби по рахується, що не на карі, а шупт най Бог заступить, щоби й кара така була!... Пекла не треба, не то що! Та й не знаши, доки ще того буде, бо шупт якось не кваплятьсє, і гадки не мають!

— Ну, і як же ви шупт сидите, раз-у-раз?—питав Андрій.—На прохід шупт не пускають?

1) Дзяд—з польськ. жебрак.

— Є, де тут який прохід!—відповів дід, усміхаючись.—Але пускаши пускаюпів... щодня зрана йдемо місто заміпати.

— Всі?

— Ні, от я ша й Мипро, цесь от малий бойчук, ша й Стебельсьвкий, он пой у шмапах, а більше ніхто.

— Ну, а решта не виходять ніколи на свіжий воздух?

— Та не виходять, хіба що часом оцей газда йде на місто за хлібом. Ну, а оцього старого жида та й поту плачущу Магдалину в півпори штанці та й в пів гуні, по нині лише що привели, то ще не знаю, що з ними буде. Та от жид, по він уже сидів там у Бориславі, щось по два місяці до цюпасу, то каже, що вже його папери прийшли, та й десь завтра-позавтра піде. Ми оба добре знаємося, птя неборачисьво со мною корбу в Бориславі довгі роки! А тепер, адить, усіх з Борислава женупів цюпасом, хто не має книжки. Та й його злапали.

Андрій поглядів на нужденне, сухе лице жида, що здавалося немов зроблене з патичків і обп'ягнене бурим, поморщеним сап'яном. Тяжке хрипіння в груді віщувало, що цьому чоловікові недовго вже жити на світі, а вся його постать аж надто голосно говорила, що й минуле його життя було не життя, а вічне нидіння та бідування.

— Щира то душа.—говорив дальше дід,—золоте серце. Щоби сам не знати в якій біді, то ніколи не буде перед другими розводити своїх жалів а вже другого пожалує й поможе чим може, шак як рі-

ний брат. Та таких ви не багато знайдете, бігме не багато. Ош, звичайне, зріс межі нашими людьми, бідував, працював сам відмалу шак як наш чоловік, шо шепер, якби не та борода, не пейси ша не пота бекеша, шо по його натурі ніхто би не сказав, шо шо жид.

— Ну, а як же ж ви тут живете?— питав Андрій розглядаючи ближче казню, до котрої його очі почали звільна привикати. Він побачив залізну піч, вмуровану до половини в стіну в головах шого ліжка, на котрім дід лежав, а на печі побачив великий житній хліб, який продають передміщанки щодень на дорогобицькім ринку.

— Та як живемо,— відповів дід— хлібом живемо та й по всьому:

— Самим хлібом?

— Самим хлібом.

— А теплого нічого?

— Е, паньчку, вже, Богу дякувати, півпора місяця, як в моім роті не було нічого! Та й відки тут взяти? Чоловік дістане на день тих 14 крейцарів, шо шо ж за них купиш? За 10 крейцарів хліба на день мало, а тут би ще соли купити, цибулі десь-колись та й по грошах. От, адить, беру шо другий день по такому хлібові,— коштує 20 крейцарів— часом мені з нього лишиться кусник на третій день, шо вже тоді й купую сиру до цибулі. Якби гроші, шо би мож купити на місті фляків, коли ж бо шо, мищина така як долоня, та й 5 кр., шо я тим наїмся?... Волю вже цибулі купити, шо маю шого

ціле наруччя ¹⁾), є що до хліба на цілий день. А опі шопі другі, півроку, то й того не маюш; як візьме один з другим той хлібець за 10 кр. рано перед себе, шо не лишить і крішки, з'їсть усе, а відтак чекає аж до другого рана. Лиш оп той бойчук робить так як я, що бере великий хліб на два дні, то ще якось виходить. Але він би міг ліпше спояши, бо не може їсти того сухого хліба; тільки що шопі тупі—діа показав ногою проспю себе на сплячого скуленого хлопця—шопі забирають у нього. Свій з'їдяпів рано, а з полудня до нього, так як до своєї комори:—Митре, давай хліба!— А він, дурень, дає.

— Та щю ж я буду хліб держяпи, а вони будуть голодувати,—відізався дзвінким голосом Митро і чудовий, лагідний усміх розлився по його хорошім лиці, заіскрився в його великих очах, додаючи їм ще більше краси і принадности.

— Ну, ну, ти дурнику, повидів би ти, що би вони тобі сказали, якби вони мали, а ти не мав та голодував. Випросив би ти у них, але хіба каменя голову провалити!

— Та щю,—сказав Митро попросту,—то я би й не просив у них.

— А ти за що туп?—спитав Андрій Митра, обертаючись до нього.—За що тебе сюди запацили? Кому ти голову провалив?

Митро засміявся.

¹⁾ Наруччя—пучок.

— Та нікому — сказав він, по-бойківськи пропягаючи голоса — Мене взяли з Борислава, що книжки не маю.

— А ти відки?

— Та з Дзвінчя. Мама вмерли ще на «коляру» ¹⁾, а тато відтак зачали пипи, продали грунт, далі й хату задовжили, а пої осені взяли та й умерли. А я пак що мав робити? Ішли наші парубки до Борислава, та й я з ними. Ну, та що я зароблю? Ні згодитися не вмію, ні по-тягнути не здужаю, оп хіба до млинка, та що з кибля вібирати, ну, то за те платили по шпирі, а найбільше п'ять шусток ²⁾. Перезимував я там якось, а на весну хотів іти де в службу, аж тут мене взяли.

— І довго сидиш?

— Та вже оп місяць, — сказав Митро спокійно своїм рівним, дзвінком, малошо не дитячим голосом. — Ми тут всі із Борислава, — говорив далі Митро, — лиш оп Стебельськкий ні.

— Ну, цей собі, правду сказавши, сам біду найшов, — сказав всміхаючись дід. — Учений чоловік, «гімназію» кінчив, усі кляси, а пільки, видипе, тут (дід помопав долонею коло чола) щось йому хибує. Писав у Самборі при старостві, відтак, каже, в якогось адвоката, а далі зовсім опустився.

— Діду, діду, — перебив його в'ялий, мов півсонний голос Стебельського, — та говориць бо по-правді! Що то значить «зо-

¹⁾ Коляра — холера.

²⁾ Шустка — 10 копійок.

всім опустився»? Як то я так зовсім опустився?

Дід усміхнувся.

— Та видите,—сказав він до Андрія,— почало його щось гризти та лопочити ¹⁾ в середині. «Що це, каже, я роблю? Пишу опут, а до чого те писання здає? Тільки люди від нього плачуть та проклинають. А я за те ще від них гроші беру!» Ну, і так йому ті людські слези збридили писання, що взяв та й покинув. Своє панське шмаття попродав і почав уже сам собі робити. Гляньте лише на його мундур! Це він сам собі таке викра-вцював!

— Чоловік, що у всьому сам собі не може вистарчити,—проговорив знов Стебельський, вперши блудний зір у темний кут казні,—мусить запрягти довг у других. А хто запрягає довг, той довжник.. Мусить віддати? А тут вірителі—хлопи, баби... плачуть і кленуть! Спати не можна вночі ... страшно.. все чуєш плач і прокляття! А найгірші ті діти—такі нужденні, голі, попухлі... і не кленуть, тільки плачуть і вмирають. Як мухи гинуть... Я через два роки заснути на волос не міг, усе той плач у ночі чув. І мусів покинути все. А як почав сам собі вистарчати у всім, то легше стало.

— Як же ж ви самі собі вистарчали? — запитав його Темера.

—Як?—І Стебельський звернув свої мляві очі на нього.— Попросту. Роблю лиш те, що нажиток іде: коплю, воду ношу,

¹⁾ Лопочити—пилити, діймати.

худобу пасу. Ім півлки те, що зароблю. Одягаюся в те, що сам собі зладжу. Сплю на землі. А перша річ, м'яса не їсти і пера до рук не брати. Бо м'ясо доводить чоловіка до дикости, а перо в людських руках стаєтсья спрашніше, ніж лвові пазурі, тигрові зуби і гадюча опрута.

— Ну, видите,—сказав дід, коли Стебельський скінчив свою промову,—все в нього такі речі по голові шибаять. Ну, а так він хлоп¹⁾ здоровий. І робучий, нема що казати, а щирий і пакий! Уже як що робить, то всю силу, всю душу в те кладе. Отже кажу вам, покинув панство і наймився в якогось господаря на службу. Та що, і там не міг довго випримати.

— Ба, та як його випримати,—сказав байдужим голосом Стебельський,—коли господар—багач, слуг понаймав, сам нічого не робить, а слугу, скоро щонебудь, та й прах у лице!

— Оттакє його всюди було!—сміючися сказав дід.—Зовсім так, як то приповідають, що дурня і в церкві б'ють. А шкода його! Вчений чоловік, із попівського роду. І книжки має ще свої, читати не зарікся. Навіть сюди з собою привіз, та поліціяни відібрали.

— То відки ж він сюди приїхав?

— Та чуєте, з Самбора. Там у Самборі він жив довгі літа, ніхто йому нічого не казав, аж нараз цієї весни зачув якось, що поклич спалася, кличуть резервістів

¹⁾ Хлоп — тут в значенні мужчина, чоловік.

до цирки¹⁾). А він, бачите, родився в тупешнім циркулі²⁾ та й узявся приїхав сюди, ніби до вояка ставивися. А в нього вже абшип³⁾ є, ще відколи пальці відморозив.

— А він же як пальці відморозив?

— Кажу вам, що в нього в голові... тее... Ну, розказував мені: іду я раз зимою, а мороз був пріскучий; іду до Самбора десь з якогось села, а на дорозі якесь залізо лежить, штаби кусень, чи що. Е, каже, гадаю собі, чиясь згуба, треба віддати до поліції, най оголосять. Та й узяв дурень тото залізо в голу руку і ніс більше, як милю.

— Півтори милі,—поправив сам Стебельський, що лежав на землі і слухав цієї бесіди. Андрій озирнувся на нього, а дід балакав далше, немов то й нічого його не обходило, що Стебельський слухав його бесіду.— Приносить до поліції, а там усі всміх. Ба, далі хочуть брати від нього те залізо, а тут, гов, залізо прикипіло до руки. Зараз його до шпиталю, але що, не було ради, мусів доктор повідрізувати пальці.

Стебельський мов на ствердження цієї бесіди підняв догори праву руку, на котрій усі пальці були поврізувані по першій кичеренці⁴⁾.

— А шкода його, вчений чоловік, та й нікому нічого злого не вдіє, спокійний. Також його мають везти на місце

1) Цицирка—військові вправи

2) Циркул—повіт.

3) Абшип—з німецького, звільнення з вояка.

4) Кичеренці—щиколоток.

вродження, вже ось місяць сидить. Та й ще держатъ його туп, в такій муці, і не досить на тім, щодня дають йому 14 кр. з його власних грошей. Бо як його поліціяни спіймали, таки на двірці¹⁾, скоро йно приїхав, то відірвали тупка в нього той абшит, та й 39 ринських, і з тих грошей його й годують.

— І свідоцтво шкільне з восьмої кляси,— доповнив Стебельський,— три книжці, 39 ринських і свідоцтво шкільне з восьмої кляси,— пробубонів ще раз, немов учився на пам'ять цього речення. А відтак підвівся на підлозі, сів і обертаючи своє біяве лице без барви і без виразу до Андрія, спитав:

— Et dominus...intelligit latine?

— Intelligo.

— Et germanice.

— Intelligo.

— Und sie... Sie kennen die allgemeine Geschichte von Gindely... die hat man mir abgekommen, drei Bände: Geschichte des Alterthums, Geschichte des Mittelalters und die... die Geschichte der neuen Zeit²⁾.

— Вчений чоловік... розумна голова...— лепотів сам про себе дід,— та й шкода його, що так пішов! То вже така їх фамилія... І мати небіжка так пішла...

¹⁾ Двірць—станція, вокзал.

²⁾ Пане... розумієте по латині?

—Розумію.

—По німецькому.

—Розумію.

—І ви... ви знаєте всесвітню історію Гінделі...ї мені відобрали, при томи: старинна історія, середньовічна історія і... історія нових часів.

— Et quas scholas dominus absolvit¹⁾ —
питав далі Стебельський.

— Я був у Львові на філософичнім виділі

— Ergo philosophiam majorem²⁾

— Ні, — сказав Андрій, — філософія одна,
нема меншої ані більшої, хіба є менше
фальшива і більше фальшива, впрочім
і те ще Господь Святий знає!

Стебельський слухав тих слів із випу-
леними очима, немов не розумів із них
і одної йоти, відтак схилив голову і ліг
назад на мокру, слизьку від харкопиння
підлогу.

IV.

— А оцей хлопак, — сказав дід по хви-
левій мовчанці, вказуючи ногою на спля-
чого на його ліжку чорноголового хло-
пака — то таки тутешній. Це, бачу, з тих
«кишенківкових майстрів». Не знаю, на що
його тут держать та й на яке. А си-
дить уже також зо дві неділі. Чи як,
Митре?

— А от завтра акурат дві неділі —
присвідчив Митро.

— Не знати, що з ним буде, бо ще
його ані разу не кликали «на протоку».

— Ані разу не кликали, за дві неділі —
скрикнув Андрій.

— Таки що не кликали. Сидить та й
сидить, і пес за ним не гавкне, а пану
інспекторові не квапно діється... Ну, а
он той, то наш газда, той уже тут
зимує.

¹⁾ А які школи пан закінчив?

²⁾ Отже вищу філософію.

— Котрий другий? — запитав Андрій, не видячи нікого бiльше.

— А, шуп у нас є ще один «бургер»¹⁾. А встань но ши, лєгаре! Рушся з мiсця, гнилище!

За тим дiдовим покликком заворушилося щось у зовсiм темнiм купi покiнець лiжка, i звiдтам, мов з могили, звiльна пiднялася спрашна, немов не з цього свiту проява. Це був парубок лiт коло 24, середнього росту, широколиций, з плоским, узад вiдогнутим чолом, з невеликим чорним заростом на вусах i бородi i з довгим, покуйдовченим волоссям, яке надавало ще страшнiший вираз його i так спрашному та дикому лицю. Очi його, великi i нерухливi, свiпилися мерпвим, скляним блиском, блиском вогкого, гнилого порохна, ярючого серед потемкiв. Краска лица, так як i у всiх жильцiв цiєї нори, була якась земляна, пiльки що в цього нещасливого лице очевидячки вiдавна не було мите i бруд корою спояв на його висках. Він був впрочiм майже зовсiм голий, бо годi було назвати одєю сорочку, з котрої мав на собi пiльки й усього, що ковнiр, рукави i подовжну шмату, що звисала долi плечима аж до пояса. Бiльше на нiм не було нiчого. Андрiй аж запряся з жалю i обридження, побачивши тому до крайности занедбану i здичiлу людську iстоту. Та й не з добра ж вона здичiла! Поглянувши ще раз уважно на цього чоловiка, Андрiй побачив, що ноги його були по-

¹⁾ «Бургер» — горожанин.

пухлі, мов коновки, і блищали якимось синявим полиском, властивим водяній пухлині. Так само й живіт його був спрашно великий і надупий і нагадав Андрієві пих американських дикарів, що їдять землю і копчих рисунки з такими же спрашно надупими животами він колить по видів. Тільки руки сильні і здорові свідчили, що й це людина робоча, хоч не знати, якою нещасливою долею відірвана від праці і вкинена сюди на свою загибіль.

— От видите, це наш бургер, а радше Бовдур,— сказав дід,— він Бовдуром прозивається. Він тут газда в тій казні, бо тут такий звичай, що хто найдовше в казні сидить, той стає газдою. А він тут, Богу дякувати, перезимував. Адить, який відсипився! Нівроку йому, красний ¹⁾! Ми його таки держимо на показ, чень би його хто купив на заріз. Уже тепер небагато його й годуємо, все лежить та лежить, бо, бачите, він так відсипився, що не може добре стояти на ногах. Тільки руками що зарве, то вже його,— о, в руках ще міцний, ну, але то байка, виросте й з того!...

Всі в казні зареготалися з тих дідових жартів, крім Андрія і Бовдура. Цей останній усе ще стояв на тім самім місці, де перший раз показався Андрієві, стояв та хитався на своїх грубих, попухлих ногах,— стояв та пуманів, немов надумуючися на якийсь смілий учинок, а крізь його напівотворені сині уста видно було

¹⁾ Красний — гарний.

записнені зуби, немов він усю свою смілість збирав, щоби зважитися на задуманий поступок. А очима звільна-звільна ходив по казні, хоч погляд його все спинявся на чоловіці, що лежав горілиць на ліжку і дрімав серед неголосного гомону в казні.

— Він у нас ні на місто не виходить,— говорив даліше дід,—ні на роботу не йде; зразу сам не хотів, а шепер хоч би може їй хотів, то його не пустять.

— Овва, їй сам не хочу!— відіззався хриплим голосом Бовдур.— Дідько їх бери з їх роботою! Хто мені що за ню дасть?

Сказавши це, Бовдур переступив через сплячого на підлозі спарого жида, переступив через хлипаючого мужика і непердим поступом пішов до скіпця, підняв його догори мов перце, напився води, а відпак сягнув дрімаючому мужикові під голову, видобув невеличку череп'яну люльку, вишпорпав з неї недокурки продимленого пюпюну, п. зв. «багу», всипав її собі в рот і звільна почав румегати, сплбовуючи час від часу якусь чорну мазь, котра ліпилася по стінах і по підлозі. Сповнивши те сміле діло, він аж відітхнув легше, став насеред казні і махнув рукою:

— Отже не підуй ім на роботу! Чорта лисого з'їдять! Радше пу їй розігниюся, а не підуй!—При тих словах він знов плюнув чорною маззю на спіну, саме понад лицем сплячого спаригана.

— А за що ж тебе тут держать так довго?—спитав премтячим голосом Андрій. Бовдур видивився на нього якось

дико, немов Андрій тим питанням вразив його в дуже болюче та недопике місце.

— Держать, бо держать!—бовкнув він, а даліше додав:—Хотять мене вести цю пасом до того села, де я родився, а я кажу: Я не родився ні в яким селі.—А де ж ти родився?—Я родився в дорозі.—Ну, а на чийм ґрунті та дорога?—Та та дорога на нічийм ґрунті, бо й сама не має ґрунту: я родився на воді, як моя мати паромом через Дністер перевозилася.—А де ж ти паром?—Певно з водою поплив, бо в мене за пазухою його певне нема.—Ну, а де ж ти хрестився?—Я того не пам'яю, ідіть спитайте тих, що мене до хресту держали, щастя-долю відобрали.—Ну, а де ж ти ховався?—Між лихими людьми. Але в котрім селі?—Та вони в кожному лихі.—Оп такий був мій протокол. Більше не питали нічого, а лиш казали завести сюди, та й туп, Богу дякувати, заперли як запечатали, і вже більше не докучають ніякими такими дурними питаннями.

Знов сплюнув Бовдур, знов переступив через хлипаючого мужика і через сплячого старигана і втонув у своїм купі, накривши ноги якимось подраним мішком.

Андрієві ще страшніше спало, коли почув оповідання Бовдура. І що ж дало життя цьому чоловікові? Які тепер мусять бути його спомини, його надії? Він прібував сам ставитися думкою в те безпросвітне положення і чув, що мислі його мішаються, що він швидко заду-

шився би в тій страшній безодні. Конечно, роздражнена Андрієва уява додавала туп багатого лихого та недоброго, малювала йому сироту безбаченка, попиача у всіх, кому півки він попаде під руки, забитого і заоптаного від малечку людською погордою, не зазнавшого на своїм віку ні радощів, ні щирости, ні любови. А тим часом воно було хоч і правда та не зовсім. Були й у Бовдура хвилі щастя і любови, були й у нього товариші щирі, такі ж безвихідні бідолахи та сироти, як і він,—ну, та все це тепер припало густою верствою здичіння і забуття і думка його, мов заклята, вертячись між пушкою баги та куснем хліба, не сягала далше ні в минулість, ні в прийдість. А панам «інспекторам» неквапно діялось випускати його,— тож і сидів Бовдур, забутий Богом і людьми, сидів та пух і гнів живий, забуваючи про все, що колись окружало його на світі, набираючи з упадком сил чимраз більше відрази до праці.

— То він жеє самим хлібом? — спитав Андрій у діда.

— Самим сухим хлібом, от уже шість місяців. Та й то так жеє, що як пішло рано купити того хліба за 14 кр., то візьме його перед себе та й зараз з'їсть увесь дочиста, а відтак чекає аж до другого дня, а ні, то просить от цього дурного бойчука, щоби йому вечором дав кусень хліба, розуміється, на вічне віддання...

— Ну, і він ніколи не виходить із цієї цюпи?

— Ні, відколи я тут, то ще я його не видів на дворі. Не знаю, як уперед Бовдур, ти вперед виходив декуди?

Бовдур закашлявся сухим кашлем, а відтак пробуркотів:—Ні, не виходив нікуди, лиш раз до протоколу.

— Ну, як він тут перетримав зиму в цім адамовім убранню, то я вже цього не знаю,—сказав дід.—То як мене привели, то були вже топі оспіанні морози. Приходжу сюди, студінь така, що най ся преч каже, а він сам у казні, лежить у тім самім куті, де тепер і тим самим мішком накривий. Увесь посинів як боз, а не каже нічого. Я походив трохи, посукопав руки, а далі виджу, що нічого не помагає, беру я та й кричу: Ей,—кричу—люди, таже я не Син Божий, за що ви мене так мучите? То лиш Сина Божого так фарисеї мучили, як ви мене мучите! То вони трохи на мене погаркали, а далі взяли та й запопили в печі про славу, то ми трохи відчуняли. І відтак, поки аж не скінчилися морози, то все так підпоплювали, бодай що другий день.

— А поки вас не було, то не топили?—спитав Андрій, здригуючись немов від морозу.

— Та каже ось Бовдур, що топили, але рідко, коли їм схотілося.

— Ба, а ти чому не допоминався?—спитав його Андрій.

— Ага, не допоминався!—сердито відбуркнув Бовдур.—Зразу й я кричав, але мене били, бо я сам був.

— Ти сам був!—аж скрикнув з зачудування Андрій.

— І довго ж ти сам був?

— Цілий місяць. Нікого не приводили, а як приводили, що до другої казні давали, мені на збишки.

— Ну, а докіпор же сюди не приходив ніколи?

— Е, ще чого не стало. Доктор! А докторові тут хто що дасть!— сказав, з гіркою насмішкою дід.

— Ба, та же, бачу, є припис, щоби доктор щодня, або бодай щотижня оглядав усі арешти, чи здорово в них людям сидіти.

— Може й є де такий припис, але в нас у Дрогобичі нема! Та й що нам до приписів! Ми собі самі свої пани!

— То таки ніколи сюди не приходив ніякий надзир?

— Таки ніколи й не приходив та й годі.

V.

В казні зчинився гомін. Сплячі побудилися, повставали, тільки Спебельський лежав на своїм місці, та й Бовдур, підперши голову на лікоть, туманів у своїм куті, гризучи багу. Старий почав розпитувати Андрія, а сидячий побіч нього на підлозі мужик знов заплакав, хопив голову в руки і почав хитатися взад і вперед, усе приговорюючи перериваним голосом:

— І яка мене-е лиха доленька несла-а до цього Дрого-обича! Не було мені сидіти спокійно в Борисла-аві, або купити за тих нужде-енних п'ять шісток, що зв-аробив, деякої муки для дітей, та й іти-и до дому-у-у!..

— Також газда!— жарпував дід.— Робив день у Бориславі, заробив п'ять шісток, а нині, при святі вибрався до Дрогобича хліба купувати. Та й убрався, нівроку, як стрик на Великдень! Шпанці нічого, — легше йти, як на чоловіці того полошниця небагато телімбається. А гуня також празнична, — поли хотів підкати, але відай через помилку повіддирав. А може де в гостях був, та щирі приятелі не хотіли пустити, похачали за поли, ну, а грішному чоловікові годі всидіти, треба до міста, на людей подивитися, себе показати, та й прах, і поли лишив і від добрих приятелів утік! А туп скоро йно показався, став коло коствола, на самім виднім місці, аж зараз апостоли божі прискочили, та попід ребра, та: клінне ¹⁾ вашеці, просимо до покоїв!

Чоловік плакав за час тої бесіди, другі сміялися.

— Діточки-й мої.— голосив він, — ще там з вами станеться?... Лишив я вас самих у хаті, дріб такий, без кришки хліба! Таж вони там погинуть з голоду, як я завтра не верну до дому!..

— О, далеке ще пюто завтра! — сказав чорноголовий хлопак. — Було вертати нині, а не йти до Дрогобича за долею!

— От бис мовчав та не різав мене без ножа — скрикнув чоловік, і знов, похиливши голову, захлипав мов дитина.

— Та ні, — сказав він по хвилі рішуче, — вони мене мусять нині випустити. Що я

1) Клінне—уклінно.

ім винен? Чи я вкрав що, чи вбив кого? Защо ж мене можуть держати?—І з шим словом він знявся з підлоги і став коло дверей, приложивши лице до забитої кватирки, де крізь невеличку шпарку видно було кусник сіней і мигали, мов шіні, поліціянти, проходячи сіньми.

— Діду Паньку! — обізвався тим часом селянин, що лежав горілиць на ліжку, — діду Паньку, чи не ви то вибрали мені з файки ¹⁾ решну тютюну?

— Ні, не я, — відповів дід, — шам у вас інший гість був.

— Хто такий?—спитав селянин, грізно насупивши густі, чорні брови.

— А от наш «бургер»! Адіть, ще гризе мачку.

Селянин хвилю мовчав, гнівно поглядаючи в куп, де чяпів Бовдур, а відтак не кажучи й слова підійшов ід Бовдурові і записнуптим кулаком ударив його так сильно зверху в голову, що Бовдур аж ковтнув головою о стіну.

— Ти, Бовдуре смердячий, чи я тобі раз казав, щоби ти не лазив до мене в гості! Не руш того, що мое! Зась тобі до моеї праці!

Замість відповіді Бовдур ногою що сили копнув селянина в живіт, хоч сам при тім такий почув біль у нозі, що аж йойкнув. Селянин захищався і оперся плечима о стіну.

— А грім же би тебе розбив!—крикнув він,—то ти ще пак мені платиш за мое добро?

1) Файка—любка.

— Щоби тобі шаке добро й на тамнім свіні було, свіноїде! — крикнув і собі ж Бовдур, з напругою схапуючись на ноги. Го ти би за пушку недокурків чоловікові голову провалив!

— І око би вибрав за своє! — відказав селянин. — Що моє, того не рушай! Знаєш? Постарайся сам, то будеш мами. Я пвого певно не рушу!

— Го, правда, не рушиш, доки будь пильнувати! А най по лишень обернуся в другий бік, по зараз ханс! Знаємо ми шаких!

Замість відповіді селянин замахнувся кулаком на Бовдура.

— Та що, жаль тобі шої мачки? — сказав той, понуро глядячи йому в лице. — На, масш, коли тя так за нею зуб болишь! — І Бовдур, сказавши іпе, виплюнув усю вже перегрижену мачку селянинові в лице.

Потік чорний воночий плин по лиці, по бороді, пошкік на сорочку, далі пазухою, лишаючи за собою чорні смуги. Дід Панько засміявся, Мипро тремпячи скулився на своїм петеку, боячись бійки.

— Ну, що ж ти мені паробив? Що ж ти, псе, за потпо варт? — прохрипів селянин здавленим з лютошти голосом, підступаючи з кулаками до Бовдура.

— Я тобі віддав твое, ще й з додатком! — відповів понуро Бовдур і не чекаючи зачіпки ждяхнув селянина коліном у живіт так сильно, що шої йойкнув, захищався і як довгий, гепнув на підлогу. Зчинивши тее Бовдур знов спокійно ліг у своїй куш,

не звертаючи ніякої уваги на крик і люшунання поповченого селянина.

— Це в нас «старший полковий», — сказав жартом дід Панько до Андрія, — він пильнує свого, як ока в голові, і все ладиться виймати йому Бовдурові око, але якось ще досі милосердиться над ним. А воно й варшю, бігме, за жменю баги... око!

— А ви відки, газдо? — спитав Андрій селянина, але той, сапаючи гнівно, знов уже лежав на посшілі, пакав люльку і завзято дивився на стелю, немов і не чув Андрієвого запитання.

— Вони з Дорожова, — заговорив знов смішками дід Панько. — То велике село Дорожів, і живуть там великі вушобийники, великі палії, та й великі злодії, що все сваряються за моє і твоє, і так уже на тім помішалися, що на остатку ніхто не знає, що моє, а що твоє.

— Оп бис, діду, спулив ворота та мовчав, а не молов дурниць! — буркнув на нбого Дорожівський.

— Ігій на твою голову, — відповів сміючись дід Панько, — і то тобі завкридно, ненажеро! Таже то чень не твоє, що я заговорю! Оп і його грішного, — говорив даліше дід Андрієві — заперли також за «моє» та «твоє»: десь купив шкіру за 30 крейцарів, а шкіра вартувала з півтора ринського. Продавець 30 кр. у руки та втеки, а його, наймита Божого, крамарі в руки та до Іванової хати!..

Дід знову засміявся, а за ним і Мипро та чорноголовий хлопак, котрого дід назвав був «кішенківим майстром». Дорожівський не обзивався більше, тільки

сопів, дуючи дим з роша просно до сшелі. А Андрій за цілий той час спояв коло спіни край ділового ліжка, держачи перевішене на руці своє пальшо. Поги його боліли і шряслися, але він не міг перемогти себе, щоби сісти денебудь у поту нечиспів та нехар, котрої гидився. Не можучи вспояти на місці, він почав ходити по казні, пропискаючися між ліжками і людми, що лежали на землі, хоч і так не міг зробити більше п'ятишести кроків. Усі погані і па сумні факти арештанського життя, що разом, мов з відра жбухнули на нього, морочили його голову, неслися в його думках якоюсь сорокапою, безладною і скаженою метелицею. Вся нужда, вся погань, усе зіпсуття окружаюче його в шій пісній кліті і поза її спінами, по всім світі, на дні цілої людської суспільності, на котре й він тепер чувся зіпхнутим, ціле це людське горе своєю безмірною вагою налягло на нього, обдало його широкими, ціпкими своїми огнивами, заглушило в його душі його власне пекуче горе.

А там за спінами цієї поганої кліті, на подвір'ю залитім сонцем і вибрукованім гладкими плитами реготалися голосно і здорово поліціяни, граючи в «кікса»¹⁾. До середини чути було удари палестри о «кічку», чути було сміхи та спори, крик якихось чередників, переймєних на дорозі враз зі стадом волів та загнаних на комунальне подвір'я. Чути

¹⁾ Кікс—гра в карти.

було скрип залізної димавки¹⁾, котрею хтось димав воду з криниці. Але більше не було чути нічого, і видно не було нічого; все той самий понурий сумерк, пота сама заляпа і недвижна тінь стояла на брудних, обхарканих стінах, на ліжках та на мокрій підлозі.

— Не знапи, чи хоч вечір швидко буде, — сказав дід Панько, накладаючи тютюну до люльки. — А ви, пане — спитав він Андрія — не курите?

— Ні, не курю. Вже чого навчився, що навчився, а цього якось не міг навчипися?

— Ну, то ви ще щасливий чоловік. А я би, бігме, здох опут, якби мені не дали курити. Все в мене на тиждень два скрупки йде, це ліпше купувати, ніж пачки.

Тим часом Митро, хочачи подивитися, чи довго ще до вечора, став на залізний кавалет ліжка, хопився протягнутими руками за віконну ґрапу, підвівся на руках трохи догори і виглянув на двір. Але в тій хвилі почувся якийсь пріск, і мов опарений пустив Митро ґрапу і впав на підлогу, вдарившись боком до залізного ліжка.

— А ти, злодюго якийсь, не можеш пам сидіти каменем! Визирати будеш? — почувся з надвору крик капрала, котрий переходячи саме поді попід вікно з ремінною пріпачкою в руці, побачив Митрови руки на ґрапі і віддів по них щомоці²⁾ пріпачкою. Охнув Митро, випря-

¹⁾ Димавка — держало насоса, що ним воду з криниці тягнуць.

²⁾ Шомоці — щосили.

мився, і з жалем поглянув на свої руки, на котрих півперек понабігали два широкі синці, мов дві ковбаски. Зо слізьми в очах, але з усміхом на устах він промовив до діда Панька:— „Вже швидко сонячко зайде!“ А відтак сів на ліжку, обер рукавом слёзи і почав хухапи на болючі руки.

VI.

Забряжчала своїм тоненьким бряскопом колодка при дверях, скрегінцнув ключ, відхилилися двері, а в опвір, не впускаючи до казні її промінчика світла знадвору, пропхалася голова капрала.

— Андрій Темера! До пана інспектора!—кликнув капрал і замкнув двері за виходячим Андрієм.

В казні по його виході на хвилю стихло.

— Якийсь уцпивий ¹⁾ панок, бідачисько, — сказав дід Панько.

— От якийсь нероба та волоцюга, — буркнув під носом Дорожівський газда. — Уцпивих панків не водять цюпасом!

— А уцпивих Дорожівських газдів водять?—спитав гризко Митро.

— І ти, жабо, пхаеш свою лабу до гурту! От би мовчав та дихав!—крикнув до нього Дорожівський гнівно.

Знов тихо стало і тільки чупи було пакання файки в зубах діда Панька, та жалібне хлипання обдертого чоловіка, що все ще невідступно стояв під дверима, немов дожидав чуда, котре нараз роз-

¹⁾ Уцпивий — з польського, привітний, чесний.

пахне ті заштабовані двері і пуснуть його на волю з його п'яťма шістьками до дрібних, голодних дітей.

Знов брязнула колодка, відхилилися двері і впустили Андрія з пал'пком перевіщеним через руку.

— А що сказали?—спитало разом кілька голосів.

— Нічого,—відповів сумно Андрій.—Розпитали і казали ждати, аж папери прийдуть.—Він умовк і почав ходити по казні. Мовчали й прочі арештанти. Всім пригадалося, що й вони, кожний ждуть уже так довго приходу своїх паперів, і може декому з них по при власне горе заскиміло серце жалем і за цим молодим панком, що одним словом старости та інспектора засуджений був може на паче ж довге чекання, як і вони, що тим словом, так як і вони, відірваний був від своєї праці, від знайомих, від усього вільного, хорошого світу і започений шут, у цей гидкий лбох, на дно суспільної неволі!...

Перший перервав важку мовчанку Бовдур. Він, мов мара, піднявся зі свого кута і підступивши до Митра з протягнутою рукою, сказав різко:

— Митре, дай хліба!

— А смоли йому гарячої дай, не хліба—сказав Дорожівський.

Але Бовдур не слухав цієї любезної перестороги і підводячи свою руку прохи не під ніс Митрові, сказав другий раз:

— Митре, дай хліба!

— Та коли бо в мене самого мало, не буде чим завтра й поспідати, заки при-

несуть свіжий. А мені би на роботу йти.

— Давай хліба!—налягав уперто Бовдур, не слухаючи ніяких доказів.

— Та кажу тобі, що й у мене самого мало.

— Але бо в мене й кришки нема, а я голоден!

— Було не плити весь рано, було собі лишити й на вечір!—сказав дід Панько.

— Мовчи спара торбо!—відгаркнув Бовдур, і знов до Митра:—чуєш, чи ні, давай хліба!

Але дід Панько цим разом не стерпів згідного слова. Мов молодик він схопився з ліжка і застукав о підлогу своєю дерев'яною.—Ти гнилобока помано,—вкрикнув він до Бовдура, ти що пут за пан такий, щоби до тебе й слова не мож було сказати? Ти безпорткий¹⁾ голодранче! Марш у куп та гний далі, поки тебе черви до решти не розточать!

І він сильною рукою пхнув Бовдура геть від Митра, що аж той покопився попід стіну.

— Ну, ну, тручай, тручай, трупило би тебе в гарячку!—воркотів крізь зуби Бовдур.

— Тебе самого най у зимницю трутять!—відрізав дід Панько.—Чого чіпаєшся хлопця? Твій хліб їсть? А він лізе та й помусвої лабищі під самий ніс: Митре, хліба давай!

— А так, так мені хочеться, що мені зробиш!—упирився Бовдур.

¹⁾ Безпорткий — безштанько.

— А я тобі що маю робити, сатано! Най тобі той робить, що по смереках дереться. не я!...

Андрієві страх прикро було слухати цю сварку. Він почав тихомирити діда, а далі видобув з кишені добрий кусень хліба і подав його Бовдурові, кажучи:

— Ну, на, та повечеряй, коли голоден. Це ще мені з дому лишилося, але де мені тепер їда в голові!

— Е, пане,— сказав дід Панько,— нащо ви роздаєте хліб? Не тепер, по за годину або й завтра рано схочете їсти, а принесуть не швидко.

— Ні, ні, не зголоднію,— відказав Андрій,— хоч і зголоднію, по чень видержу, аж принесуть.

— А маєте хоч за що післати?

— Є, є. Маю зі собою п'ятдесят ринських; по я взяв завдаток від того, до котрого їхав; прийдесться з тих грошей дещо прохи минути, хоч вони, правду кажучи, не мої.

— Ну, та певно, в такій пригоді по чоловік мусить рятуватися, як може,— сказав дід Панько.

А тим часом Бовдур дивним, страшним поглядом дивився на Андрія. Він ще держав у руці його хліб, не дякував, не говорив нічого, але здавалося, немов це Андрій дав йому не кусень гарного, пшеничного хліба, а розпалене залізо в руку, так скривилося ціле Бовдурове лице, такий якийсь дикий, неописаний вираз прийняло воно. Чи біль, чи жадоба, чи подяка виражалися так на тім лиці,— це годі було розміркувати, та й арештанти не

звертали на те ніякої уваги. А Бовдуур, поглядівши хвилю на Андрія, немов мірячи його очима на всі боки і прібуючи його сили, спис у правій руці хліб, відкусив з нього за один раз спору пайку і мовчки поліз назад у свій кут, де зараз і втонув,—тілвки чути було глухе цямкання уст, жвакаючих сухий хліб.

— Господи, різні люди бувають на світі,—почав балакати дід Панько.— Один би, як от наш Дорожівський, за кусник хліба брату око виймив, а інший хоч сам голоден, а другому й останне дасть. Та й по, видите, не лиш люди такі, але й цілі села. Декуди в селі по нарід жреться, б'ється за межі, за місткки, за ступінь прави, за бодянк, одним словом, пекло існе¹⁾. Ні пам діда обдарують, ні подорожнього приймуть, нікого не порятують. І раз-у-раз усі западають: а це моє! а це моє! І так за тим «своїм» убиваються, а тут все пратяють, усе пратяють томо «своє», все їм якось тісніше стає на світі. А по других селах, по люди живуть як браття, згідно, приязно... Сварок там ані обмови нема, один одного і в роботі підрятує і грішми і худобою в попребі зазичить, і бідного не опустить, і подорожнього прийме, нагодує, ну, і якось проте не бідніють, живуть і мають і дітям своїм лишають. То вже про те—хто, як хто, а я добре знаю, хоч небагато я й ходив за прошенням хлібом. Але по вам можу сказати, що туди по Під-

¹⁾ Існий— справжній, дійсний.

гір'ю нарід далеко ліпший, ніж там туди по Долах.

— Бо може там бідніший?—сказав Андрій.

— Та воно Господь знає як,—відповів дід.—Воно по, видите, ніби так, а ніби й не так. Бо по Долах і ґрунти ліпші і газди є багатші, а тільки якась така згрижа межи народом, таке ворогування, що крий Боже. А ту прийди й до найбіднішого, то й пой не відправить чоловіка голіруч, а все хоч що то, а уткне в руку.

Тим часом надворі вечоріло. Сонечко зайшло, а в казні стало вже й зовсім темно. Дід Панько встав, а за ним також Митро, і поклякали до молитви.

— Ну, час нам лягати спати,—сказав по молитві дід.—Тільки не знаю, деби туп вас, паночку, примістити. Відступив би я вам своє місце, але я старий каліка...

— Ні, ні, не треба,—перебив його Андрій.—Ото би було красно! Я й так не хочу спати, ноги в мене молоді і здорові, перебуду цю ніч на ногах, а відтак побачимо, що Бог дасть.

— Е, говоріть ви своє! Добре то так казати, але так не йде,—відказав дід.—От би ви, Дорожівський, відступили своє місце паничеві!

— У нас нема для паничів місця,—відворкнут Дорожівський.—Най паничі панують, а не до арешту лізуть. А як їх мара й сюди нанесе, то най лежать під ліжком. Там безпечніше, є де розвернутися, та й уже чоловік не впаде нікуди.

Прикро вразили Андрія ці жорстокі слова, але він змовчав, і ще раз просив діда Панька, не клопотайся ним, він уже собі якось порадить...

Аж тут Митро сіпнув його за полу і прошептав:

— Ви, пане, тепер ще прохи ходіть, а я засну, а як змучитеся і схочете спати, то збудіть мене, то я встану, а вас пусію на своє місце.

— Добре, братчику, Біг заплатить тобі,— сказав Андрій.— На маєш тут мое пальто, накрійся, бо вночі буде холодно, а мені воно хоч легке, а вже зачинає важити на руці.

Всі полягали, хто роздягаючись а хто й ні,—лиш Андрій, широко випріщаючи очі, щоби не завадити о щонебудь серед густої пітьми, почав звільна, мов заклята душа, ходити по казні, мірно стукаючи черевиками о мокрий, асфальтовий поміст.

VII.

Мислі його, придавлені вагою всіх нинішніх вражінь, зразу рвалися і путалися. Йому мерещилися беззв'язні обривки тих картин, що він нинішнього дня бачив і чув, і палили його мозок своєю кричущою неправдою, морозили кров своєю безграничною поганню. Але доволі, доволі, коли темнота чимраз густіше заліплювала його тілесні очі, думка вспокуювалась, міцніла, порядкувалась, пам'янь запановувала над карпинами уяви, дух його з прудом, але живо немов вигарбувався з цієї темної западні на

ясні зорі, на чисті води, на вільний, веселий світ, котрий він покинув нині рано, ах, не знати, на як довго!..

А світ той ніколи ще не видався йому таким хорошим, таким веселим, таким вільним, як саме послідніми днями, як саме нинішнього поранку! Ніколи душа його не чулась такою сильною і смілою як нині, саме перед страшним, глибоким упадком. Ніколи спілки блискучих надій на будуче не роїлося в його голові, як саме нині, на кілька хвиль перед ударом, що мав їх усі в зароді розбити. Ніколи ще зоря любови не сяла для нього так ярко, так чудово, так принадно, як саме нині, перед тою хвилею, коли мала для нього загаснути—може й на віки!..

Ціле його життя пройшло в бідності і недостатку, у важкій боротьбі за прокормлення, за науку. Він кінчив школи круглим сиротою, без вітця, без матері, вдержуючися власною працею. Відмалку ще він привик до праці, полюбив науку і чим вищі класи проходив, тим з більшим запалом прикладався до науки. Найбільшою втіхою для нього було награтися на хороших професорів, котрі вміли би зацікавити, давали би поле ученикові до власного мислення, заохочували би до власної праці. Поза науку, поза читання книжок шкільних і не шкільних, він не знав світу, пройшов гімназію дитиною, аскетом, і ще перед матурою ¹⁾ почав слабувати на груди й на очі.

¹⁾ Матура—останній іспит при закінченню навчання в гімназії.

По мапурі він для поправлення своєїого здоров'я поїхав до одного свого повариша в гори і там пізнав сестру його, Ганю. Незвісне досі чуппня любови до жінки пробудилося в нім, почало будити його молоду кров, опшворило звільна його очі на дійсне життпя, розвіяло книжковий шуман, крізь котрий він досі мало добачав дійсного світу. А її пове, університетське товариство, серед котрого він опинився, навело його на нові думки, розчинило перед його очима нові погляди на життпя, на ціль науки, на ціль освіти і всіх людських змагань. І його давне минуле спало перед ним в іншій світлі, многі з гімназії винесені переконання та вірування розвіялися без сліду. Це була важка внутрішня боротьба, довга и руйнуюча, і тільки любов піддержувала його в ній, додавала йому сили. Разом з ним і Ганя, з котрою він живо переписувався, переходила всі фази розвитку думок, і та їх спільність кріпила їх до дальшого поступування по розпочатій дорозі. Вони вмовлялися—віддати життпя своє боротьбі за свободу: свободу народу від чужовладства, свободу людини від пуп, які на неї накладають другі люди і нещасно уладжені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серця і розуму. Вони розбирали між собою живо ті нові, високі думки, слідили їх розвиток у цілім сучаснім світі, радувалися новими їх прихильниками, спаралися угрупувати на них увесь свій світогляд. Це були блаженні хвилі для Андрія і Гані, коли людина з людиною сходиться люби-

мими думками, подає дружньо руку на полі найсвятіших переконань! Але обом ще чогось хибувало. Після гарячих спорів про теорії, після читання найкращих і найосновніших писань про занімаючий їх предмет, вони мимоволі заглядали одне одному в очі, глибоко-глибоко, немов спаралися вислідити в них ще щось більше, як згідність теорій. Їх очі палали огнем гарячішим від огню переконань, їх уста премпіли не словами наукових доказів, їх лица паленілися не втіхою з відшуканої правди. Їх кров грала живіше, коли зійшлися, і це була друга могуча сила, що перла їх к собі. І не раз серед читання, серед гарячого теоретичного спору їх голос премтів і звільна замирав на дряжачих устах, рука шукала руки, а очі любих очей і...

— Ах!— зойкнув півголосом Андрій, живіше забігавши по темній казні,— чому пі хвилі так скоро минули, чому не тривали довше? Чому я мусів спратити тебе, навіки спратити. Ганю, щастя моє?..

З трепетом тривоги думка його перелетіла через сумні, важкі часи переслідування, муки за його любимі погляди. Він бачив себе в шюрмі, перед судом,— йому поперед очі пересувалися їдкі, безспидні насмішки газетярські над його думкою, над його любов'ю. Він дрижав цілим тілом від тих споминок, немов від морозу. І далі йому прийшла на гадку його страпа. Ганині родичі заказали йому бувати в їх домі, видітися з Ганею, переписуватися з нею, переловлювали

листки, котрі він крадькома слав до неї щоб у своїм горю обмінятися хоч кількома словами з коханою людиною. Швидко її погоне мож було зробитися... Ще два прирази блисло йому його давнє щастя—на кілька хвиль, а відтак настала ніч темна ніч горя, сумніву, розпуки... Ганк присилювали вийти заміж за іншого.. Андрій переболів цю справу, глядів на неї супокійно.

— Та що? Він чоловік добрий, щирий, він не приб'є її думки, не приглушить її серця, вона щаслива з ним, полюбила його... Але я!.. Що я без неї? Адже вона була моєю душею, моєю силою, моєю надією, а що ж я тепер без душі, без сили, без надії?.. Труп! Ходячий до часу шруп! Все. що я найдужче любив на світі, стало моїм горем. Якби я не був так усією душею полюбив її, я був би тепер міг ще полюбити другу, найти втрачене щастя! Якби я не був так усією істотою полюбив свободу, не був би я тепер терпів неволі, або й неволя не була б мені такою ненависною, такою болючою!..

І далі приходить йому на думку посліднє звидання ¹⁾ з нею вже замужною, от тепер, учора, нині рано! Їх розмови, їх радість, перемішана з горем і жалем, усе те пече його, мучить, давить до землі. А прецінь він був щасливий, ох, якій щасливий! Бо в тій хвилі він почув, що його давня любов не вистигла, не завмерла, а жиє, палає, як давно, панує

1) Звидання—побачення.

над його мислями, як давно, держить за поводи всі його бажання і жалоби, як давно... Правда, він щеper десятих раз глибше почув свою спрату: рана, загосна вже з часом попроху, щеper відновилася, кров, упишена горем та недугою, знов розігралася;—але що з того! З давньою любов'ю він почув у собі й давню силу, давню охоту до праці, до боротьби за волю...

— Ганю, серце моє, що ти зробила за мною?—шептав він їй, упоєний пруючим щастям.

— Що ж я зробила з тобою?.. Сам ти казав, що не в'яжеш мене... А я так багато, так багато переperпіла задля тебе! Роки цілі!..

Сльози копялись з її очей, а він тисне її до серця, немов давні, хороші хвили її свободної любови зовсім ще не минули.

— Ганю, доле моя; що ти зробила з собою? Чи буде в тебе досить сили опертися окрyжаючій погані, розвиватися і стояти за свободу, за добро, так як ми колись собі прирікали?

— Я не забула того, мій милий, і не забуду ніколи! А сили в мене стане. Мій чоловік допоможе мені!

— А зо мною що станеться, Ганю? Хто мені допоможе витривати на тяжкій дорозі, самому?..

Вона обіймає його і всміхається.

— Не бійся, милий мій. Не журися! Все ще добре буде, всі будемо щасливі, всі...

Андрій хопився руками за голову і знов почав бігати по казні.

— Всі будемо щасливі, всі? Ні, це помилка, Ганю! Всі будуть щасливі, колись, пізні внуки наші, котрі й не знатимуть нічого, що терпіли, як мучились діди їх та прадіди для їх щастя!.. А ми що? Одиниця серед мільйонів! Яка ж її ціна? І ми хочемо бути щасливі, коли мільйони довкола нас у слъвозах родяться й гинуть!.. Ні, mein Lieb wier sollen beide elend sein¹⁾. А ти не віриш тому? Побачиш!...

Він ходив далі, широко отвореними очима вдивляючись, немов всисаючи в себе густу пітьму. І бачилось йому, що пітьма й справді плине в його нутро, всіми порами, заливає всі нерви, наповнює всі мускули, всі кості і жили, що вже не кров, а згущена пітьма копиться холодним потоком до його груді, до його серця. Його пройняла судорож, йому лячно стало, але лиш на хвилю. Він хотів отрястися від того привида, але швидко побачив, що це не привид, а дійсна правда. І він ходив далі і все всисав у себе всіми порами нові хвилі холодної пітьми, наповнювався ними, мов губка. віддихав пітьмою, чув її холодний повів у горлі, в легких, усюди. І йому робилось чимраз легше. Біль утихав. Спомини німіли. Уява замерла і не сунула йому вже перед очі ніяких картин, ні вкрипих ожеледею горя, ні залитих ярким світлом щастя, розігрітих огнем любови. Все заціміло, замерло, зупинилось. Йому стало так легко, мов у літній купелі. Осб він хлюпочеться ледве чутино в чистих, легких хвилях, що

¹⁾ Ні, моя люба, ми повинні обое бути бідними.

тихо-тихо, легенько-легенько повзуть круг нього, пестять його тіло. І ось йому протяго жили—зовсім нечутно, зовсім без болю, і кров з них плине так лагідно, так солодко, так любо. Плине, випливає потопа невсипуща, революційна кров, бурлива, а на її місце починає без перепони, звільна оберігатися в його жилах згущена, п'ягуча холоднава—темнота... З останніми краплями крові гарячі сльози полились з Андрієвих очей. Далекий голос дзвону, мов удар грому, перервав пишу, ударив немов молотом у Андрієве ухо. Він зворухнувся, опямився.

— Ах, перша година, а я такий змучений, ледве живий!—прошептав він і напмацки почав шукати місця на ліжку побіч Митра.

— То ви, пане?—зашепотів пробуджений Митро,—лягайте ось тут, я встану.

— Ні, ні, не преба,—відказав Андрій,— мені досить місця ось тут, коло тебе!— І він притулювся побіч Митра, обнявши його рукою за шию. Ні, гаряча, революційна кров ще не виплила з нього, сльози полились наново з його очей, він почав гаряче цілувати Митрове лице і його гарячі сльози полились на молоде, дитяче лице його непросвіченого брата.

— Ви чого плачете, пане?—спитав стиха Митро.

— Бо я нещасливий, Митре!

— Не плачте,—відказав хлопець.—Якось по буде. Адить, я може ще нещасливіший від вас, та й не плачу!

Пітьма важким пласом залягла казню, придавила всі серця, що билися під її

писком: котре спокійно, котре тривожно, котре болізно, а котре щасливо. А на крайчику ліжка, обнявшись, заснули поруч себе дві молоді голови, просвічена поруч непросвіченої, і спали так спокійно, немов про ніяке горе їм ніколи й не снилося.

VIII.

Арештанти встали на другий день дуже рано. Їх збудив капрал криком та прокляттями. Зараз Стебельського і Дорожівського вигнали замітати в канцелярнях та коритарях, носити воду, загалом до «хатньої» послуги. Дід Панько, Митро, вчорашній плачущий мужик — він був з Опакої—і чорноголовий хлопак пішли з мітлами замітати місто. В казні лишилися Андрій, Бовдур і старий жид, що все ще голою головою лежав на мокрій підлозі і харчав, мов підрізаний. Бовдур також не вставав, не думав навіть митися, а тільки напився води і мовчки передвигаючи голі, блискучі від пухлини ноги, ліг назад у свій куп.

На світі розвиднювалося. Сонце пишно сходило на погідне небо, на світі будилися люди до праці, оживали нові надії, лилися з серць молитви про хліб насущний, про здоров'я та тихий супокійний прожиток. У казні того не було. Тут оживала свідомість людська тільки для нової муки; перше, що виривалося з уст, були прокляття.

— Грім би їх побив, та би їх побив з їх порядками!—воркотів у своїм купі Бовдур.—Держать чоловіка о голоді до де-

сятої години, доки там якомусь свинопасові не сподобаєпсья встати та роздати помі мізерні крейцари! Аби їх спільки колбок в кожний бік шпигнуло, скільки мені тут тих крейцарів дали!...

В казні вже спояв той сірий сумерк, що й за білого дня, і Андрій, користаючи з вільнішого місця, почав ходити по казні, хоч ноги його ще дрижали з утоми і голова ваготіла на плечах. Але він чув, що його тіло від цієї ночі мов приском посипане, і його брала обридль знов лягати на ті вонючі сінники, котрих, бачилось, сама гнила пара прогризала шкіру, втискала свій бруд до крові. Він ходив і думав

— І чому шо чодовік не машина, така, котру б тільки розум накручував на свій лад?—думав він.— Пощо ще тої другої, необрахованої сили—чуття, котре плутає та мішає правильний хід розумової машини? От і мені, якби по-розумному, преба було тут нині сидіти? Ні! Жив би собі у Львові, хоч бідуючи та лихо лихом лапаючи, а все би жив та працював та вчився, і був би вільний, безпечний... до якогось часу. А то ось... приперло мене їхати до Дрогобича, щоби побачитися з нею хоч на денбок, хоч на хвилю. Ну, і побачився, почув у груді новий прилив того чуття, що так много горя принесло мені в замін за краплину своїх солодощів,— та й тепер знову! А жаль, що так склалося! Тепер я чую в собі подвійну силу до роботи,—та що, руки зв'язані!

Ходячи по казні, Андрій кілька разів зиркав на Бовдура і завважав, що той

невідступно водив за ним очима з якимось дико-понури́м поглядом. Андрієві почало ставати якось мопорошно́ під дозором тих очей без людського виразу, що блищали тільки блиском гнилого порохна. Він почав чутися ще більше списненим серед тих тісних стін, серце його тривожно забилося, немов рвалося геть на ясний світ із цієї відразливої ями, замешканої упирем, що висисає звільна теплу кров із грудей. Але Андрій не подався тому страхові,—в його серці надто багато було любови до людей, а особливо до всіх «принижених і оскорблених», надто багато було віри в доброту людського серця, щоб зараз же підозрівати чоловіка, нещасливого, як він сам, про якінебудь погані замисли. Свою мимовільну дрож і тривогу він складав на змучення і ослаблення тіла і перемагаючи самого себе кинувся на дідове ліжко, щоб трохи пропочити. Але по хвилі зірвався моз опарений, трясся весь, хапався то за груди, то за руки, то за голову, прібував ще раз ходити по казні, та недовго зміг. Упома взяла своє, він упав на ліжко і швидко заснув твердим, мертвецьким сном.

І сниться йому, що якась слизівка, погана рука поволі розвертає одіж на його грудях, розвертає сорочку, а далі й груди самі,—кості розступаються перед нею, а рука толочить в середину, холодна, обридлива. Вона намагає до серця, добираться до нього осторожно крізь пупаницю жил та артерій, немов ловець, що хоче зловити горобця серед хворосту. Осб

вона вже близько, — він чує це по холоді, що проникає вглиб, мов вістря льодового ножа. Але осб і серце почуло ворога, забилося, замепалося на всі боки, мов пташка в клітці, — напужується, пріпається взад і вбоки, щоб не дапися зловипи. Але таємнича рука, перта незнаною силою, лізе все дальше, розняла широко кріпку долоню, ще ширше розчепірила пальці і вже туй-туй, туй-туй зловити трепечуще серце, зловити і задавить. Гострий, прошибаючий біль мов блискавка пройняв Андрієве тіло, — він прокинувся і схопився на рівні ноги.

— Ігій, а це що таке? — промовив він, протерши заспані очі і розглянувшись по казні. Йому здавалося, немов хтось в одній хвилі зняв з його грудей великий п'ягар котрим вона під час сну була надавлена, і ще повиділось йому, немов у першій просонню побачив нахилене над собою чорне, страшне лице Бовдура. Але це певно лиш зо сну йому так повиділось, бо п'ягару на його груди не було ніякого, а Бовдур спокійно сидів у своїм куті з ногами замотаними в мішок і навіть не дивився на нього, а встромив очі десь у кут, немов розглядав риси плям від харкопиння на стіні.

— Е, це певно запінка надавила мені груди, — подумав собі Андрій, відп'яв запінку і знов положився на ліжку.

Його збудило дзоркання ключів і гомін входячих з роботи арештантів. Вони внесли з собою капінку свіжого повітря, внесли якийсь запах вільного світу,

і в темній, понурій казні повеселіло. А тупі ще чорноголовий хлопак при замітання найшов чотири крейцарі, котрим дуже втішався і за копирі рад би був накупити Бог зна яких достатків, щоб провести празнично нинішній щасливий день. А Стебельський і Дорожівський газда принесли по цілій пригорші недокурків усяких цигар; тільки що Дорожівський свої показав та й назад сховав, а Стебельський розділив свої «на всю казню». Ті недокурки, то була єдина заплата для арештантів замітаючих канцелярії, та й то заплата для них велика і принадна.

Аж ось надійшов і вахмістр з грішми і призначивши на кожного арештанта 14 кр., післав двох п. є., діда і Митра, в супроводі поліціяна на місто для закупки хліба та й чого там ще треба. І Андрієві також дали 14 кр., а він доложив до них ще своїх 20, і попросив, щоб купили і йому хліб такий, як самі їдять, і ковбаси. Коли Андрій зі своєї мошонки виймав тих 20 кр., то певно не бачив того, що з кута блимали Бовдурови очі і невідступно слідили кожний його рух, міряли і важили об'єм та зміст мошонки, слідили дорогу, куди кладе її Андрій, і якоюсь заздрістю, якимось гнівом запалали на вид вийнятих із неї 20-ти кр., немов ті 20 кр. вийнято в самого Бовдура з-під серця.

І знов ходить Андрій по казні, і знов думає. Думає про Ганю, про її життя з чоловіком, як вона в своїх листах йому описувала, думає про своє одиноцтво на світі, про своє обезсилення через утрату

коханої людини. Та ні, набігає друга, веселіша думка, ні, я не самотній! Є в мене товариші, щирі, сердечні, гаряче перейняті пією ж думкою, що і я. Вони й допоможуть у потреби, і порадять і розважать! Та все таки — шук уривається думка знов на сумні, болючім тоні. Та ні, набігає нова думка з новою потіхою: адже й вона для мене не спрочена, любить мене, як уперед, не цурається мене, не відгорожується від мене своїм нелюбом, мов муrom, переписується зі мною, і радить і розважає так само щиро, як уперед; та й він чоловік хороший і приятель мій і думок однаких. . . Ах, та все таки!—і знов уривається весела думка і Андрій, мов під вагою великого болю, опускає голову, а з очей його котяться дві несмілі, премтлячі слізи, пекучі як огонь і ні крихти не влегшуючі серця. Він швидко втирає їх і знов ходить по казні, старається не думати ні про що, а власливо думати тільки про звичайні, близькі речі, от хоч би про їду.

— А воно цікава штука,— каже він сам до себе.— Поки не згадували про їду, то поти й я не чув голоду і жолудок сидів тихо, хоч порожній. А тепер нагадали, то й він, мов старий пес, починає воркотіти та крушнітися. Це би в психологічний дневник втягнути— «вплив думки на органічні чинності»... От гарна би річ була вести такий дневник, де би втягано завсіди кожную об'яву чуття, кожен враження, і то день за днем, довгий час! Цікава би вийшла статистика духового життя! Пізнали б ми, якими то

вразіннями, якими чуттями найбільше живе чоловік, яке по буденне життя пої «Божої іскри», котра в рідких, виємкових хвилях так високо зноситься!

Його зайняла думка такого дневника і він розбирав та проводив її на всі боки, входив у подрібності, немов осб-осб збирався сам її ввести в діло. Треба кількох, кільканадцяти людей, совісних, відданих правді,—думав він,—щоби вони розбирали поміж себе головніші об'яви психічної діяльності і щоб кожний переважно нотував об'яви свого відділу, а прочі тільки здебільшого. Та ні, так би ні до чого не дійшли, бо проклята різниця вдач, хвилевих успособлень, обставин усе переплутає. От якби якийнебудь механічний психометер винайти, похорий на пой, що зладив Вундт для мірення інтенсивности чуття! Штука вийшла б цікава і важна для науки. Досі психологія займається якістю вражень, а про масу їх мало й гадки має. А прецінь, бачиться, тут ключ до розв'язання не одного психологічного вузла, бо ж певна річ, що ті враження і чуття, що найчастіше повторюються, найглибші сліди виполочують у душі. Статистика, статистика поможе ввійти глибше в загадку характерів і вдач людських, так як помогла вже ввійти хоч прохи в психологію громад і мас суспільних.

Поволі, поволі такі думки про науку, про теорії, не тикаючи серця і чуття, успокоїли Андрія. Йому пригадалися товариші молоді, гарячі, віддані щиро думці про свободу і щастя людей, пригадалися

їх спори, їх спільні змагання до поповнення свого знання, їх дитяча радість з пізнання кожної нової правди, і йому стало так легко, так весело, наче він знов між ними, наче ні його, ні нікого в світі не давить уже віковична гадь людського роду—неволя! Його уста, бліді, щасливі, шептали мимоволі слова пісні:

Та ж не завжди бурливе море,—тихее
частіш!
Та ж і в бурю не всі човни гинуть!—тим
ся ти потіш!
А хто знає, може в бурю імено спа-
сешся ти.
Може імено тобі ся вдасть до ціли
доплисни!..

ІХ.

Забрызчала колодка, отворилися двері—це вернулися з міста арештантки з закупленими живностями. Почався гамір. Дід Панько роздавав хліби, сіль, пюцю, цибулю, хто на що гроші дав. Арештантки посідали, дехто міг, і почали їсти. Бовдур, коприй нині був очевидячки роздразнений, проклинав півголосом діда Панька, що йому дав такий малий хлібець, а цьому чорномазому підсвинкові такий великий.

— Та бо його за 19 кр., а пвій за 14 кр.,—толкував дід, не зважаючи на Бовдурову клятьбу.

— Штирнайцятъ би тобі зубів випало торбою!—відворкнув замість відповіді Бовдур і почав по-вовчому кусати свій хліб, не краючи, ні ламаючи.

— Та на тобі ножа, Бовдуре,—сказав Митро.

— На що? Хіба тобі голову відрізати!— гаркнув Бовдур і вкусив усим ротом кусок хліба. В його руках був уже з цілого лиш невеличкий крайчик.

І Андрій забрався до їди. Він покравяв принесену ковбасу на рівні кусники і розділив між усіх, нікого не минаючи. Дорожівський і Бовдур ані словом не подякували, а Бовдур узяв поданий кусник і не обзираючи його навіть, кинув у рот, мов у пропасть.

Дивлячись з боку на те, як їв Бовдур, можна було подумати, що цей чоловік страшенно голоден, з такою ненажерливою захланністю перебив він свій хліб, так швидко щезали в його роті величезні кусаки хліба. Ще другі й не прибралися гаразд до своїх хлібів, а вже Бовдур не мав свого ані крихітки. Одну хвилю він сумно поглядав на свої порожні руки, а на його лиці виднілася така голодна мука, немов би він від кількох днів не мав і кришки хліба в устах. Андрій поглянув на нього і напудився того неситого виразу лиця і тої непоїдності Бовдура. Йому здавалося, що Бовдур міг би тепер з'їсти першого ліпшого чоловіка цілого і що він оп-оп кине́тсь на когось арештанца і відкрийтє йому зубами такий самий кусок живого тіла, як ті кусаки хліба, що безслідно пощезали в його роті.

— Чи він у вас завсіди такий голоден?— питав Андрій діда, з відразою відвертаючись від Бовдура.

Дід поглянув і також живо відвернувся.

— А тобі що, Бовдуре?—спитав він.— Шальга ¹⁾ на тебе находить, та хочеш людей кусати чи що?—А відпак, оберпаючись до Андрія, дід додав:

— Ні, то лиш нині йому щось таке спалося, чи неплю з'їв, чи що. А звичайно звантажить опак цілий хлібець, вип'є з півскіпця води і лягає в Божий час на своїм місці.

— Може це й шальга, не знаю,—відказав понуро Бовдур,—але я їсти хочу.

— А може би пан були ласкаві заждати, аж їм слуги з прахпирні принесуть печеню,—дражнив дід.

— Я їсти хочу, голоден!—повторяв з тупим упором Бовдур.

— Ну то їж, або хто тобі боронить?—сказав чорноголовий хлопак.

— Не борониш?—звернувся до нього Бовдур, впливаючись очима в надпочатий великий хліб, що лежав перед хлопаком,— не борониш, ну то добре. Давай!—І він простяг обі руки до хліба. Хлопак хопив хліб з-перед рук Бовдура.

— Давай!—крикнув Бовдур, і його очі заблищали якимось страшним огнем,— давай, бо або твоя смерть або моя!

— Овва — передразнювався хлопак — або моя або твоя! Що має моя смерть бути? За що? Вступися по добру, та хирій, бо я їсти хочу.

— А я також хочу,—відказав лагідніше Бовдур.—Давай сюди хліба!

— Чи ти стікся, чи що? Чого ти мене вчепився?—крикнув хлопак.—Вже попустився Митра, то до мене лізеш!

¹⁾ Шальга—скаженість.

— Давай хліба, давай, змилуйся наді мною! — лебедів плачливим голосом Бовдур, але його очі загоралися чимраз страшнішим огнем.

— Будь ласкав, Бовдурику, любчику, — відказав так само лагідно хлопак, — іди собі з Богом до дідька!

Замість відповіді на цю побожну відправу Бовдур високо підоймив оба кулаки і разом, мов дві довбеньки, спустив їх на голову хлопака. Мов сокирою підпятий, повалився хлопак додолу, а кров з носа і з рота булькнула і полилася на хліб, на поміст, на ноги Бовдура. Але хлопак не кричав. Тільки, опямившись, він мов скажений схопився на коліна і обома руками впився нігтями в голі, попухлі Бовдурові ноги. Бовдур глухо заревів із болю, почав копати ногами, але не міг позбутися хлопака. Він хопив його одною рукою за волосся, а другою почав гримати в плечі, але хлопак не пускав, а чимраз глибше вдавлював гострі нігті в Бовдурове тіло, аж з-під кожного нігтя кров виступила. Бовдур не пускаючи волосся сіпнувся взад і хлопак упав лицем на поміст. Але й тут ще він не пустив голосу з уст, тільки швидко хопивши закровавлений хліб, замахнувся і на осліп ударив ним Бовдура в живіт, аж тому загелкотіло в нутрі. Бовдур пустив волосся і хопився обома руками за живіт, немов побоявся, щоб той, як розбита бочка, не розлетівся на куски. А тим часом хлопак піднявся з хлібом на рівні ноги. Його лице, посиніле з болю і злості, було ціле майже в крові,

з очей виступали слези, губи розбиті відаулись, а зуби міцно стялися—оптак він випрямився і не кажучи й слова замахнувся на Бовдура другий раз важким бохонцем хліба.

— Та розбороніть їх, бійтеся Бога!— кричав остовпілий з переляку Андрій, відвертаючи очі від того страшного виду. Він був дуже вразливий на всякий біль, а на чужий більше, як на свій, і йому здавалося, що кожний удар влучає в нього.

— А якже, ще чого не спало!— відповів дід, їдючи далі спокійно, — не треба! Та же їм не потрібно, трохи розрушаться, розімнятися... на печінки легше. А ще як із себе трохи пої поганої крові зцідять, то вже й геть-геть їм полегшає. Дайте лишень спокій, вони так як ті собаки: погризуться та й полижуться. А якби хто брався їх розборонювати, то я не знати о що заложуся, що вони б оба кинулися на того.

А тим часом борці, зацінені, спосочені стояли на поготові і ждали, хто кого перший ударить. Але лиш хвилю ждали, а відтак оба, мов на команду, кинулися на себе. Бовдур ударив хлопака кулаком по руці, із якої випав хліб, а за те хлопак лівою рукою заїхав Бовдурові межі очі. Відтак зчепилися разом і вже не видно було, хто кого б'є, штовхає, дере, калічить, аж поки оба не попадали на підлогу і не пускаючи один другого з рук, разом мов два звірі не заревіли: «Гвалту! Гвалту! Рятуйте!»

На крик влетів до казні капрал з трипачкою в руці, а видячи борців покрова-

влених на землі, що кричали і все ще не переставали дертися, обернув тріпачку «старшим кінцем» т. є. взяв ремінь у руку, а дерев'яним держанком почав на осліп цідити обох, куди попало. Залу-скала ручка о кістки, загепала о набре-скле, напухле тіло, мов о подушку,—а борці ще не пускалися, ще не переста-вали кричати, мов пацюки ¹⁾, котрим зручний різник лихо встроїв ніж у гру-ди. Капрал розлютився й собі ж, і, не ка-жучи нічого, почав обох частувати кінцями чобіт понід ребра. Аж тим спо-собом йому вдалось розборонити їх. Вони попускали один одного і розпирс-лися по кутах, але капрал не переста-вав лущити їх держаком, куди тільки міг засягнути.

— А драби! А злодії! А опришки: — шипів задиханий капрал. — То вам не досить одного лиха, ще битися будете? Пождіть, гадюки, я вас навчу!

— Та по віч мене зачепив! — заревів хлопак з плачем. — Хотів мені видерти мій хліб! Що я йому винен?

— А ти, пацюку нешкрептаний! — рипів капрал і знов на Бовдурову спину поси-палися держак мов град. Бовдур мовчав, зігнувшись в дугу, аж поки капрал не втопився і не перестав бити.

— Га, пожди, навчу я тебе іншим хліб відбирати! Мало тобі свого, ненаїде мерзенний? — кричав капрал, ідучи до дверей.

— Мало! — глухо, понуро відповів Бовдур.

¹⁾ Пацюк—свиня.

— Що, ти ще пашеку рознимаєш?—
Лютився капрал, замахуючись здалека
пріпачкою.— Не будеш мовчати, ти гною
смердячий? Отже пожди, як тобі цього
мало, то й того не будеш видіти! Про-
постся трохи! Не будеш такий скорий
до бійки. Навмисне буду просити пана
вахмістра, щоби тобі завтра нічого не
дали! Будеш ти мені свістати, чекай!
А ви тут пам'ятайте собі,— обернувся
капрал до прочих арештантів— не дайте
йому нішто й понюхати нічого! Най пєся
кров знає, як битися! А скоро що почне,
зараз мене кличте, я йому зроблю
справу!

Понура, важка мовчанка настала в каз-
ні по виході капрала. Щось немов усім
здавило горла, кусник хліба не йшов
нікому в рот. Усі чули, що те, що ста-
лося перед їх очима, надто вже погане
і нелюдське.

Тільки Стебельський, сидячи на підлозі
на тім самім місці, де звичайно спав, їв
спокійно свій хліб, закусував маленькими
кусниками ковбаси, а коли настала ціл-
ковита, глуха тиша в казні, він, оберта-
ючися до Андрія і обводячи рукою кру-
гом по казні, сказав: — Ното homini
lupus!¹⁾

Андрій, блідий як смерть, устав і обер-
нувся до Бовдура, тремтячого, скуленого
в купі, закровавленого і синього, як боз,
але той вид відобраз йому силу,— він не
міг і слова промовити, стояв та дивився
з виразом глибокого болю на лиці.

¹⁾ Людина людині—вовк.

— А видиш, треба тобі було того?— відозвався дід Панько, беручися знов до їди.

Бовдур мовчав.

— Бовдуре,— промовив нарешті Андрій, — як ти такий голоден, то було сказати мені, я її так свого не з'їм. Пощо було бійку зачинати, я тобі дам хліба, скільки хочеш. .

І він узяв свій хліб, відкріїв з нього невеличкий кусник для себе, а решту подав Бовдурові.

— Не треба мені твого хліба! Жри сам! Давися! — ревнув Бовдур, не підводячи очей догори, і шпурнув поданим хлібом під ліжку. Андрій задеревів зі страху та з дива і не кажучи й слова, відступився. А Митро поліз під ліжку, підняв хліб, обтер, поцілував і положив перед Андрієм.

— А тобі, тумане, що такого?— сказав грізно дід Панько до Бовдура.— Пощо святим хлібом мечеш? Кольки би тя сперли, ти відміно якась!

— Вас усіх най зіпруть— буркнув Бовдур,— усіх! І мене про мене!..

Сказавши те, він ударив кулаком о підлогу. аж луск пішов, а відтак звився в клубок і ліг на своє місце.

Х.

Андрію довго ходив по казні, поки зміг зовсім успокоїтися. А коли вернулася його духові сили, він спаравсь лепіти думкою геть-геть з того проклятого місця плачу, недолі та заперечення вся-

кої людської гідності. Він переносився думкою в інші, кращі місця, де молоді, чисті серця високо понад усе піднімали хоругв людськості, де виковувалися могутні оружні ряди, що колись—незадовго!—мали стати до боротьби за людськість, за її святі права, за її вічні, природні змагання. Він переносився думкою й туди, де билось єдине жіноче серце, прихильне до нього, може в тій хвилі заливаючися кров'ю з жалю над його нещастям. І в думці він потішав свою Ганю, скріпляв своїх товаришів, заохочував їх сміло держати вгору піднятий стяг, не спускати його ані на хвилю, бо людськість терпить, вона принижена, придавлена, припоптана в мільйонах та мільйонах!..

Він думав про своє діло, про свою любов і про своє нещастя. А про Бовдура з його болем і гнівним завзяттям у нього й гадки не було.

Ех, голово молода, запалена, самолюбна! В святім своїм запалі ти й не бачиш, як самолюбні всі твої думки, всі твої змагання! Аджеж діло твоє, хоч і йде до всевітнього братерства і вселюдського щастя,—чи не для того воно тобі таке миле, таке дороге в тій хвилі горя, що воно твоє діло, що в ньому сходяться всі твої мислі, бажання, переконання і цілі, що працювати, а навіть терпіти для нього справляє тобі приємність? Аджеж людина, котру ти любиш, хоч і нічим її не в'яжучи, хоч і зрікаючись її посідання, хоч і бажуючи її щастя з другим, аджеж потім людина хіба ж не тим

тобі так мила, що при ній упали найщасливіші хвили твого життя, що її поцілунок і досі горять на твоєм лиці, що дотик її ніжної руки і досі тремтить у твоїх нервах? Ех, голово молода та самолюбна! Покинула б ти на часок займатися собою, потішати себе! Поглянула б ти довкола себе пильно, уважно, братерським, люб'ячим оком! Може б ти побачила близь себе нещасливіших від себе! Може б ти побачила таких, котрим нівідки несеє промінь потіхи, навіть такої, як тобі! Може б ти побачила таких, котрі на це дно суспільного гніту не принесли з собою нічого, нічого: ні думки ясної, ні споминок щасливих, ні блискучої, хоч би обманливої надії! Може б одне твое слово щире та привісне осолодило їм їх долю, втішило в їх серцю боротьбу страшнішу від усього, що ти їй подумати можеш, розломило круг їх серця грубу льодову кригу, наморожену безконечним невсипучим горем!.. Та ба! Велике горе те вже має до себе, що замикає серця людські, так як вечірній холод затулює квіти, стягає їх, мов мороз. Із замкнутими серцями, здавленими вустами проходять поруч себе нещасні, котрі не раз кількома словами, одним стиском теплої, братської руки могли би позбутися половини свого горя, проходять поруч себе — і мовчать... Ех люди, люди! Не убійники, злодії і переступники, не пануючі і піддані, не капи і каповані, не судді і підсудні, а бідні, прибиті, одурені люди!..

А тим часом Бовдур лежав у своїм гнілім квіті, з болючим, гніючим тілом, роз-

биною душею, без проблиску надії, попихи, віради,—а в голові його вертілися свої думки, проносилися неясними картинами свої спомини.

Ну жда відмалечку, від дитинства. . . Погорда, штовханці, побої... Насмішки дітей, що сторонили від нього, не приймали до своїх забав... Байстріук! Знайда! Бовдур!... Тяжка праця у лихих, чужих людей... Сльота, морози, спрага, втома— все те тільки газді дошкулює. а наймитові ні!.. Наймит залізний, наймит видержить... мусить... за те плату бере!.. Хирляве, слабовите, замліле, лихо плачене, лихо зодягнене... Без приятеля, без побратима... Ні, був приятель, був побратим— у Бориславі, при корбі найшовся. Щирий приятель, вірний побратим, душа не чоловік. Ха, ха, ха!.. А позавидів, позавидів єдиного щастя,—відбив дівчину, взяв, оженився!.. Якби то бідному не все віпер в очі віяв, то би... може бідний і бідним не був!

От в таких уриваних картинах, переплітаних словами, півголосом шептаними, проносилися перед Бовдуровою тямкою його перші молоді літа. Нічого в них не було вірадного, нічого такого, на чім би могла спочити душа, чим би могла порадуватися згадка. Але думка летить дальше, перевертає минуле карту за картою, немов чоловік, що в книжку вложив гроші і квапиться знайти їх меж картками.

Що погнало Бовдура до Борислава? Про те він і згадувати не хоче. Це така думка, що морозом проймає. Але швидко,

швидко, здаєшся, буде мусіти докладно й потім собі припімнути. Досить – він утік і, втікаючи, ще раз позирнув із горбка на палаючі... але чи вечірнім блиском?.. хати і прокляв їх. І нікому, ні перед ким він не визнав, з якого це села він утік, хоч тому минуло вже п'ять літ. Хто знає, може й сам він уже забув назву села!..

В Бориславі він віджив прохи. Хоч робота погана, та все таки платили зразу добре і їсти було що, не так, як у службі. Немов голодний вовк кидався він на їду, і їв, їв без тямки, – проїдав усе, що заробив, ходив мало не голий, а їв, щоб хоч раз чути сипіть у собі. Пипи зразу не пив, аж відпак почав, як її не стало. Тоді розпився, здорово розпився!..

В Бориславі, при корбі, Бовдур і стоваришувався перший раз у своїм житті з одним таким же круглим сиротою, як і сам. Щира була людина і Бовдур через чотири роки жив з ним, як із рідним братом. Вони працювали разом, жили разом і майже ніколи не розставалися. В потрібі рятували один одного, не питаючи: а коли віддаси? Хоч, правду кажучи, Бовдур більше брав, ніж давав. Він і тепер, хоч уважає Семена зрадником і фальшивим, все паки радо згадує ті часи свого товаришування. Гарні були часи, та дідько взяв. А шкода, що не потривали довше!

Аж задля дівчини побратими розсталися. Полюбили оба одну, бідну, нужденну робітницю, круглу сироту, як і самі, ви-

рослу в погорді ша приписку, навиклу до мовчазного послуху, до покірливости безграничної, до відречення від власної волі, від власної думки. Диво сталося шоді з Бовдуром. Його різка, самолюбна, дика, немов кильчаста натура стала ще різчою і дикішою при тій тихій, лагідній, послушній і добрій людині. Він любив її, але його любов дужче гнула її додолу, ніж дошперішне життя. Скільки сварки, скільки побоїв виперпіла вона від нього! Скільки гарячих сліз пролила! Але ніколи Бовдур не почув від неї й слова сказаного наперекір. І ше люпило його. Він допікав її до крайности, щоб збудити в ній відпорну силу, а тим часом її сила—по була податна, мовчазна і слухняна любов. Бо вона, тихе ягня, любила цього звіра! І шо та любов додавала їй сили зносити всі його, на вид безумні, але випливаючі з його натури примхи, відплачувати песпощами за побої, ніжністю за лайку і прокляття.. І як він не прозивав її! І сукою і жабою,—вона нічому не протривилась. Аж вкінці він почув обридження до тої безграничної покори та податливости, і хоч не перестав її любити, але раз у приступі гніву побив і прогнав від себе. Вона пішла—до побратима, побралися швидко—вже й дитинка є...

І вона, сука, щаслива з ним!—бурчав Бовдур.—Обоє такі.. розмазливі! Біс їх бери! Не хочу й згадувати про них!

Скільки раз він уже зарікався, що не буде згадувати про них, а вони самі лізуть на гадку! Бо вони обоє силою кон-

прасту споріднені з його душею, допов-
няють її! Бо в його серці, під грубою
льодовою кригою пліє ще й досі неви-
гасла іскра любови для цих двох «роз-
мазливих» людей!

А відпак усе скінчилося. Все пішло
виворотом. Він почав пити. Біс побори!—
крепко пив! Бувало прийде рано з роботи—
він ходив на ніч до ями—та й просто до
шинку. Корчмарю, давай їсти! Добре!
Корчмарю, давай пити! І п'є, поки в кишені
грошей стає, поки може вдержатися на
ногах. А як ноги відмовлять служби, паде
під лаву і спить аж до вечера, доки знов
не збудять на роботу. Це вигідно, не
треба хати наймати. Шинкар у день не
викине з шинку, хоче, щоби й на другий
раз прийшов,—ще й шинкареві пси рот
оближуть, чисто!...

Це був єдиний час, у котрий пепер
Бовдур вдамувався з якимось п'яним за-
милуванням. Той час вічного одуру, вічного
похмілля, вічного беззв'язного шуму вида-
вався йому єдиним правдиво і всеціло
щасливим часом його життя. Нічого йому
не хибувало; а впрочім, чорт знає, може
що й хибувало, але він, бігме, ні о чім не
знав. Думки ніякої, споминок ніяких,
пільвки шум, мов млинове колесо в голові
гуркотить... Турррр-ррр! І все: люди, хати,
сонце, і небо, і цілий світ кругом, кругом,
кругом! Туррррр-ррр!.. А більше нічого, ні
на землі, ні в небі, ніде нічого!..

— Ах, ще би раз так, хоч денюк,
хоч хвилю, Господи!—зітхнув Бовдур.—
Забув би чоловік, а то починає оживати
все, все починає рушатись!.. Або коби

шак: встаю завтра рано, а в голові шумить, крутиться: туррр! Перед очима минається, кругом, кругом!.. Виджу, а не пізнаю, чую, а не розумію, живу, а сам опім не знаю, — і так навіки, назавсиди! Щоби й не пити і вічно п'яному бути! Щоби вже зовсім, зовсім одуріти!..

— А як ні, то що? Нехай ідуть згадки, доки йдуть. Клин клином виб'ємо, погане ще поганішим! Виходу нема.. Та й пощо шукати?... А ще перед кінцем раз, але... гарно!... П'ятдесят, тільки без двох шісток, бігме що варто!... Та й спрапити не маю що!...

— А моя молодість?... Чорп її бери. Саме будяччя, сама кропива! Прокляття на неї!

— А вони обоє?... Чорп їх бери! Покинули, зрадили... Ні, не хочу й споминати!...

— Але може ще колись було би ліше?... Ні, не надійся! Пуста надія! Прокляття на надію!

— Але він — може у нього отець, мати?.. То нехай собі, в мене їх нема й не було!

— А може... яка...? Ігій, я би мав на те зважати? А мені що до того? Найіде за другого!

— А може...? Ну що ще? Нічого більше! Чисто! Кругом, кругом, кругом!.. Ох, як болить, як пече, як щемить! І тут, і тут, і тут, всюди, ціле тіло!..

Вже була глуха ніч, опівніч. Всі арештанти спали, мов попривалювані колодами. Слав і Андрій і не чув пих уриваних бесід, шептаних півголосом, не чув і не знав тої страшної муки чоловіка, здиченого недолею, та здичінням тим

доведеного до крайньої розпуки. А прецінь хто знає, якби вчув був Андрій ті слова, якби подумав був про цю муку,— може одне його слово було б могло її втихомирити і спинити її страшні наслідки. Але Андрій за той час спав спокійно коло Митра і ві сні обіймав свою й не свою Ганю.

XI.

Знову день, гамір, прокляття й насмішки, брязкання колодки, крики, робота. Знову ходить по казні Андрій блідий і ослаблений недостачею свіжого повітря, і думає. Але сухий кашель зачинає душити його слабкі груди і мислі зачинають плуцатися в голові. Він чує спрашну втому в тілі, немов воно в нього олов'яне. Ах, спочити, полежати вигідно, супокійно, під небом погідним, на чистім воздуху, в холоді!.. Його любовні сни бліднуть і дармо він спарається викликати їх у своїй уяві з давньою живістю. Північ лице Гані не хоче вказатись йому, а все пілвки перед зашупленими очима мигають дикі, почварні лица, з розчіхраним волоссям, невмиті й грозячі. Він ліг горілиць на ліжку, широко розтворив очі і вдивлювався в стелю, стараючись не думати, не споминати. Але ось стеля оживає, стягається, розширюється, хитається, і звільна на її буро-жовтім тлі виступають крізь сумерк ті самі погані, грозячі лица, опускаються згори, нахилиються над ним, німі, мов трупи. Він зривається і знов починає ходити.

— І що таке зо мною спалося?—говорить він сам до себе.—Адже я не був склонний до галюцинацій! Відки нараз вони мене переслідують? Чи так швидко грижа під'їла мене? Та я, бачиться, її не гризуся так дуже!... Ігій, це погано!

А Бовдур у своїм куті також лежить та й думає. От, як у нього будуть гроші, то буде штука сховати їх так, щоби не найшли та не відобрали. Але як мають відібрати, коли ніхто не знатиме? Треба буде зробити себе божевільним, або якбудь. що там мені до того! Прийде час, прийде й порада. А тільки сховати добре, ну, по відтак би чоловік ще собі раз дозволив, а гарно, так, щоби стало за всі рази! Насамперед хліба, хорошого, білого,—ні, булок, та досить, досить, щоби насититися. Ковбас, м'ясива цілу копицю! А відтак пити,—пива, вина бутельками! А все бутелька на раз, бутелька на раз, щоби в голові вічно шуміло, вічно кружило, щоби нічого, нічого не наблювалось, не думалось, не споминалось! Усе кругом, усе кругом, аж поки кінець не буде. А кінець що? Одна хвиля! І зовсім не страшно, коби тільки в голові шуміло та крутилось... А впрочім побачимо, чи страшно буде,—все одно, раз сука-мати родила!

— Але він, такий молодий, такий добрий!...—обзивалась несміло якась тиха думка з глибини Бовдуrowого серця

— Чорт бери! А я не молодий?—відказала друга думка.— Він був досі щасливий, стільки щастя зазнавав щодень, скільки я й за цілий вік не за-

знаю! Це не по правді, треба прохи помінятися!

— Але може б не конче...? — закидувала знов несміло тиха, глибока думка.

— Абò що? Пощо бавитися? — відрізала знов голосна, пануюча думка. — Для нас обох ліпше буде, швидше скінчиться.

— А може в нього отець, мати?... — Чорні їх побери! Най знають лихо! В мене їх нема й не було, а я ж що, не чоловік?..

Але диво! Хоч голосна, пануюча думка так досадно спаралась успокоювати Бовдура і утвердити його на повзятій раз стежці, все таки він чогось дрижав усім тілом, позираючи скося на Андрія та боязно спискаючи щось у руці, щось, чого й сам боявся, а прецінь стеріг, мов ока в голові.

— Їсти хочеться, — воркотів він, — страх як їсти хочеться! То він, проклятий, своїм хлібом наслав на мене голод! А такий чиниться добрий та лагідний! Ні, небоже, не pomoже тобі твоя добрість, не здуриш!..

Двері відчинилися і до казні встромив голову старий поліціян з добродушним лицем.

— Пане Темера! — промовив він ласкаво.

Темера зіснувся. Йому почулося, що це голос його вітця, такий самий, який він чув ще давно, давно, в дитинстві. Він приступив до дверей і почав глядіти на лице поліціяна, але не міг його пізнати.

— Що, не можете мене пізнати? Ну певно, де томо, ви ще маленькі були, як я з Тернополя пішов. А ми з вашим

небіжчиком шапунем сусіди були і приятелі такі, що Боже! Дай йому там Господи душеньці легко! Але що ж то з вами сталося? Аж я свої вуха забув, як сказали, що туп Темера сидить із Тернополя! Що, гадаю собі, за Темера? Там усього лиш один був Темера. Певно, то син його, абищо! Бідний хлопча! І туп вас між таку збрідь всадили! Я вже просив пана інспектора, і він обіцяв, що від завтра будете сидіти на спражниці, я ручу за вас.

Темера щирими словами подякував старому, але на Бовдуровім лиці при тих словах мигнуло щось мов тривога, неначе оп-оп йому вирветься щось із рук, що він уже вважав небезпечно своїм.

— А може вам треба буде що принести їсти, пипи?— питав далі старий.— Нині капрала нема, замість нього я маю ключі, то я вам принесу. Зладьте лишень, я зараз прийду, бо маю ще піти до канцелярії.

Старий запер двері і потюпав до канцелярії. Андрієві спало аж веселіше, аж легше на груди, коли почув ті приятні, щирі слова, коли пізнав, що й туп є добра душа, котра ще може робить для нього. Ах, як він утішився звісткою, що завтра його переведуть на спражницю з цієї нори! Йому бачилось, що це він завтра вийде зовсім на волю. Світло, воздух, зелень, жива природа, ті щоденні звичайні дари, котрих ціни звичайно чоловік не знає, не боячись їх утратити,— як же ж дорогими, як пожаданими були вони пепер для Андрія!...

— Пане!—перервав його мислі своїм різким голосом Бовдур.—Кажіть принести горілки, квартиру цілу, то буде на пару раз.

— А вільно ж тут принести?—спитав Андрій.

— А чому ні! Старий принесе!

Андрій сам не пив горілки, але знав, що для прочих арештантів це буде великий празник, коли зможуть випити по порції. То ж попросив старого, щоби приніс горілки, ковбаси і ще де-не-що доїди. Старий зразу вагувався, чи приносити цілу квартиру, але коли йому Андрій допевнив, що буде бачити на те, щоби пили попрошки, та й що впрочім на дев'ять душ кварта горілки і так не значить нічого, старий зважився вволити його волю.

Полудень. Весело гомонячи засіли арештанти довкола принесеної горілки та їди. Їх очі радувалися тому празникові, якого давно вже й послухом не чували. Всі дякували Андрієві за його добре серце. Тільки Бовдур, мов колода, сидів у своїм куті і раз-у-раз пас очима пляшку з горілкою. Аж ось нараз він схопився, вхопив фляшку; обіймив кріпко обома руками, приклав до рота і почав цідити. Всі зразу зачудовані позирали на нього, але згодом кинулися відбирати. Та не швидко їм це вдалося. Майже пів фляшки спорожнилося за той час у Бовдурове горло.

— А суха ж би тебе ялиця побила, ти байстре поганий!—кляв дід Панько.—То не чекаєш своєї черги, але дудлиш наперед усіх, як свиня?..

— А-а!—ревнув відсапуючи Бовдур.— За це Бог заплаць! Це по-давньому, по-бориславськи! По всіх жилах мов рукою провів, а в голові шумить, бурлить, туррр!...

Він хопив кусень ковбаси, кинув у рот і започуючись упав назад у свій кут.

Довго ще гомоніли врештанти, частуючись горілкою, довго відказували на поганого Бовдура, але той лежав, немов і не чув їх бесіди, тільки очима кліпав, позираючи бездушно проти себе.

— Ов, десь тут у мене був ніж,—похопився Андрій, мацаючись по кишенях,— та й десь, бачу, чи випрясся чи що! Не маю чим хліба вкромити. Воно то й ніж немудрий, а все таки не так шкода, як невігода.

— Шукайте добре,—сказав дід Панько,— ніж не ігла, в казні не сміє пропасти.

Але ножа не було.

— Ну, то крайте моїм, а відтак будемо шукапи,—сказав Митро.— Може як спали, та де затрясся крізь діру до сінника. В нас і таке може бути, адить, які сінничича діряві!

— І то правда,—сказав дід Панько,— треба буде відтак пошукати.

Але всі врештанти так загуторилися та забалакалися при іді та горілці, що відтак полягали спати, навіть думкою не ведучи про ніж. Заснув і Бовдур. Тільки Андрій, не пивши горілки, ходив по казні, якийсь немов здоровіший за про добру новину, віщуючу завтрішне увільнення з цієї поганої нори.

— Ех, коби то швидко й зовсім бути вільним!—прошептав він, зіпхаючи.—

Почалась би нова робота, нові змагання, і чень би бодай що то зробилося. Але треба взятися порядно, зв'язатися всім до купи, не пратики на боки ні часу, ні грошей! Треба вчитися, много вчитися, та не тій мертвеччині, котрою забивають голови в гімназіях. Ах, небагато чоловік закоштував правдивої науки, але яким же ж то иншим, свіжим духом єє від неї! Як липне до неї душа! І чому тільки люди опираються їй, згори, з погордою дивляться на її здобутки? Чи тому, що вона тих здобутків не видає за оконечну, беззглядну правду? Ах, а людям треба ще поваги, котра би згори диктувала: так має бути! Треба ще писанія, котре становило би початок і кінець мудрости, поза котрим усе було б або фальшиве або смішне!. Та ні, недовго триватиме панування поваги! З усіх боків устають живі уми і валять і валять поту стіну, що тисячі літ заслонювала очі людей. Коби швидше—останній удар! Коби швидче воля, ясна, як день, широка, як світ, знаюча тільки природу і любов братерську!..

— Що наша муравлина праця для такої величезної цілі? Що для неї наші дрібні муки, наше ціле життя? Пилинка супроти гори! Та все таки гора зложена з пилинок. Та все таки відрадно хоч на пилинку причепитися до прискорення великого діла!

— А може всі ті наші думи, наші змагання, наші бої, — може все те тільки одна велика помилка, яких тисячі прошуміли досі, мов густі віпри, понад чоло-

вищповом? Може праця наша на нінащо не здала? Може ми будуємо дорогу поза шляхом, кладемо місто на безлюдному острові? Може найближче покоління піде зовсім не туди, лишить нас на боці, як пам'ятник безплідних змагань людських до непотрібної цілі? Ах, така думка крає серце, гризе мозок! Та що ж, і вона можлива! І на таку крайність ми мусимо бути готові, і скоро б дорога наша показала не східною з природними законами загального розвитку, з вічними людськими змаганнями до добра і загального щастя, — зараз вертати!...

— А поки що, треба йти наперед. Коби лиш на волю! Що мож буде зробити, те й зробимо. Щоби тільки по совісті, щиро та розумно, — за проче не дбаймо!...

XII.

Настала ніч. Сплять арештанти, важко дишучи густим, затхлим повітрям. Часом цей або той закашляється довгим, сухим кашлем, обернеться на другий бік, зітхне глибоко, або крикне крізь сон. В казні пітьма густа, бо й на дворі хмарно та душно, а здалека, з-над Діла гуркочуть далекі громи.

Тільки Бовдур не спить. В його душі ще темніше, ніж у казні, тільки що втомлені довгою мукою, заглушені горілкою не плинуть уже думи, не ворухаться спомини. Він сидить на своїм леговищу і держить у руці Андріїв ніж з довгим, огородницьким вістряем. Його пальці час від часу смотряють те вістря, немов при-

бують, чи досить воно гостре. Ціле його тіло тремтить якоюсь привожною дрожжю, обливається холодним потом. Він жде, аж на дворі і в казні зовсім упихне, жде глухої півночі.

— Гримить там, — воркоче Бовдур, — при громі твердше спитьсья. І я би заснув... Ах, коби то заснути надовго, навіки!... А хіпось п'ют нині так засне!

Це речення вдарило його своєю несподіваною різкістю, він стрепенувся і замовк.

— Ігій — почав він знов по хвилі, — що то за чортівська річ: слова! Скажи таке глупе слово, то чоловік увесь зледеніє, немов би не знапи, що зробив. А гадай без слів, то нічого, можна. До найстрашнішого очі привикають, а вухо, то біда, зараз бунтує!...

— Але що там, усе байка, коби лиш гроші! А подумвеш, бігме, які то люди дурні. От і той... Тільки грошей має, а чи вміє він їх обернути собі на пожиток? Купить дещо і сам того не їсть! Я би не так! Ех, я би ще собі ужив, бодай з кілька день! І ужию, бігме, що ужию! Ану, може би вже час?...

Він піднявся і почав прислухатися. Зразу не було нічого чути, а далі на ганку забалакали грубими голосами поліціяни — вартові.

— Ну, і що ж, — говорив один, — не застали вже того бідолахи живого?

— Ні, акурат, як прибігли, то ще був трохи теплий. Та де? Горло аж до самої кости перерізане.

— Господи, — бубонів другий, — відай уже кінець світу настає! Такий нарід зробився поганий, так один на другого ворогує, дихати брат брату не дає! Ну, та чи мав же той серце, такого молоденького...

Тут загриміло голосно і Бовдур не почув поліційнових слів. Але його зняла тривога. Він скулився в куті і цокотів зубами, немов-би поліціяни відгадали його замисли і ось-ось прийдуть в'язати, січи його живцем. Він опустив руки безвладно. Ніж упав на підлогу. Сталевий стукіт переразив його дужче, ніж грім. Він сів у куті, скулився і зажмурих очі, заткав вуха, щоби ніякі внішні вражіння не доходили до нього. Сам не знаючи, коли й як, він задрімав на хвилю.

Нараз прохопився і прохи не закричав на все горло. Йому снилося, що він бредє по кривавій річці; але ось через неувагу він надибав на глибінь і шубовснув у ню. Кров кипуча, тепла, жива, злорадно плещучись та плюскопячи круг нього, заливає його, закриває все тіло, уста, очі. Він хоче рятуватись, але чує, що кров, мов тягуча смола, обплутала його тіло, скувала йому руки і ноги. Втім він прокинувся.

— Га, що за страшний сон! Аж душно, аж зіпрів! Але що сон, пустий вітер! . Ну, а може би тепер уже час? .

Він знов устав і довго надслухував. Нічого не чути, крім дихання сплячих. Він схилився і почав по підлозі мацати за ножем. Але нараз, мов опарений, підхопив руку догори. Він ухопив був старого

жида за горло і почув, як під його пальцями повчеться, мов жива, кров у жилах та бігає голосниця, мов стрівожена його дотиком.

— Христос би п'я побив, жидюго! — воркнув Бовдур. — І так ємся п'свої пари напудив, немов би був рукою хопив гадину. Тьфу на тебе!

І він знов схилився, пошукав і найшов ніж. Відтак стиха, на пальцях начав пробиратися ік ліжкові, де спав Андрій. Він насамперед обмацав його, чи не спить він, обнявшись з Мипром; а пізнавши, що ні, сміло взяв Андрія за півперик, підняв догори, мов дитину, і легко, нечутно положив на землі.

— Так, туп ліпше, — буркотів він. — Буде тріпати, то щоби не побудив других.

Андрій спав п'вердо. А тільки діткнувши головою мокрої підлоги, спрепенувся і закричав крізь сон: — Ганю, ряпуї!...

Бовдур думаючи, що він збудився, швидко наляг йому коліном на груди, лівою рукою хопив за горло, а правою черкнув щомоці. Андрій затріпався і крикнув, але неголосно, бо горло було здавлене. Кров бухнула на Бовдурові руки. Той замахнувся ножем другий раз, чуючи, що Андрій сильно тріпочеться.

— Де гроші? Давай гроші? — шепотів він над Андрієм.

— Ох! — спогнав Андрій, — гроші... в старостві... відобр...

Не докінчив. Віспря ножа в п'ій хвилі перетяло голосницю, перетяло жили, аж до кости. Кров жбухнула сильніше, рухи

тіла ставали чимраз слабші, аж зовсім переспали. Андрія Темери не стало...

А його думки, його надії, чи й вони пропали разом з ним? Ні! Бо ті думки, то людськість, і він, леліючи їх, був тільки одною маленькою часткою людськості. А людськість тим тільки й живе, що одні її частки раз-у-раз гинуть, а замість них нові повстають...

А Бовдур клячів над ним, мов громом прибитий. Гроші відобрано в старостві,— значить, він задарма зарізав Андрія! Немов полуда, спало засліплення з його очей... Що він зробив?... За що позбавив життя цю молоду людину? Що за клятий чар заліг був над ним?... Він довго туманів над Андрієвим трупом, без думки, без руху, мов і сам труп. Його права рука все ще держала ніж, а ліва, миючись ув Андрієвій крові, спускала молоде, холодніюче горло...

Нараз чиясь холодна рука діткнула його плеча і глибокий сонний голос сказав:

— Ти що тут робиш, Бовдуре?

Це був голос Стебельського, котрого збудило спогнання Андрія.

Бовдур нічого не відповідав, не дрожав, не боявся,—клячів каменем над трупом Андрія.

—Що робиш тутка?—питав Стебельський, тормосячи Бовдура за голе плече.— Чому не спиш?

Здавалося, що слова Стебельського і дотик його холодної руки звільна будили Бовдура з остовпіння. Він ворухнувся, підняв голову, віддихнув важко і сказав лагідним, майже веселим тоном,

у котрім і сліду не було недавньої дикої жорстокости.

—Постій, побачиш кумедію.

—Та яку?—питав тихо Стебельський.

—Ну, вже будем видіти.

Він устав, переступив через прупа, підійшов до дверей і обома руками, мов довбнями, що сили загримав у двері. Гуркошання те, нагле і проразливе, заглушило шум хуртовини на дворі. Всі арештаннти позривалися на ноги.

—Що тут таке? Що тут таке?—питали всі, стрівожені.

—А пан де? Де пан Темера?—питав Мипро, не чуючи коло себе Андрія.

Але Бовдур не слухав того гомону, стояв коло дверей і щомоці гримав кулаками.

—Та чи ти сказився, чи що?—кричав дід Панько.—Чого гримаєш? Що то має бути?

—Та якась комедія,—відповів Стебельський,—тільки не знапи яка.

З вартівні донісся крик, прокляття. Це капрал збудився, хопив лихтарню і як був, у сорочці і штанах, прилетів к дверям.

—Що тут за сто дібків гримає?—кричав він.—Гримало би тобі по кишках! Чого хочеш?

—Отвори!—крикнув Бовдур, не перестаючи гримати.

—Та не будеш ти тихо, проклята по-черевину! Таже як я отворю, то певно, що не дармо!

—Отвори! Чуєш?—не переставав кричати Бовдур і гепнув кулаком у закілкувану візитирку, так що вона пирсла аж до напротивної стіни.

— А ти злодіяко якийсь! — лютився капрал, поставив лихтарню на підлогу і взявся розмикати колодку, пінячись зі злості, бо Бовдур за весь той час не переспавав гримати. Але скоро тільки капрал відхилив двері і схилився, щоб пошукати лихтарні, Бовдур розтворив їх цілком і стиснутим п'ястком шосили зацідив капрала межі очі, так що той перевернувся без пам'яті на сінешній поміст, а лампа випала з його рук, розбилася і згасла.

— Я тобі ж, казав, отвори! А ти не квапишся! Ну, маєш! — приговорював Бовдур, держачи двері на розтвір.

— Гвалту! Рятуйте! Розбий! Гвалту! — зарипотів капрал.

Надбігли поліціяни з лихтарнями.

— А ти, проклятий Бовдуре, що робиш? — скричали вони, кидуючися до нього.

— Мачку свічу оцьому свинтухові! — відповів Бовдур супокійно. — Нехай прохи ліпше квапиться!

Поліціяни, мов звірі, верглися на Бовдура, але той одним скоком сховався до казні. Гурма за ним з лихтарями. Але як скоро давно невидане світло впало жовтим пластом насеред казні, всі поліціяни спали мов укопані, і йойкнули мимо волі. Насеред казні, підпливаючи кров'ю, лежав труп Андрія, а коло нього нахилений клячів Бовдур і мочив руки в його крові.

— Господи, а тут що таке?! — вирвалося всім з грудей.

— То я, то я таке зробив, — говорив стиха Бовдур. — Не вірите? Ось ніж, адіть, його власний!...

—І пощо ж ти, нелюде, позбавив його життя?—запитав дід Понько. Але Бовдур не відповідав на це питання, немов або не чув або не розумів його. Він клячив над трупом і вдивлювався в його бліде, ще й по смерті хороше лице. І дивна зміна робилася з Бовдуром. Його власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли... З очей щез гнилий блиск світячого порохна... Понурі, гнівні складини на чолі вирівнювались... Здавалося, немов наново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої звірячої душі. І нараз слюзи градом покотилися з Бовдурових очей... Він лицем припав до кровавого Андрієвого лица і важко-важко заридів.

—Братчику мій! Що я зробив з тобою! За що я тебе віку збавив? Свята, ясна душечко, прости мені, нелюдові! Що я зробив, що я зробив! Господи, що я зробив!

Хвилю ще стояли арештанти і поліціяни, мов причаровані, над тою попрясаючою картиною і слухали Бовдурового голосіння. Але згодом схаменулися.

—Збирайся, паничу!—сказали до нього.—Тобі вже не тут місце. Час перенестися на нове помешкання. Не час тепер плакати!

Бовдур підвів очі і гнівно, болізно поглянув на них.

—Прокляття на вас, посіпаки!—сказав він.—Адїть!—і він приложив руку до зіваючої рани Андрія, переділюючи її долонею в півперек на дві половини,—адїть, оце моя половина, а оце ваша поло-

вина! Це моя, а то ваша! Не бійтеся, путки я спокутую за обі, але там є ще Бог, справедливий, то він буде вміти розпізнати, котра моя половина, а котра ваша!...

Брязнули залізні пута і Бовдур дався в них замкнути без супротивлення. А тим часом арештанти христилися та говорили молитви над трупом, тільки Митро плакав у кутику. Стебельський сидів на своїм місці, мовчав-мовчав, а далі, мов не своїм голосом, обізався:

— *Quidnam, domine? Diem supremum obiisti?*¹⁾

Не чуючи на те питання відповіді, він обернувся до Бовдура і показуючи на нього рукою, сказав:

— *Pergeat homo, crescat humanitas!*²⁾

Але не можучи на лицах оточуючих дослідити ні похвали ні догани своїй мудрості, він обернувся лицем до стіни і ліг спати.

Коломия 17—20 червня 1880.

¹⁾ Що ж це, пане? Чи наслав ти останній день?

²⁾ Хай пропаде чоловік, хай росте людяність!

ХЛОПСЬКА КОМІСІЯ.

I.

Е, що по ви, молоді яндруси¹⁾, говорите!... По місті пропуарами ходять па ходаки з долин висмикують²⁾ — велика штука! А зловлять хатраки³⁾, по також що? Заведуть на дідівню⁴⁾, кобзнуть там чи й не кобзнуть⁵⁾, па й по всій історії. Вам би от... Та де вам! Вам як лиш розказати про таке, то вже поза плечима мурашки забігають. Або то ви знаєте, що хлопська комісія? Там то би отпакому Лехкевичові в її руки дістатися! Почув би, по чому перець.

Я про себе кажу. Були такі, що ще гіршу соломаху коштували. Але й я також зазнав, що зазнав. Ну що, така вже, видно, чоловікові дорога судилася. Чи від долі, чи від злих людей — хто то знає? Досить, що таке життя! От уже оцедвадцятий рік у криміналі сиджу, а ви гадаєте, що по пальцем перекивати? А скоро на світі, я знов мушу до свого — по чужих коморах

¹⁾ В злодійськiм жаргоні хлопец, злодій. ²⁾ Портмоне з кишень витягають, т. т. крадуть. ³⁾ Поліціянти. ⁴⁾ Вартівня поліційна. ⁵⁾ Вдарять. (Ів. Фр.).

шарипи. Так таки мушу, бо що ж буду робити, з чого жити? Ремесла ніякого не вмію, ні поля, ні ролі не маю, до роботи ніхто мене не прийме, пільки одце й лишається, що бухацька ¹⁾ кумпанія. А це також биспрій кінь—день поїдеш, а за хвилю впадеш, та й знов сюди. Та й ще то тут, то не найгірше. Приходилося не раз і солоно й шерпко, а особливо як чоловік хлопам у руки попадеться. Тоді вже проси не проси, плач не плач, нічого не pomoже.

От я раз так в однім селі—вже в копрім і де, на що вам те знати?—досить, опорядив там одного багача. Роботи було доста. Комора, бачите, як спрук повна всякого добра. Ми й не надіялися на таке, прийшли голіруч. Один з того таки села вказував нам дорогу. Три нас було до того інтересу: забрали ми, що могли, що легше винести, поділилися та й у ноги! Ба, кинулися хлопи, наскочили на слід—уже як там і куди, то вам також ні на що не здасться знати—досить, за мною! Три милі від того села вхопили мене.

Осінь зачиналася. Звожували ще овес, починали копати картох²⁾). Народу по полю небагато. Погода, сонечко ще припікає. Мені зв'язали руки назад, три їх женуть мене гостинцем.

Здоганяємо солярів з набором.

— Дай Боже!

— Дай Боже!

¹⁾ Злодійська (Ів. Фр.).

²⁾ Картох—картопля.

— А куди кумпана? — на мене показують.

— Добрий чоловік, — кажуть мої господарі, — коморовий.

— А, так! Ну, не завадило би йому дати пам'ятку, — каже один соляр.

— Та воно по так, без того не буде.

— А може дозволисте нам і від себе дещо дрібку докинути?

— Як ваша ласка, — відказують мої, сміючись.

Соляр самий від заднього воза, та до мене.

— Ану но, паничу, стань!

Стаю. Він підкотив мені штани повище коліна і попідв'язував їх мотузочками понад колінами.

— Ну, тепер рушай! — сказав та й пустив мене наперед себе по при фіру. Ледве я зробив пару кроків, аж тут немов гадина впилася нараз в обі мої ноги. Соляр що сили цвякнув мене батогом по ногах, так, що я аж підскачів з болю.

— Скік, серце, — крикнув соляр, та й зареготався, і всі з ним. Дропований шнур, та ще й вузлами понав'язуваний, де діткнувся тіла, то мов ножем!... А вузли мов п'явки повпивалися в м'ясо... Я живо¹⁾ далі попри другий віз, — другий соляр те саме. Я попри третій — той те саме. Шість їх було, і поки я минув всі вози, то мої ноги були порізані, мов ножами, а кров сліди заливала. Ех, запам'ятав я собі пих солярів, дізнався від-

¹⁾ Живо — скоро.

так, з якого що вони села такі чемні вивелися, то вже я й їм пригадався!... А мої господарі в регіп, та похваляють солярів, що на який то вони спосіб узялися.

— О, ми з такими паничами вміємо поводитися! — вихваляється один. — Видите, злого йому нічого не спанеться, а пам'ятку буде мати. Ха, ха, ха, ха!

II.

Ще було добре перед вечером, коли ми прийшли до села. Ведуть мене до війта. Приходимо, нема дома, в поле поїхав. Тільки війтиха щось там по сінях крупить. Глипнула на мене — нічого.

— А не знати, кумо — кажуть мої провідники, — де би туп його намістити?

— Або я знаю, де? Містить, де хочете, коби лиш не туп. Нащо мені клопоту?

А я спую та аж очима благаю, щоби змилувалася... Бо вже те я знаю, що коли не у війта, то ночувати мені в того, в кого я гостив. Ну, а там то вже певно добра мені не буде.

Тим часом вість по селу пішла: привели злодія! Зараз, що було по хатах — біжить. Поставали на оборі, дивляться, одні кленуть, другі грозять, треті так собі сіпоять. Аж туп і мій господар, той що в нього пропажа, пропискається, приходить. Високий, крепкий, лицем червоний, як каш. Зблизився, зирнув на мене...

— А, то ти? Ну, будемо знапися.

Я нічого.

— Куме,—каже до одного з пих, що мене привели,—ведіть його до мене, там найбезпечніше. Я вже його припилбную.

— Певно, що там його ведіть, там найбезпечніше,—сказала війтиха, стсячи в дверях.

— А скоро мій прийде, то вже я йому скажу, то він там навідаєтсья.

Повели мене. А мій газда йде передом, та аж хрумкає з заїлости. Далі завернув ік плотові і виломив колик.

— Сюди його!—крикнув, повертаючи на свою обору і пускаючи мене наперед. А коли я переходив попри нього, він замахнувся на мене. Було би певно туп на місці по мні, якби не були його задержали.

— Ні, куме,—сказав один,—так не можна! Заб'єте, то ще ви підете до криміналу.

— Що, я?—крикнув він.— За такого опришка? ¹⁾ Та ж такого забити, то нема гріха.

— Ні, куме, дайте спокій з такою бесідою. Пострашити можна, щоби на другий раз не лакомився на чужу працю, але забити, то ні. Він на вашій відповіді.

— Вже я його пострашу так, що буде до суду-віку дрижапи!—крикнув газда і зблизившись до мене, вдарив мене кулаком межі очі. Я пирснув на землю. мов сніп, підьма заступила очі, пам'ять покинула мене...

III.

Прокинувся я. Сонце на заході. Я сиджу на призьбі, сорочка на мні вся мокра:

¹⁾ Опришок—бандит.

видно, що мене водою відливали. Лице напухло, але болю не чую ніякого, немов усе пішло заперкло. В халі гамір. Кілька чоловіків сидить під шопою, кілька на перелазі. Гупорять і на мене зиркають.

— Начальник! Начальник!—почувся гамір.

Один кинувся опвирати ¹⁾ лісу.

Прийшов начальник, чоловічок низенький, товстенький, з виду добродушний. Хід дрібний. В руках черешня груба, як ціпивно. До мене.

— А що, любенький, спіймали? А видиш! Треба тобі було того? А тепер громаді біда, треба тебе пильнувати, поки не буде нагоди віддати тебе до суду. Тепер пора робуча, синочку, нема часу.

— Пане начальнику,—осмілюся я,—дозвольте, щоб я за той час у вас перебув.

— О, о, о,—скрикнув війт,—не можна, любенький, не можна в мене! Тут кум Матій кривди тобі не зробить, не бійся, припильнує тебе добре. Побудь туп, синочку, денюк-другий, поки до неділі, то вже кум Матій з присяжним відвезуть тебе до міста.

Це був четвер; значить два дні ще,—подумав я собі.—Га, що діяти, треба терпіти.

— Ну, а тепер, синочку, встань, коли до тебе говорю,—каже війт.

Я встав.

— Ходи сюди.

Я вийшов насеред обори.

— Кладися, небоже!

Я видивився на нього.

¹⁾ Опвирати—одчиняти.

— Ну, що ж, любенький, не чуєш, що кажу? Кладися! Я, начальник громади, ручу за тебе, але маю право дати тобі п'ять буків, не більше.

Я не чував про таке право, але що було діяти...

— Куме присяжний, а ну-ко, напе вам оцю черешеньку та дайте йому те, що йому після права належитьсья!—сказав він і, відрахувавши п'ять, забрався до відходу.—А ти, куме Матію, пильнуйте його і вважайте, щоби йому нічого не спалося. Громада мусить його доставити до суду живого... Пам'ятайте, щоби живий був!—сказав він, усміхаючись і кладучи написк на те слово «живий».—Я тут завтра рано навідаюся. Бувайте здорові!

IV.

Поки присяжний заковував мене в ланцюги, вже й зовсім стемніло. Матій спояв збоку, як кап над душею, ждав тільки, коли присяжний геть піде. Діждався.

— Ну, що, паничу, тепер ми оба, правда?—цідив він крізь зуби, держачи за ланцюг, котрим я був скований за руку й за ногу. В одній хвилі він шарпнув ланцюгом і я повалився горілиць і вдарив головою о землю.

— Ов, ти, бачу, п'яний!—реготався він. А я хотів тебе просити на вечерю. Ну, вставай, ходи!

Я встав і він поволік мене до хати.

В печі огонь горів. Жінка снувалася по хаті, вечерю варила. В закутці сиділа стара баба, господарева мати. Обі жінки

були бліді і тремтіли, побачивши мене. Вони рідко коли осмілювалися зиркнути на мене, а як копра зиркнула, то так жалібно, так жалібно...

Матій посадив мене на лавку, а сам сів кінець столу, сопучи, мов міх ковальський. Нараз зірвався і, гримнувши о стіл рукою, крикнув:

— Ні, я його не пущу живого! Най буде, що буде, а такого опришка я не пущу живого зі своєї хати.

Жінки мов на даний знак голосно заплакали.

— Матію! Синочку! Бог з тобою! Адже шкода повернулася. А ти би хотів такий гріх на душу брати! Бійся Бога!

— А він боявся Бога, коли підкопувався до комори?

— Та вже, як пам він... Нехай він сам собі з Богом рахується!

— Ні, я йому допоможу. Я йому насамперед усі кості порохую. Ходи но, паничу, сюди!

І він знов ухопив мене за ланцюг, підняв з лавки і гримнув мною до землі. Тоді, ставши чоботом на груди, скрутив ланцюг до купи, так що я скулився в каблук, аж крижі затріщали. В очах мені потемніло. Я ще тільки побачив, як він замахнувся чоботом до мого лица. Відтак почув я біль у груді, в крижах, у боці, а відтак нічого не стало...

V.

Я знов очуняв. В печі погасала грань¹⁾, зрештою в хаті темно й тихо. Я під

¹⁾ Грань— жар.

лавою, скручений у двоє, як слимак. Ру-
хаюся—біль страшений. Кожна кісточка,
кожне місце... В горлі пересохло, палить.
Я застогнав.

Темна тінь майнула по хаті, дилко-
птячи невиразно. Бачу, жовте, поморще-
не лице нахилилось наді мною; дрожача,
холодна рука пересувається по моїм лиці.

— Ти ще живий, синочку, а?

— Живий!.. Води!..—простогнав я.

Бабуся подала мені води.

— Живо пий, бо готов прийти, то біда
моя! Нелюд якийсь!—шептала баба.—
Бідний ти, небоже, бідний, але що ж я
тобі пораджу?

— Біг заплачть вам!—прошептав я.

Двері скрикнули. Стара щезла, як тінь,
а коли вийшов газда, вона вже кахикала
на печі.

— А що, не обзивався злодій?—запи-
тав він.

— Ні, синочку.

— Тьфу до дідька! Ще як мара креп-
не ¹⁾, то готова й на правду біда бути.

В мене аж трохи дух уступив. Оп,
гадаю собі, чень ²⁾ змилується та полег-
шить, попустить ланцюга. Та де там!
Поворкотів, поворкотів, погасив огонь
у печі та й ліг спати.

— Все одно,—ще лиш топо чую,—як
живий, то буде живий і до завтра, а як
ні, то нехай його чорт бере!..

Цілу ту ніч я ані ока не зажмури-
в. Що витерпів за тих кількка годин, того

¹⁾ Крепне—пропаде, вмре.

²⁾ Чень—може.

певно було б мені пошрохи спало й на десять літ. Уже гадав, що може кров мене залле і просив Бога, щоб післав мені смерць. Але де пам! Іншому би, щасливішому, може було б і сповнилося те, але не мені. Та вже чи сяк, чи так, а пота ніч була може найтяжча і найдовша в моім життю. Ще якби баба не була мені дала води напитися, то я би був певно не випримає. Та відай ¹⁾ на те воно вже йшло, щоб я випримає!..

VI.

Розвиднилося. В хаті повставали. Мій газда перш усього до мене. Надслухує—дихаю. Аж відсапнув.

— А, ти ще жиєш?—крикнує.— Ну, проси Бога, що тебе ще довше лишив у моїх руках! Але того вже певно не відпросиш, що ще тебе чекає. Коби лише до міста живого відставити, а там нехай за тобою й заклеоче!

Дурень! Він собі своє рахував, а я своє, та й таки на моім спало!

Витянув мене з-під лави, розкрутив ланцюг.— А, Господи, Тобі слава! В крижах полегшало, світ якийсь мов пої зробився. Але на ноги спати ані гадки нема. Таки він мене ногами викопав на двір, на обору, а жінці казав позачищувати кров у хаті.

Сиджу я знов на призьбі. Поранок зимний. Усе тіло одубіло, так що болю не чути, тільки в голові шумить та в грудях коле, як дихаю. Далі в хаті заповили, дим пішов клубами повід

¹⁾ Відай—мабуть.

спріху, мені в очі. Заплакався я, закашлявся,—мовчу. Газда тим часом пішов до худоби, волам дати, до води вигнати, а йдучи попри мене не видержав, щоб не парнути мене через голову воловодом. Ба, чую, збирається в поле з плугом, покладати під жито. Вже я прохи втішився. Не буде, гадаю, мого ката хомб через день.

Аж туп чую—гомін. Дивлюся, війт з присяжним на перелазі. Підходить, оглядає мене і всміхається.

— А що, рибонько, добре тебе туп заходили?

Я ледве дишу, а весь у крові.

— Що ж не говориш, серденько? Кажи, не бійся, я тобі нічого не скажу.

— Пане... війте—простогнав я,—другу.. таку ніч... не випримаю.

— Не випримаєш, душенько?—всміхався війт.—Ні, не бійся, випримаєш. Такі як ти вмюють тримати. Ну, а тепер, небоже, ти знаєш, що побі в мене належиться?

Я видивився на нього.

— Ов, непам'япуций же ти, голубчику! Ану-ко, встань та протрися! Я маю право дати тобі на снідання п'ять буків, не більше. Пане присяжний, ану-ко, напе вам оцю черешеньку, та добре його!

— А ви, куме,—сказав війт до мого газди, що саме надійшов,—будете мусіти таки завтра з полудня вибратися з ним до міста. Поїдете ви, ось кум присяжний, я, ну, та й арештант.

Значить завтра! Мій газда зирнув на мене так дико і люто, мов який смертельний ворог виривається йому з рук,

а він не може його відразу задушити. А я знов одобелів цілий, коли погадав собі, що ще треба буде одну ніч ночувати в того чоловіка без серця. Та й за що стільки муки? От, по правді сказати, може ми були забрали з на-сто ринських, та й з того більша часть йому повернулася. А хлоп був багатий! В нього в коморі аби руки добрі, то можна було й не так попастися!...

VII.

— А тут кум присяжний лишиться через день пильнувати арештантв, — сказав відходячи вийт.

Присяжний осмоприв на мні ланцюг та колодку, а відтак сів собі на порозі, балакаючи то з господарем, то з господинею, то з бабою. Господар з-під шопи витяг плуг, виніс ярмо, далі пішов до волів подивитися. За той час уже жінка й обід зварила. Кличе його до хати.

А туп я такий ослаблений, такий болющий, такий голодний, що Господи. А ще на призьбі, в тіні, то й холодно якось, хоч сонечко вже геть-геть високо. Виповз я на сонце, сів собі на плиту, та й дивлюся до сіней. Чую, ложками калатають, говорять, присяжного просять до обіду.

— З Богом Святим, най Бог благословить! — відповідає присяжний (сидить на сінешнім порозі, обернений до мене плечима). — Я, — каже, — дещо поснідав, а незадовго жінка принесе мені свій обід.

А про мене й гадки не мають. А туп мені борщик підбиваний так запах, так

запах!... Господи, здається, рік життя дав-би я за мисочку!

Пообідали. Газда пішов по воли. Аж тут дивлюся, стара крадькома несе мисчину борщу.

— А що—каже—небожечку, за тебе всі забули? На, сирото, та хлєпни, занесися ¹⁾! Але живо, щоби той ірод не побачив!

— Най вам Бог, бабусю, стокротне над-городить!—пробубонів я і взяв мисчину. Руки в мене тряслися, а й під старою коліна тряслися зо страху. Але де там! Іно я трохи напився, вже «ірод» над-ходить. Як побачив, то мов іскра спалахнув.

— Що,—крикнув,—ви ще тут моєю працею злодія годуєте? О, смоли йому гарячої.

І за тим словом вихопив від мене миску і шпурнув за старою; щастя, що не трапив. Миска розбилася о камінв на дрібні черепочки. Стара впеки, а він до мене.

— Хоч би ти мені тут мав згинупи з голоду, то певно би я тобі не дав і по-коштувати нічого. Рука би мені всохла і Бог би мене не благословив!

— Алеж , куме, вважайте!—промовив присяжний.

— Що? Мені війт казав сперегти його, але годувати злод'югу ніхто мене не всилує. На те нема ніякого права.

І він пішов до волів. Але переходячи по при мене, ще раз зо всієї сили чоботом копнув мене оптут у саму ямку під грудьми. Я, як сидів на пліпї, так і пере-

¹⁾ Занесися—підкріпися.

вернувся горілиць і не сп'ямився, що далі зо мною було. Тільки чув, що раптом дух мені захопило, немов би хто горло мопузком перев'язав. А коли я пропам'я-тався, що вже був на іншому місці: змо-чений водою, а коло мене поралися стара й присяжний. За кожним віддихом у груди колото спрашенно. Бачите, кістка пере-ламалася, так що ще й досі хилітається.

VIII.

Сонце стояло серед полудня і пражило, мов огнем. Присяжний пішов під шопу, і з'ївши обід, що принесла йому жінка, сів собі на колоді і по дрібочці дрімав. Господиня поралася в хаті, а стара, мов та квочка, ходила сюди й туди. Мала стара милість наді мною, але боялася.

— Ей, бабусю, — кажу до неї, — Бог би вам віку продовжив, дайте де-чим занестися!

— Коли ж бо я, синочку, боюся.

— Не бійтеся! Присяжний не заборонить, а він поїхав.

Стара подумала, а далі пішла до хати, попоргувалася трохи з господинею і винесла мені другу мисчину борщу, байдицю¹⁾ хліба, каші з молоком, так що я, Богу дякувати, трохи підкріпився. Господи — гадаю собі — коби то де як на вольний світ! Ще би я може тепер знайшов на стільки сили, щоб утекти.

Стара винесла собі кужіль на призббу, сіла і пряде. Присяжний зачав з нею де-що говорити, але ліниво. Спека стояла на дворі.

¹⁾ Байдиця — кусок.

— Ей, пане присяжний!—стогну я.— Згляньтєся на мене, такого побитого та замученого! Адить, як тут сонце пече! Дозвольтє мені припочити прохи опут у стодолі. І пак, як господар приїде, то мені вночі спання не буде.

— Ой, так, так!—докинула стара.— Вже що той його цієї ночі накапувавсь, то нехай Бог боронить! Я не знаю, як сирота випримає.

Присяжний вагувавсь.

— Ба, не втєчєш ти, паничу?

— Бійтєся Бога, та як мені втїкати? Я й кроку ступити не можу! Коби живий до міста доїхав та до шпиталю діставсь. А ще й ланцюг на мні такий гяженівкий. Коби лиш прохи припочити на тоці на соломі.

— Дозвольтє йому, дозвольтє, пане присяжний,—сказала стара.— Там є солома ще від позавчора, і верєта, і кожух, що ним газда накривавсь, ночуючи на тоці. А як двері отворятьсь, то відси буде його зовсім видно. Та й куди би там йому втїкати?

— Ну, про мене, їди та пролежсь,—сказав присяжний і підкотив свою колоду під шопою так, що би міг, сидячи, в кожній хвилі бачити мене.

— Господи, Тобі слава!—погадав я собі і поліз рачки на тік. Ляг, прикривсь кожухом,—ах, як легко мені зробилося! Якусь нову силу почув я в собі, якусь шалєну відвагу. Лежу горілиць, дивлюсь. Пєрила повні снопів заложєні аж по банти. А над бантами не доложено, пак що можна пролізти. Коби лиш там діспанись—

гадаю собі,—а там би вже байка. Продер би причілок, та в долину по стрісі, та в огород поза сподолюю, а там... мені впрочім і думати не хотілося, що буде «там», коби лиш відси туди дістатися. Гляджу далі. Присяжний клює носом, стара пряде на призббі. Якби то я пихенько справився—не вчули би, а поки би похопилися, то певно минула би добра хвиля. Але ба, залізне пупо, що ним скована моя права рука з лівою ногою! Що з ним робити? Ану,—гадаю собі—спрібувати ¹⁾, чи не дасться репязь із руки зсунути. Заперся я раз—годі. Ще раз—не йде, хоч не багатю й хибує. Ї—гадаю собі,—хоч би прийшлося й шкіру здерти з руки, то все байка! Але поки що я ще побоююсь: ану ж присяжний прийде обзираєти! Гадаю собі: зачекаєти ще! А покищо, треба накрутити перевесел поненьких із сіна, щоб потім обкрутити ними пупо, щоби не дреньчало. Сіно лежало в куті; добув я його добру жменю, і держачи руки під кожухом, кручу, а очима пасу на всі боки. Нараз дивлюся, мій присяжний схопився, озирнувся, йде до мене.

— А що ти, злодію, спиш?

— Дрімаю.

Прийшов, подивився на мене, та й пішов на свою колоду.

IX.

Тепер час!—подумав я собі і послинив сковану руку, щоби іпим легше з неї сховлося залізо. Як поперед, так воно й

¹⁾ Спрібувати - попробувати.

сковзлося, хоч аж кості в долоні захрустіли. Ну, слава Тобі Господи, що рука вільна! Борзенько я обкрутив перевеслами пупо і прив'язав його до ноги, а поверх нап'ягнув шпанку. А тепер коби на банти! Озирнувся: присяжний дримає під шопою, стара пряде. Добре! Легенько-легенько я виповз із-під кожуха, але так, щоби він лежав так само і щоби здалека могло видаватися, що я лежу на місці. А скоро з-під кожуха, я шусть у кут, де мене вже з-під шопи не було видно, а там горі спіною по делинню на платов. Тяжко було, але спрах додав сили, — видряпався я! Ну, а скоро вже на платов, так зараз я за крокву вчепився і держачися крокви, по лапах, мов по сходах, звшений усім тілом горілиць над током, доліз аж до бантини. Скоро там, я переліз на жито, в діру, та до стріхи. Раз-два, випоров зо стріхи кілька китиць, зубами кусаючи ув'язки, і тим отвором прописся надвір. Боже, яким милим видався мені світ, коли отак, збитий, змучений, дрижачи я висунув голову зо стріхи, мов щур із муки. Далі, далі! Долі стріхою, та в сад, та долі садом над ріку!... Ріка не широка, але глибока, спокійна. Нема коли гадати — гайда в воду! А за водою лука, далі лозові корчі, вільшина, а далі-далі широчезні луги, засіяні копицями сіна мов зорями.

Бовтнувся я в ріку, як стояв, і так мене та вода освіжила, що я духом став на другім березі, перебіг через луку, та шусть у лози. Тут я пан! Хто мене тут знайде! Аж тут я дозволив собі відіпхнути. Слухаю—ого, в селі крик, гомін,

гвалт! По саду бігають, шукають, радяться. Еге—гадаю собі,—шукайте тепер віпра в полі!

Шмигнув я лозами, та в луги. Де були при сіні люди, там я їх виминав, ховаючись поза копиці. Луги в тих споронах стягнуться довго-довго понад ріку. До кількох панів належать. Декуди копиці, декуди вже спирти або споги,—то там пусто зовсім.

Вечоріло. Я страшно змучений, пити хочеться, болить усе тіло. Конче треба десь випочити. Вишукав я великий стіг на горбку над самою рікою. Стіг був уже давно вивершений, накривий околотом і переперезаний навхрест лозовим пруптям. То я по пруптю видряпався аж під вершок, вибрав там під самим вершком у сіні таку нору, щоб зовсім закрила чоловіка, а потім сіно вибране попідпихав долом попід пруптя. Тоді до води! Розібрався зовсім, виполоскав шмаття від крові, обмився сам. Якби ви були поді виділи моє тіло—ціле синє, як боз, а червоних рубців стільки, що в клубку хрестів...

Вимочився я так у воді добре, поки на березі моє шмаття не висохло, а відтук забрався в своє леговище. Високо геть, щоби мене ніхто не намацав із землі, а при тім так, що моя голова заслонена споговою шапкою, а мені з моєї криївки видно далеко-далеко все, як на долоні. Але недовго я дивився кругом. Пусто, ні живої душі. Як засну по тих пригодах, то, кажу вам, дві добі я не вилазив зі своєї нори. То раз я чувся таким слабим,

що ніби ні рукою не ворухну, ні ногою, і вже самовільно ждав смерти,—то знов новаякась сила всупала в мене, і я починав знову розгадувати, що туп діяти далі.

Х.

Що ж далі? Перележав я так дві добі, не рухаючись, а довше годі було. Голод, спрага. Розгадав я собі, як і що, дочекав вечора та й далі з криївки! І розумієтсья, до того самого села! Там у мене знайомий був, я до нього. Попоїв, покріпився, та й ще таки пої самої ночі ми пішли до того самого хлопа до комори. Ну, але вже ми його обчиспили, що певно не пожалувався на нас! Я такий був на нього недобрий, що, не можучи взяти двох кожухів, порізав їх на шкамаптя.

Що вже я відтак не раз перевідувався споронськими людьми: а що пам мій газда поробляє? Сміялися. Кажуть, що зразу на стару був напав, трохи не забив, що ніби то вона випустила злодія. А як його обчиспили до дрібки, то припих. Усе—кажуть—боїтсья, щоб його не підпалили.

— Дурний, дурний!—кажу я.—Перекажіть йому, що нехай не боїтсья. Я не такий дурень, як він, щоб я крав і зараз штемп ¹⁾ по собі лишав. За підпалення кара велика, а пожитку мені нема. Ви йому кажіть, нехай він тільки знов комору набиває всяким добром, то вже я колись знов по старій знайомості йому пригадаюся!

Львів, у лютім 1881 р.

¹⁾ У злодійськім жаргоні слід, знак, зрадв. (Ів. Фр.).

УВАГИ.

1) **М а л и й М и р о н.**—належить до серії автобіографічних оповідань і споминів з дитячих років Франка. Про ці оповідання пише Франко в «Передмові» до збірки оповідань «Малий Мирон і інші оповідання» (Львів 1903 р., зміст: Малий Мирон, Грицева шкільна наука, Оловець, Schön schreiben, Отець гуморист, Гірчичне зерно, Борис Гр'яб) ось що: «Оповідання, зібрані в цьому томику, в більшій мірі від інших мають автобіографічний характер. Вони показують у загальних рисах хід виховання сілеського хлопчини перед 40—30 роками, починаючи від перших проблисків власного думання, а кінчаючи найвищими ступнями середньої школи. Матеріалом послужили всюди мої особисті спомини, які в оповіданнях «Отець гуморист» та «Гірчичне зерно» переходять майже зовсім у мемуари. Та хоча і в інших оповіданнях цього томику автобіографічний елемент виступає досить живо, то все таки не можна, як це чинив пок. Ом. Огоновський, приймати їх без застережень як частини моєї автобіографії, бо в усіх крім автобіографічного елементу маючись також виразні ермістичні змагання, що домагалися певного групування й освітлення автобіографічного матеріалу».—Оповідання, написане 1879 р., друкувалося в збірці «Г а л и ц ь к і о б р а з к и». Серія перша. Русько-укр. Бібліоп. 12. (Малий Мирон, Грицева шкільна наука, Оловець, «Schön schreiben»), що вийшла 1885 р. Вийшло це оповідання і в збірку в «Поті чола» 1890 р. Передруковується зі збірки «Малий Мирон».

2) **О л о в е ц ь,**—написано 1879 р. Друкувалося в «Правді» за 1879 р. (Оловець, з моїх споминів, ескіз) під псевдонімом Руслан. В 1886 р.

в польському перекладі друкувалося це оповідання під заг. «Olówek» в «Kraju». Передруковується зі збірки «Малый Мирон».

3) Schön schreiben, — написано 1879 р., друкувалося в „Зорі“ за 1884 р. Того ж року друкувався і переклад цього оповідання на польську мову п з. „Lekcja kaligrafii“ в „Prawdzie“ ч. 18, підписане псевдонімом Мирон Увійшло воно в збірку „Галицькі образки“ 1885 р., в „Полі чола“ 1890 р., друкувалося і в „Свободі“ за 1895 р. під псевдонімом Мирон Передруковується зі збірки „Малый Мирон“.

4) Микитичів дуб, — оповідання це друкувалося в „Славянському Альманасу“, II том. Відень, 1880 р. Цей другий том був сконфіскований і не побачив світу, а оповідання видобуте було з нього з przypadково збереженого прокурорського примірника. Було надруковане в збірці „На лоні природи“ (Львів 1905), звідки й передруковується

5) Грицева шкільна наука, — друкувалося фелветоном в „Ділі“ за 1883 р. під псевдонімом Мирон**. В 1884 був надрукований польський переклад в „Prawdzie“ під з. „Nucio w szkole“ з підписом М. Увійшло воно в збірку „Галицькі образки“ 1885 р. і в „Полі чола“ 1890 р. Передруковується зі збірки „Малый Мирон“.

6) Мавка, — оповідання це було надруковане в „Зорі“ за 1883 р. під псевдонімом Мирон**. Увійшло в збірку „На лоні природи“ 1905 р., звідки й передруковується.

7) Поєдинок, — ця тема інтересувала Франка і він обробив її і прозою і поетично. Поема „Поєдинок“ була написана 6—9 січня 1883 р. і увійшла в збірку поезій „З вершин і низин“. Прозою друкувалася в „Зорі“ 1883 р з датою „Львів дня 19 листопада 1883“ під псевдонімом Мирон**. Польський переклад був надрукований в „Kraju“ за 1886 р. під з. „Pojedunek“, (Zimowa opowieść), підписаний Мірон. „Поєдинок“ увійшов у збірку „На лоні природи“, звідки й передруковується. Хоч „Поєдинок“ не зв'язаний формально з дитячими споминами Франка, але друкуємо його в цім томі через внутрішній ідейний зв'язок.

8) Мій злочин, — (нарис) був надрукований в „Літер.—Наук. Вістнику“ за 1898 р. Цього ж року

був надрукований і німецький переклад цього оповідання в „Die Wage“ під заг. „Mein Verbrechen“. В 1903 р. „Мій Злочин“ був надрукований в альманаху „Дубове Листя“ на згадку про П. О. Куліша, (Київ 1903 р.). Передруковується зі збірки „На лоні природи“.

9) У кузні,—було написано в 1902 р. і надруковане в збірці оповідань „Добрий заробок“ (Львів 1902 р.), звідки й передруковується

10) У столярні,—було надруковане в 1902 р. в „Літер Наук. Вістнику“, увійшло в збірку „На лоні природи“, звідки й передруковується.

11) Отець гуморист, — було написано в 1903 р. спеціально для збірки оповідань „Малий Мирон“, звідки й передруковується

12) Гірчичне зерно,—було написано в 1903 р. також для збірки оповідань „Малий Мирон“, звідки й передруковується.

13) Борис Граб,—оповідання це друкувалося вперше в „Зорі“ в 1890 р. Це частина недокінченої повісти „Не спитавши броду“. Передруковується зі збірки „Малий Мирон“.

14) Під оборогом,—було написано в 1905 р. для збірки „На лоні природи“, звідки й передруковується.

15) Моя стріча з Олексою, — оповідання це майже невідоме. В працях про Франка, крім С. Єфремова, ніхто про нього не згадує, хоч для характеристики Франка має воно чимале значення. Друкувалося воно в першому галицькому соціалістичному виданні „Дзвін“ 1878 року, який був продовженням закритого поліцією „Громадського Друга“. „Дзвін“ виходив недовго, був закритий, а на його місце вийшов „Молот“. Оповідання друкуване т. зв. драгоманівкою. Підписане одним із численних псевдонімів Франка — Мирон Сторож. Стріча з Олексою відбулася в рідному селі Франка Нагуєвичах. Жінка Олекси через недогляд автора спочатку називається Олена, а при кінці Катерина. Нами виправлено скрізь на Олена. Передруковується з журналу „Дзвін“.

16) На дні, — написано в Коломиї 17-20 червня 1880 р., було надруковане окремою книжкою в „Дріб. Бібліотеці“ під заг. „На дні“. „Суспільно-психологічна

студія" 1880 р. В 1886 р. було надруковане по-польськи в *Przeegl. Społecz.* під заг. „*Na dnie*“. *Stadium społeczno-psychologiczne*, і окремим відбитком з нього. Увійшло в збірку „В поті чола" 1890 і в видання „*Віку*“ в Києві 1903 р. Передруковується зі збірки „В поті чола" 1890 р. Історію цього оповідання розказав Франко в своїй автобіографії (див. Франко: Твори т. I. Додатку).

17) Хлопська комісія, — було написане в 1881 р. по-польськи і друкувалося фельетоном в „*Prawda*“ без підпису автора 1884 р. Того ж року було надруковане в львівській „*Зорі*“ по-українськи. Увійшло в збірку „В поті чола" 1890 р. і в київське видання „*Віку*“ 1903 р. Передруковується зі збірки „Панталаха і інші оповідання“ (Львів, 1902 р. Зміст: Передмова, Панталаха, Хлопська комісія, В тюремнім шпиталі).

Ів. Лизанівський.

